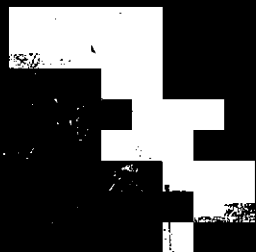

NÉPI GYÓGYÍTÁS
MAGYARORSZÁGON

ETHNOMEDICINE
IN HUNGARY

NÉPI GYÓGYÍTÁS
MAGYARORSZÁGON

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

SUPPLEMENTUM 7—8.

Szerkesztette:

Antall József
Buzinkay Géza

A tanulmányokat lektorálta:

Birtalan Győző	Némethy Ferenc
Grynaeus Tamás	Vajkai Aurél
Hoppál Mihály	Vida Tivadar

A borítót tervezte:

Matkó Katalin

NÉPI GYÓGYÍTÁS
MAGYARORSZÁGON

ETHNOMEDICINE IN HUNGARY

BUDAPEST, 1975

Szerkesztő bizottság,

Moderatorum collegium

ANTALL József (szerkesztő — moderator), BIRTALAN Győző,
BUZINKAY Géza (h. szerkesztő — vice moderator), FARÁDI László,
FARKAS Károly (elnök — praeses), KARASSZON Dénes,
NÉMETHY Ferenc, RÉTI Endre, SCHULTHEISZ Emil,
SZENTÁGOTHAJ János, SZODORAY Lajos, SZŐKEFALVI-NAGY Zoltán,
TAKÁTS László, ZALAI Károly, ZOLTÁN Imre

Szerkesztőség

Redactio

H—1023 Budapest II., Török utca 12.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár
(Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis Medicinae de I. Ph. Semmelweis
Nominata)

és a MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság
(Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae)
kiadványa

TARTALOM

Lecturis salutem	11
Hoppál Mihály—Törő László: Népi gyógyítás Magyarországon (magyar és angol nyelven)	13

*

Lükő Gábor: Anya- és csecsemőóvó képek a régi magyar szekrényeken	177
Bálint Sándor: Adalékok a hajdani pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához (Szent Sebestyén, Szent Rókus és Szent Rozália tisztelete)	225

*

Vajkai Aurél: Egy kéziratot orvosló könyv	245
Oláh Andor: Szemelvények Békés megye népének járványtani megfigyeléseiből, elképzeléseiből	259

CONTENTS

Lecturis salutem	11
<i>M. Hoppál—L. Törő</i> : Ethnomedicine in Hungary (in Hungarian and in English)	13
*	
<i>G. Lükő</i> : Pictures for mother- and children-protection on old chests („szekrény”) made in Hungary	177
<i>S. Bálint</i> : Contributions to the Hungarian popular belief system of ancient epidemics of the plague (cult of St. Sebastian, St. Roch and St. Rosalia)	225
*	
<i>A. Vajkai</i> : A hand-written doctor book	245
<i>A. Oláh</i> : Selections from the observations and conceptions of the popular epidemiology in Békés county	259

SOMMAIRE

Lecturis salutem	11
<i>M. Hoppál—L. Törő</i> : Éthnomédecine en Hongrie (en hongrois et en anglais)	13

*

<i>G. Lükő</i> : Peintures de préservation des mères et des nourrisson sur les anciennes caisses hongroises	177
<i>S. Bálint</i> : Documents de la croyance des épidémies de la peste d'autrefois en Hongrie (en l'honneur de Saint Sébastien, Saint Roch et Sainte Rosalie)	225

*

<i>A. Vajkai</i> : Un livre manuscrit de la médication	245
<i>A. Oláh</i> : Morceaux choisis de l'observation et de la conception en sujet de la pathologie épidémique parmi la population du comitat Békés	259

INHALT

Lecturis salutem	11
<i>M. Hoppál—L. Törő</i> : Volksheilkunde in Ungarn (in ungarischer und englischer Sprache)	13
*	
<i>G. Lükő</i> : Bilder für Mutter- und Säuglingsschutz an alten ungarischen Truhen	177
<i>S. Bálint</i> : Zu Volksglauben während der ehemaligen Pestepidemien in Ungarn (Verehrung der Heiligen Sebastian, Rochus und Rosalia)	225
*	
<i>A. Vajkay</i> : Über ein Arzneibuch-Manuskript	245
<i>A. Oláh</i> : Über einige epidemiologischen Beobachtungen und Vorstellungen des Volkes im Komitat Békés	259

СОДЕРЖАНИЕ

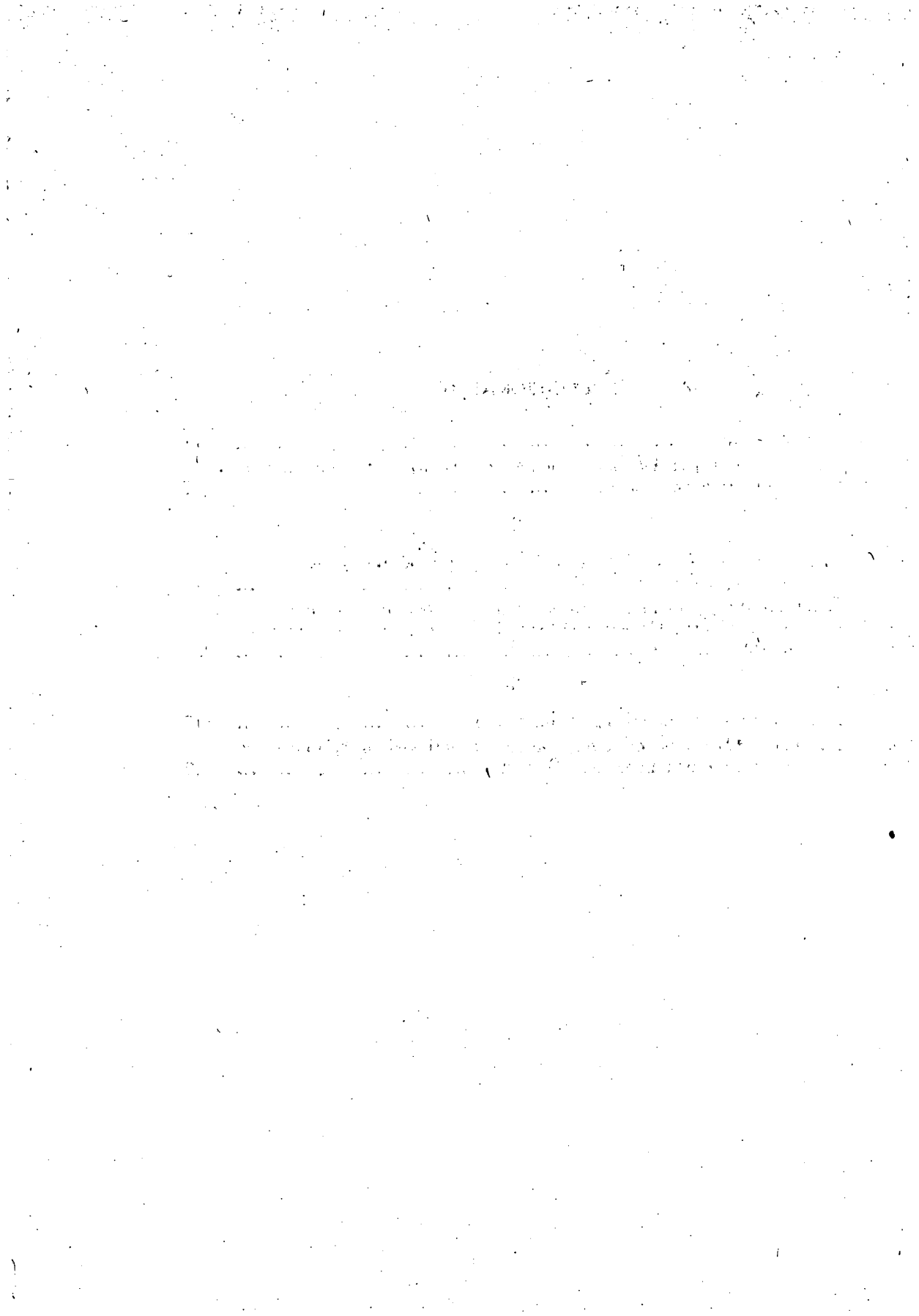
Предисловие	11
М. Хоппал—Тэрэ: Народное лечение в Венгрии (на венгерском и английском языках	13

*

Г. Лыкз: Картинки об охране материнства и младенчества на старых венгерских шкафах	177
Ш. Балинт: Данные о венгерских суевериях былых эпидемий чумы (Святой Севастиан, Святой Рок, Святая Розалия и их честь)	225

*

А. Вайкаи: Рукописная врачебная книга	245
А. Олах: Отрывки об эпидемических наблюдениях, представлениях народа комитата Бекеш	259

LECTURIS SALUTEM

A népi gyógyászat — mint a néprajz és az orvostörténelem határterülete — mindkét szakterületet érinti. A nemzetközi érdeklődés fokozódásával — a néprajz általános fellendülése mellett — a népi gyógyászat iránti érdeklődés is megnőtt. A nemzetközi kongresszusokon egyre több népi gyógyászati vonatkozású kérdés merül fel, egyre többen keresik a népi gyógyászat kutatásának helyét a tudományok rendjében.

A népi gyógyászat vizsgálata mindig is megoszlott a „tárgyi” és a „szellemi” néprajz művelői között. A népi tudás és hiedelemvilág mélyében gyökerező népi gyógyászat egyaránt magába szívtá a nép több évezredes tapasztalatait, a gyógyító-orvosló emberek különleges adottságokkal párosult „szaktudását”, az akadémikus medicina megkésett, alászállott ismeretanyagát, amit régi könyvek, kalendáriumok, a „medicina pastoralis” művelői továbbítottak az írástudatlan néphez is.

Természetesen a népi világgépbe, annak hiedelemrendszerébe beolvadó ismeret-konglomerátum — bárhonnán eredt is — bizonyos homogenitást eredményezett. Valóságos és tényleges ható „gyógyszerek” és terápiás módszerek váltakoztak a semmit sem érő, vélt gyógyító anyagokkal és jó esetben a pszichoterápia körébe tartozó ráhatásokkal. Téves úton jár — megítélésünk szerint — az a néprajzi kutató vagy népi gyógyászattal foglalkozó orvostörténész, aki minden népi gyógyszerben vagy gyógyzóban felfedez valami „tökéletesebbet” az orvostudomány mai eredményeinél, illetve ha az orvostudomány meglevő határait vagy akár kudarcait valamiféle orvosi nihilizmussal értékelve: a népi gyógyászat felértékelésében lát kiutat.

Valóban található számos hatékony gyógyszer és gyógyzó a népi gyógyászat gyakorlatában, de amikor ezekre felhívjuk a figyelmet, érdemes lenne statisztikát készíteni a semmit sem érő vagy éppen káros anyagokról és gyógyzókról, amelyek éppen úgy beletartoztak a „népi medicina” tárházába. Az is hiba, ha az akadémikus orvostudomány kijegecesedett szemléletét kérnénk számon a népi gyógyásztól.

Lényegében ma is helytálló Szendrey Zsigmond és Ákos meghatározása

a Magyarság néprajza IV. kötetében. „Néprajzunknak a népi orvoslásról szóló fejezete — írták — azt a néphit-tömeget és azokat a népszokásokat gyűjti egybe, amelyek az emberi és állati betegségek gyógyítására vonatkoznak. Egy részük helyes megfigyelésen és eltanuláson alapuló hagyományos tapasztalati művelet; ezeknek föltárása nem annyira a néprajz, mint inkább az orvostörténet keretébe tartozik. A néprajzot inkább azok a mágikus eszközök és varázsló műveletek érdeklik, amelyeket a néplélek teremtett meg a betegek és a természet- s emberfeletti világ közt létrehozott titokzatos kapcsolattal. S itt bizonyos körforgást tapasztalhatunk: az ősnépi eljárás előbb az ősvallások papjainak és tudósainak, majd az egyháznak és a gyógyító barátoknak, aztán a középkori orvosoknak, innen kéziratoss recepteken, a csiziókon, kalendáriumokon és könyveken át az udvarházak nagyasszonyainak a kezébe került s végül új vonásokkal, főleg a megnemértés és félreértés útján új misztikus járulékokkal bővülve ismét visszatért a néphez.”

Jelen kötetünkben összképet és körképet adunk a hazai népi gyógyászati kutatás jelen állásáról, irányzatairól, hangot adva egyaránt a néprajzi és orvostörténeti-orvosi megközelítésnek. Már magában ez is, de főképpen a gyűjtés, kutatás és rendszerezés kezdeti állapota magában hordozza, hogy ugyanazt a tárgyat más és más oldalról közelítik meg és értékelik a kutatók. Kötetünk a helyzetkép értelmében összefoglaló jellegű, ugyanannyira célja az is, hogy a további kutatások érdekében szembesítse az egymásnak ellentmondó nézeteket. Ilyen értelemben tehát vitaanyag is, mely akkor éri el valódi célját, ha vitára késztet.

NÉPI GYÓGYÍTÁS
MAGYARORSZÁGON

HOPPÁL MIHÁLY — TÖRŐ LÁSZLÓ

TARTALOM

Bevezetés	15
Történeti adalékok a magyar népi gyógyítás múltjából	17
A honfoglalás előtti gyógyítás emlékei	17
A honfoglalók trepanált koponyái	18
A középkori népi orvoslás emlékei	19
Az orvosi tudomány és a köznép a XV—XVIII. században	21
Népi gyógyítás a XIX. században	23
Népi embergyógyítás	28
Szülészet és bábáság	28
Babonás gyógymódok	31
A gyógynövények felhasználása	34
Gyógyítás állati, emberi eredetű és ásványi anyagokkal	43
Paraszti gyógyítók és tevékenységük	49
Búcsújáráshelyek és a népi gyógyítás	52
A népi állatgyógyításról	54
A magyar népi gyógyítás kutatása	58
Gyűjtemények	62
Ethnomedicine in Hungary	65
Függelék	108
Bibliográfia	108
Rövidítések	127

BEVEZETÉS

A magyar népi gyógyítás hagyományos tudásanyagának rendszerezésével és feldolgozásával, valamint a népi gyógyászat történeti emlékéanyagának számbavételével régóta adós a kutatás. Munkánk egyik célja, hogy az anyag egy jelentős részének összegyűjtésével előmunkálatként szolgáljon egy leendő korszerű összefoglalás számára.

A magyar néprajzi kutatás mindig is feladatának tekintette a népi gyógyítással összefüggő hagyományok gyűjtését. (Nem mondható ez el a tárgyi anyag gyűjtéséről, melyet igen elhanyagoltak a múzeumok!) Azonban a kutatók jobbra megelégedtek az adatok lejegyzésével, néhány érdekesség, egy-egy tárgy vagy gyógymód közlésével. Az anyag az ország múzeumaiban elszórva a raktárak mélyén porosodott.

Veszprémben, a Bakonyi Múzeumban megrendezésre került népi gyógyászati kiállítás (1974) alkalmából kísérletet tettünk arra, hogy összegyűjtsük az összes hazai múzeum népi gyógyítással kapcsolatos *tárgyi* anyagát. Hangsúlyozzuk, hogy csak a tárgyi emlékéanyagot gyűjtöttük össze (ide értve a fényképeket is!) — a kéziratot, ill. a szöveges gyűjtések anyagát egyelőre nem tudtuk egybe gyűjteni.

Kötetünk felépítésében, az anyag elrendezésében, már előre vetíti egy későbbi szintézis igényű összefoglalás szerkezetét. Igyekeztünk úgy kiválogatni a gazdag képanyagot, hogy a külföldi olvasó is a lehetőségekhez mérten hű képet kapjon a magyar nép népgyógyászati (etno-medicinális) hagyományairól. Ez nem volt könnyű feladat, mert a korábbi gyűjtések — és különösen a fénykép dokumentumok — véletlenszerűen készültek, s ahol a véletlent az utóbbi évtizedben a tervszerűség váltotta fel, ott a hajdani szokás, gyógyító eljárás bevallott rekonstrukciójáról van szó.

Ezért is jelezzük itt a bevezetőben, hogy e tanulmányban bemutatásra kerülő anyag

1. ma már egyáltalán nem élő (halott) hagyomány tárgyi emlékéanyaga és
2. részben az emlékezet alapján rekonstruált eszközök, melyeket olyanok készítettek, akik korábban még használták — kb. a század első ne-

gyedében — ezeket a tárgyakat; ugyanez vonatkozik az akciókat ábrázoló fényképekre is!

A népi gyógyászat, a népi gyógyító gyakorlat összefoglaló elnevezése a néprajzi szakirodalomban. A magyar nyelvű szakirodalomban váltakozva használták a *gyógyítás* és a *gyógyászat* kifejezést. A népi gyógyászat magában foglalja a betegségek gyógyításának leírásán kívül a nép körében élő vélekedéseket a különféle betegségekről, azok keletkezéséről. Vagyis a népi gyógyításhoz kapcsolódó tudásanyag két rétegű: egyrészt az egyes betegségekről szóló ismereteket, másrészt a betegségek gyógyításához szükséges cselekvésekre vonatkozó utasításokat tartalmazza. A népi gyógyászat tudásanyaga nem választható el a *népi tudás* (természetismeret) területétől, mintegy annak része — de ugyanakkor része a *hitvilágnak* és a hiedelmek rendszerének is¹.

Ez az újabb kettősség azt hivatott hangsúlyozni, hogy a népi gyógyítás egyfelől magába olvasztotta a racionális magyarázatokon nyugvó, a gyakorlati tapasztalat által megerősített tudást, másfelől pedig a babonákat, a legfantasztikusab elképzeléseket az ún. hiedelem rendszeren belül. Ennek megfelelően megkülönböztethető a népi gyógyítás két fő formája: a racionális és az irracionális gyógymódok. A népi gyógyítás racionálisnak nevezhető gyakorlata elsősorban a gyógynövények felhasználásán alapult, de alkalmazták a különféle ásványi anyagokat is. Különösen gyakori volt a gyógynövények használata az egyszerű nép körében, ezeket maguk gyűjtötték erdőn-mezőn. Ennek a tudományágnak az elterjedését jól nyomon lehet követni már a görög-római gyógyászati munkáktól kezdve a középkoron át, a nyomtatott orvosi szakirodalomban, ahonnan nálunk különösen a XVIII. századtól a nép között való elterjedésére van sok példa. A XVI. sz.-tól kezdve megjelenő füves-könyvek és orvosi könyvek gazdag népi gyógyászati anyagot tartalmaznak. Ezekről munkánk megfelelő fejezeteiben részletesen szólunk.

¹ Hoppál M. 1975. A.

TÖRTÉNETI ADALÉKOK A MAGYAR NÉPI GYÓGYÍTÁS MŰLTJÁBÓL

A HONFOGLALÁS ELŐTTI GYÓGYÍTÁS EMLÉKE

Mielőtt a magyar nép mai hazáját elfoglalta a Kárpát medencében, valahol az Urál hegység szomszédságában elvált rokonaitól, a finn-ugor népek őseitől. A rokonnépektől való elszakadás és a honfoglalás között több mint kétezer év telt el, ezalatt az idő alatt sokféle néppel találkoztak a magyarok elődei, elsősorban török népekkel. Mind az urali, mind pedig az altáji népek hitvilágának egyik legfontosabb, talán éppen központi eleme a samanizmus.

A magyar népi hitvilág történeti gyökereinek kutatása során Diószegi Vilmos,¹ aki a samanizmus nemzetközi hírű kutatója volt kimutatta, hogy az ural-altáji népek samanizmusának világképe közel állt a honfoglaló magyarok hitvilágához. A sámán (vagy sámánnő—1. kép) a szibériai népek körében a törzs varázslója (bizonyos értelemben papja, spirituális vezetője) és orvosa volt egy személyben. Az ő feladata volt a betegek gyógyítása — a betegségek, mint gonosz szellemek behatoltak a beteg testébe. A sámán speciális szertartás, a révülés keretében végezte a betegség-szellemének kiűzését a beteg testből.² (Ezt a folyamatot örökítette meg egy idős evenki férfi rajza. 2—3 kép.)

A magyar népi hitvilágnak több olyan eleme van, amely feltehetően a hajdani samanizmus nyomát őrzi. Például a *révül*, rejtezik igék közös töve a finn-ugor korból való nyelvünkben — a sámán transzbeli állapotát ugyanezzel a szóval jelölték. A transz-állapotot a sámán úgy idézte elő, hogy *dobját* a sátor tüzénél felmelegítette, majd halk dobolásba, éneklésbe kezdett. A dob ütemére jobbra-balra inogva kezdte meg, szellemeket idéző rögtönzött énekét, melyben a saját segítő szellemeit hívta harcba a betegség szelleme ellen. A dobnak, mint a sámán legfontosabb eszközének emlékét őrizte meg a gyermek folklór, egy gyermek versike:

„Gólya, gólya, gilice
Mitől véres a lábád?

¹ Diószegi V. 1958.

² Anyiszimov 1953. A. B. C. és Hoppál M. 1975. B.

— *Török gyerek elvágta,
Magyar gyerek gyógyítja
Sípbal, dobbal nádihegedűvel.*"

(Ezt a verset tavasszal a gólyák első megérkezésekor kiabálták!)

A dob és szita együtt fordul elő egy mágikus jelentésű játékdalban:

„*Adjon Isten lassú esőt
Mossa össze mind a kettőt,
Szita, szita péntek,
Szerelem csütörtök,
Dob szerda.*”

A két említett tárgy nemcsak hasonlóságuk miatt került egymás mellé, hanem azért is, mert a szita (ill. egyes helyeken az azonos felépítésű *rosta*) lett a mágikus jósló-cselekvések eszköze — pl. *rostafordítással* (80. kép) próbálták megtudni, hogy ki okozta a betegséget, de vannak adatok a rostával való kuruzslásra is — a gyógyító-asszony késsel vagy fakanállal verte a rostát a beteg felett.³ A rostafordítás, mint jóslásforma, egész Európában elterjedt szokás volt — ezért a samanizmus emlékeivel való összekapcsolása nem problémamentes. A korábbi kutatások megállapításainak fentebb idézett néhány adata is inkább arra utal, hogy a közelmúlt magyar népi gyógyításának aligha van már kapcsolata a samanisztikus elképzelésekkel.

A HONFOGLALÓK TREPANÁLT KOPONYÁI

Bármennyire is gazdag a honfoglaló ősöktől ránkmaradt régészeti hagyaték, elenyészően kevés közte az olyan tárgy, amelyet a korabeli gyógyító gyakorlat emlékének tarthatnánk. A nagy lendülettel folyó feltárások talán a jövőben kegyesebbek lesznek az orvoslás emlékeinek kutatóihoz.

Addig meg kell elégednünk egy Árpád-kori érvágó készülékkel¹ és néhány trepanált koponyával, amelyek a callus képződés azt mutatja, hogy a beteg túlélte a súlyos műtétet. (4. kép.)

Ősi gyógyító tevékenységek körébe sorolható a koponyalékelés, vagy trepanáció gyakorlata. Az eljárásoknak 3 nagy csoportja ismeretes:

1. Életben végzett beavatkozás, ez lehet
 - 1.1 jelképes
 - 1.2 sebészi és a

2. halál utáni vagy kultikus trepanáció.

Az eljárás során a koponyacsont felületéből emelnek ki egy bizonyos részt, vagy teljesen megnyitják a koponyát.

³ Diószegi V. 1958. 171—225.

¹ Anda 1051. 1960.

A jelképes trepanációt az egyén életében végezték el, és csak a külső csontfelületből távolítottak el egy darabot, tehát a koponyaüreget nem nyitották meg.

A sebészeti trepanáció során gyógyító céllal nyitották meg a koponyaüreget.

A kultikus koponyalékelést az egyén halála után végezték el, s a kiemelt koponyacsont-darabot amulettként használták.²

Nem célunk ismertetni a lékelésfajták antropológiai, régészeti és történeti jelentőségét, csak a népi gyógyászattal kapcsolatos kérdésekre térünk ki néhány sorban.

Igen ősi, mágikus hit maradványa az embercsont, különösen a koponya gyógyító ereje, hiszen még az európai tudományos szinten álló Pápai Páriz Ferenc is így ír: „*Tsuda erő vagyan a' meghóltt ember koponyájában . . .*”³

Azt tartották, hogy a halott ember ereje, vitalitása a porrátört koponyacsont megevése útján magukévá tehető. Ennek a hiedelemnek az emléke még a huszadik században is megtalálható volt az ország észak-keleti részében.⁴ Nyelvünk — az „agyafúrt” szóban, bár némileg megváltozott jelentéssel — őrzi a koponyalékelés gyakorlatának emlékét.⁵

A kultikus jellegű és célú koponyalékeléssel szemben a sebészeti trepanáció bizonyos betegségek művi úton végzett gyógyítása érdekében történt. A magyar nyelvterületen a trepanáció gyakorlata a XII. században megszűnt, vagyis egybeesik a kereszténység megerősödésével.⁶ A természeti népek körében azonban nyomon követhető napjainkig.⁷ A koponyalékelés ismert és gyakorolt gyógymód volt a magyar népi állatgyógyászatban egészen napjainkig. A népi állatgyógyászat területén számos olyan eljárást, gyógymódot, gyógyszer ismerünk, melyek a korábbi embergyógyítás gyakorlatához tartoztak, s most annak maradványaként élnek tovább.

A magyar pásztorok a juh kergességét gyógyították (98. kép) koponyalékeléssel — legtöbbször sikerrel.⁸

Az eddigi szakirodalom adatai arra engednek következtetni, hogy a koponyalékelés elsősorban kultikus-mágikus eredetű, s csak másodlagosan alkalmazták meghatározott betegségek gyógyítására.

A KÖZÉPKORI NÉPI ORVOSLÁS EMLÉKEI

Nehéz helyzetben van a kutató, amikor a kora középkori adatok alapján mondania kell valamit a korabeli népi gyógyításról, hiszen az írásos feljegyzések igen szűkszavúak, legfeljebb néhány királyunk betegségét, ha-

² Nemeskéri—Éry—Kralovánszky, 1960. 3.

³ Pápai Páriz 1701, 290.

⁴ Csiszár 1965. A. és 1965. B.

⁵ Pais 1914. 414—417.; Bárczi 1963. 261—262.

⁶ Nemeskéri—Éry—Kralovánszky, 1960.

⁷ A természeti népek trepanációs tevékenységéről, lásd: Hovarka—Kronfeld, 1900. II: 444—462.

⁸ Csermák, 1949. 261., valamint Nagy 1968. 103; Tálasi 1939. 98.

lálának okát jegyezték fel, alig szólván a gyógyítás módjáról. Tudjuk például Vak Béla, Árpád-házi királyunkról (uralkodott 1131—1141), hogy még gyermekkorában, 1112-ben apjával, Álmos herceggel együtt megvakították,¹ s a korabeli, valószínűleg empirikus orvosló gyakorlatot dicséri, hogy szerencsésen túlélte ezt a kegyetlen sebész beavatkozást. A Képes Krónika egyik miniatúrája még két megvakítást örökített meg. (5. kép.)

Időrendben haladva megemlíthetjük, hogy jelentős eredménnyel kecsgetné a magyar népi gyógyítás történetének kutatóit, mivel a XIII. századból származó adatokat hoznak napvilágra, a *Syngrapha Dominicana* nevű középkori kézirat egyik másolatának teljes szövegű és hiteles közléte,² amelyből eddig csak kétes értékű kivonatok láttak napvilágot. Ez ugyanis rendkívül gazdag anyagot ígér, éppen a népi származású gyógyítók tevékenységéről.

Átfogó, igen alapos kutatáson alapuló képet rajzol a különböző szerzetesrendek magyarországi gyógyító tevékenységéről egy nemrégiben elkészült munka.³ A szerző kiindulásul megállapítja, hogy a korai középkorban a szerzetesi élethez szorosan hozzátartozott a betegápolás, gyógyítás. A rendi szabályzatok (*regula*) külön pontokban szabályozzák nemcsak a betegápolás, de az egészséges életmód módozatait is. A kolostorokban alapvető gyógyászati olvasmányok voltak Dioszkoridész, Hippokratész és Galenus művei. Gyógynövény kerteket és betegszobákat alakítottak ki a rendházakban. A kolostorok közvetlen kapcsolata a néppel és kulturális hatásuk a széles néptömegekre, közismert a kultúrtörténészek előtt.

A középkori ismeretek gyors és egységes áramlását egész Európában nagymértékben elősegítette a közös vallás és a közös közvetítő nyelv, a latin. Így aztán pl. a híres salernói orvosi iskola eredményeit mindenütt ismerték, még Izlandon is. Ugyanúgy a Pray-kódex naptárának egészségügyi előírásokat tartalmazó glosszái is korábbi és távoli európai előzményekre mennek vissza,⁴ noha a beírások valószínűleg a XII. század utolsó negyedében kerülhettek a kódexbe Vácott. Az érvágás a középkor jellegzetes gyógymódja volt (6. kép), ezek a tanácsok is minden hónap mellé beírva közlik, hogy mit egyen, igyon és mikor vágasson eret a páciens. (Január hónap mellé írt glosszákat közöljük a 7. képen.) A glossza szövege:

„*Mense Ianuario nullo modo /sanguinem minuas et lectuarium accipias /mane de uino glo/ bos 3 bibe poci/ onem accipe gongo /ber bibe et Reu/ ponticum ad solucionem.*” — Magyarul: „Január havában semmiképpen se vágj eret, és liktárt végy ma-

¹ Képes Krónika. Hasonmás kiadás. Bp. 1964. 106. pp.

² Fehér M. J. 1956.

³ Vida T. 1973.

⁴ vö. Vida T. 1973. 59—69.

gadhoz, reggel borral három gömböt. Végy magadhoz folyékony orvosságként gyömbért és pontuszi gyökeret, hashajtónak.”⁵

Ez a fogalmazás — bármerre is vezessenek európai párhuzamai — megdöbbentően hasonlít a XVI—XVIII. századokban megjelent orvosi fűvészkönyvek, majd a XIX—XX. századi nemesi és paraszti feljegyzésekhez. S ha ehhez hozzátesszük, hogy az érvágás (és köpölyözés) hazánkban is a jelentősebb foglalkozásokhoz tartozott — elmondható, hogy a középkor századaiban (a honfoglalás utáni századokban!) nem vált el túlságosan sem technikájában, sem a felhasznált anyagok tekintetében az ún. hivatalos orvostudomány és a népi gyógyítás. Még fontosabb azt hangsúlyozni, hogy az emberek gondolkodásában ekkor még nem vált külön a betegségek eredetére, felismerésére és gyógyítására vonatkozó tudásanyag. A gyógyító tudás, azt mondhatjuk, közös volt — jó példát hoz erre a következő adat.

Az árpádházi királyi családból származó Szent Margitról jegyezték fel, hogy rendszeresen gyógyított, s egy alkalommal a beteg nyakát tehénganéjjal kötözte be.⁶ Recens gyűjtésekből tudjuk, hogy a nyakon fakadó gennyes kelések orvoslására használják az állati ürüléket. A népi empiria tehát szinte változatlanul fenn tudott maradni — ez az adat is mutatja — több évszázadon keresztül.

AZ ORVOSI TUDOMÁNY ÉS A KÖZNÉP A XV—XVIII. SZÁZADBAN

A középkori orvostudomány eredményeit a különböző európai egyetemeken sajátíthatták el a magyar diákok. A népi gyógyítás története nem választható el ezekben a századokban a hivatalos orvosi gyakorlattól, ezért meg kell emlékezni a külföldi egyetemek magyar diákjairól, akiknek közvetítésével az európai orvostudomány eredményei eljutottak hazánkba.

Sok magyar diák tanult már ezekben a századokban is a nagy hírű észak-itáliai egyetemeken,¹ így például a bolognai archigimnasiumban, (ahol a XV. század hatvanas és hetvenes éveiben négy magyar diákból lett professzor tanított), vagy az orvosképzésről híres Padovában, melynek egyeteme három magyart is számon tart leghíresebb diákjai között (Janus Pannonius, Báthory István és Zsámboki János)². Német, svájci, holland, sőt angliai egyetemek rektorai lettek magyar diákokból. A németországi Wittenbergben — mint annyi más egyetemi városban — a diákok nemzetek szerint tömörültek, együtt laktak, tanultak, segítették egymást. Csak a XVI. század folyamán több mint ezer magyar diák szerzett diplomát

⁵ Vida T. 1973. 60. pp.

⁶ vö. Boldog Margit legendája. in: *Nyelvemléktár*. VIII. kötet. 17. pp. Bp. 1879.

¹ Veress 1941.

² vö. Bugyi 1967.

Wittenberg híres egyetemén. A lengyelországi Krakkóban a XV—XVI. század folyamán több mint három és fél ezer magyar diák fordult meg, a szomszédos Bécs egyetemén pedig több mint kétezren tanultak ugyan-ezen két évszázad alatt.

Az a tény, hogy magyar diákok ilyen jelentős számban tanultak külföldi egyetemeken, azt eredményezte, hogy a XVI. századtól kezdve rendszeresen jelentek meg a gyógyászati tárgyú művek magyar nyelven is. Többnyire követték a külföldi mintákat — hiszen nem kellett mindent újból felfedezni —, de el is tértek azok eredeti szövegétől annyiban, hogy a hazai viszonyokhoz, az itthon található gyógy- és természetes növényekhez alkalmazták javaslataikat. Így aztán nagyszámú valódi népi-gyógyászati adat került ezekbe a könyvekbe.

Jó példa erre az a XVI. sz. végi, Erdélyben talált kéziratos orvosló könyv³, amely valószínűleg nyomtatott művekből is jócskán vett át adatokat. Vagy az a tény, hogy a Calepinus-szótár egyik baseli kiadásának (1558) magyar glosszáírója egy kis Zemplén megyei falu prédikátora volt⁴ és meglepően széleskörű orvostudományi ismeretekről tett tanúságot. S még érdekesebb — és erre nyomatékosan utalunk — az a tény, éppen a Calepinus-szótár szóanyaga alapján, hogy a magyar orvosi nyelv e kezdeti állapotában mennyire fejlett volt, s ugyanilyen gazdag a magyar növénytani és gyógynövényismereti szókincse. (A nyelvészeti kutatás feladata lenne a magyar etnobotanikai szókincs megvizsgálása, mert pl. a XV. század végéig a különböző glosszákból kitűnik, hogy növénytani szókincsünk teljesen magyar.⁵)

A nyomtatott művek között elsőként említhetjük Méliusz Juhász Péter debreceni református püspök művét.⁶ Ő például a németországi Wittenbergában tanult, és nem orvos volt, hanem lelkipásztor, de egyetlen világi tárgyú művét — a számtalan hitvitázó kiadvány mellett — éppen a gyógyításnak szentelte. A Herbarium 1578-ban jelent meg Kolozsvárott a híres nyomdász Heltai Gáspár műhelyében. A teljes cím így hangzik: „*Herbarium — Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól, magyar nyelvre és ez rendre hozta az Doktorok könyveiből az Horhi Melius Péter.*” (10. kép.) A címből is kitetszik, hogy a szerző a külföldi orvosok munkáiból tudatosan merített, de természetesen az itthoni növényvilághoz kellett igazítani tanácsait — így aztán belekerültek a gyűjteménybe olyan gyógymódok, amelyeket itthon hallott. A kor színvonalán igyekezett a babona ellen is felvenni a harcot, így az éjszakai „lidérc-nyomást” már nem azzal magyarázza, hogy az ördög gyötri a hitetlen embert.

Egy másik jeles egyházi író — szintén református — Pápai Páriz Ferenc, Erdélyben, Désen született s németországi tanulmányai után a nagyenyedi kollégium tanára lett. A lipcsei, heidelbergi és bázeli egyetemeket láto-

³ Varjas 1943.

⁴ Büky 1967.

⁵ Grynaeus Tamás dr. szíves közlése.

⁶ Melius Juhász 1578.

gatta s főleg orvosi tanulmányokat folytatott, majd hazatérve az erdélyi fejedelem udvari orvosa lett. Első műve a *Pax animae* még a lélek békeségéről szól, de tíz évvel később, az 1690-ben Kolozsvárott kiadott *Pax corporis*⁷ már gyakorlati, orvosi mű. „Az emberi testnek a belső Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről s azok orvoslásának módjáról való Tracta” — így kezdődik az egész címlapot betöltő cím, ahol a továbbiakban közli, hogy a könyvben szereplő gyógyjavaslatokat „mind élő Tudós Tanítóinak szájokból, mind a régieknek Tudós Írásokból, s’mind pedig maga sok Betegségek közül való Tapasztalásaiból summásan öszveszedett és sok ügyefogyott szegényeknek hasznokra... világosan magyar nyelven kiadott Pápai Páriz Ferenc.” Ebből a címből is világosan kitűnik, hogy a fejedelem orvosa a szegény népre is gondolt, amikor javaslatait összeállította. A könyv második, lőcsei kiadásának címében az is benne van, hogy a „Házi Cselédes Gazdáknak és Gazdaasszonyoknak, kik Városokban és Falukon laknak” azoknak ajánlja művét. Pápai Páriz sok úgynevezett „paraszt-orvosságot” közöl, s bár nem hisz az igézésben, de megemlíti, — mint fentebb már idéztük — hogy milyen gyógyerő van a holt ember koponyájában.

Ugyanígy keverednek a babonás népi gyógymódok a korabeli orvostudomány „eredményeivel” a már említett erdélyi XVI. századi kéziratos orvosi könyvben, melyet Varjas Béla talált meg Marosvásárhelyt, a Telekítékában. És éppen ez jellemző a lovak gyógyításával foglalkozó könyvre, melyet bizonyos Tseh Márton írt 1656-ban s amelybe csak „megpróbált” orvosságokat vett fel.⁸

Ezek a könyvek igen jól példázzák azt a tényt, hogy miként hatott a korabeli orvostudomány és rétegződött rá a régi néphagyományokra. A külföldön beszerzett könyvekbe beleírták az általuk ismert, vagy felismert magyar gyógymódot (9. kép), saját megfigyelésekkel kiegészítették, a köznéppel is közvetlen, mindennapos kapcsolatot tartó diákok, orvosok és papok. S mivel a gyógyító tudás-anyag a köznapi tudatnak egyik leggyakrabban felhasználásra kerülő része a szóbeli (hagyományos—empirikus) és az írásos (nyomatott—racionális) tudás állandó kölcsönhatásban állt egymással.⁹

NÉPI GYÓGYÍTÁS A XIX. SZÁZADBAN

A XIX. század első évtizede a magyar népköltészet felfedezésének évtizede — a nép felé fordulás éve ezek — ekkor látnak napvilágot az első tudatos gyűjtésre buzdító felhívások. Mindez összefügg a magyar társa-

⁷ Páriz Pápai 1690.

⁸ Tseh 1656. vö. még Varjas 1943.

⁹ Szeretnénk itt nyomtatékkal hangsúlyozni, hogy amikor a XIX—XX. század népi gyógyászata gyógynövényhasználatának némely XVI—XVIII. századi nyomtatott előzményeire utalunk, akkor ez nem jelenti az ún. „Gesunkenes Kulturgut” elméletének valamiféle felmelegítését.

dalom történetével — a félgymarmati függésben élő nemzet vezető társadalmi rétegében, a nemesség kereteiben érlelődnek a nemzeti függetlenség, a társadalmi reformtörekvések, sőt a forradalmi megmozdulások csírái.

A reformkor nemzedéke azonban nemcsak felfedezte a népet, de segíteni is akart sanyarú sorsán. Fel akarják világosítani, nevelni, oktatni akarják — a tanítás révén akarják elsősorban kiemelni az elmaradottságból. Az 1830-as évek járványai szörnyű példázatként bizonyították a felvilágosító reformtörekvések időszerű voltát. 1831-ben nagy himlő- és kolerajárvány söpört végig Kelet-Európán. (A történészek szerint a járványok utáni pusztulás, éhínség volt az egyik közvetett oka több parasztlázadásnak!) A hatóságok a maguk szerény eszközeivel felvették a harcot a járványok ellen. Néhány évvel a himlőoltás angliai felfedezése után már Magyarországon is megindult a bevezetése. A falusi szülőket nyomtatványokon szólították fel, hogy vigyék gyermekeiket oltásra (17. kép) s az oltásról hivatalos igazolványt adtak. (18—19. kép.)

A nagy kolerajárványok alatt — néha már előtte! — nyomtatott útmutatásokat, egészségügyi és gyógyítási tanácsokat adtak ki.¹ Gróf Széchenyi István Nagycenken kelt irata jól példázza a nemes úr gondoskodását „kedves jobbágyairól”, és egyben a korabeli haladó nemesi gondolkodást is. Kiállításokon látható néhány nyomtatvány a XIX. század első harmadából, amelyek e nagy járványok alkalmából készültek.

Ezek a nyomtatványok is hozzájárultak a köznép egészségügyi ismereteinek kiegészítéséhez, de méginkább ezt a célt szolgálták azok a népszerű „orvosi könyvecskék, melyek a betegeskedő szegénysorsú emberek számára és hasznára készültek”,² vagy amelyekben „Házi orvosságok”-at gyűjtöttek egybe „az emberi testnek külön-különbféle nyavalyáinak meg-orvoslására”³ az 1700-as évek utolsó évtizedétől kezdve⁴ jó száz esztendőn keresztül.⁵ Legyenek ezeknek az „orvosi” könyvecskéknek a szerzői neves írók, (mint pl. Fazekas Mihály és Fáy András) vagy ismeretlen kompilátorok, annyi bizonyos, hogy bőségesen merítettek falusi környezetük em-

¹ A SOM Adattárában több ilyen múlt századi nyomtatvány található. Pl. Ltsz. 71.2.1; 71.9.1; 72.10.1; 71.10.2; 71.10.5; — a néprajzi irodalomból ezekkel a történeti eseményekkel foglalkozott: Bálint Nagy 1928, Szabó F. 1945, Faragó 1947.

² Csapó 1791.

³ Házi orvosságok... Vátzon, 1795.

⁴ Kömlei 1790.

⁵ Enyedi 1801, Fazekas 1807, Fáy 1851. — Ez utóbbi igen sok kiadást ért meg, mintahogy az a sokféle szerző nélkül megjelent kiadvány, melyekből itt jellemző címeik miatt bemutatunk néhányat: „Néma orvos, azaz együgyű és hasznos házi könyvecske a falusi gazdáknak minden betegségek ellen. Pozsony és Pest, 1812.”; „Házi patika, vagy szükségben segítő Orvosi könyvecske, a' Nem Orvosok' számára... az elő forduló nyavalyáknak Betű szerént kidolgozott tökéletes Laistromával, és az azok ellen alkalmaztatandó Orvosi Szerekkel együtt. — Németből fordította és átdolgozta Szabó József. Kassa, 1830.”; „A házi orvos vagyis ötszáz legjobb háziszser. — A 11. kiadás után magyarította dr. L.—Pest, 1862.” „A beteg-barát. Útmutató mindazok számára, akik előforduló betegségek esetén az első segítséget maguk akarják önmaguknak nyújtani, s e végből jó szereket óhajtanak. Lipcse, 1884.”

pirikus (és nemcsak tapasztalati, de babonás) hagyomány és tudás anyagából, melynek nem kis részét így megörökítve adták tovább a jobbágy-sorból lassan kiemelkedő parasztságnak.

De nemcsak ezeknek a félhivatalos könyveknek az írói fedezték fel a népi gyógyítást (és építették be a beváltak tartott gyógmódokat), hanem a hivatalos orvosi rend is felfigyelt egyes híressé vált paraszti gyógyító személyiségekre. A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum adattára 1820-ból származó iratokat őriz, amelyekben Baranya megye fizikus doktora, a Helytartótanácsához fordul, beszámolván, hogy egy egyszerű parasztember miképpen kezeli a veszett kutya által megharapott egyéneket.⁶ A kihallgatási jegyzőkönyv elmondja, hogy milyen egyszerű operációt alkalmazott a parasztember, hogy megelőzze a kitörni készülő „víziszonybetegséget”, amelynek létét egyforma babonás hittel vallotta a tanult orvos-doktor és az egyszerű paraszt.

A veszett kutya harapása ellen a népi gyógyászat századokon át használta — egészen napjainkig bezárólag — a kőrisbogár összetört páncéljának porát. Ezt olvasta egy 1801-ben megjelent „Gazdaságbéli Tárház”-ban⁷ a nemes, és ugyanúgy pálinkába áztatott hét vagy kilenc kőrisbogarat ivott a gyógyulni akaró paraszt. Véleményünk szerint a XIX. században meggyorsult a két kultúra, a nemesi és a paraszti egymásra hatása. Bonyolult és szövevényes folyamat volt ez, de azért mint a fenti néhány példa is mutatja, néhol jól nyomon követhető ez az összefonódás.

Természetesen a reformkori orvostársadalom egy része a szakmai képesítéssel nem rendelkező állatorvosok és kuruzslók ellen heves harcot vívott. Ennek a küzdelemnek egyik beszédes példája egy 1837-ből való orvosdoktori értekezés, melyet dr. Bugyi Balázs fedezett fel.⁸ A disszertáció érdekessége, hogy tárgya a korabeli népi gyógyítás — szerzője: Kremzir Mózes, címe pedig: „Némelly magyar nép-gyógyszerek bíráló vizsgálása.” Idézzük néhány megállapítását, mert nemcsak az általa gyűj-

⁶ Publikálatlan anyagok—vö. Magyary-Kossa 1929. II. 209—210.

⁷ „Az Erdélyi országai gazdaságbéli TÁRHÁZ melyben mind a' mezei, mind a' házi Gazdaság külömbb-külobb tárgyainak jobbitására, mind pedig az emberek, és barmok egészségben való tartásokra, nem külömben sok közönséges nyavalyájokból leendő meggyógyításaira próbált hasznos eszközök találtatnak” — Kolozsváron, 1801. — A 11. lapon ez áll: „A' kőrisbogár is a' Paraszt emberek között a' veszett marások ellen igen közönségesen tudva levő hasznos orvosság, hasznos lészen azért minden házi gazdának e' féle bogarat mindenkor készen tartani szárazon a háznál.”

⁸ Bugyi 1974. 1. — Azért idézzük a múlt századi orvosi sorait, mert az általa leírt gyógmódokat századunk közepe táján egyes falvakban még kivétel nélkül mind gyakorolták: „Köldöksömör — bélgörcs: kömény mag vagy gyenge foghagyma rágása... melegített fazékfedél, vagy zab a' hasra, száraz köpölő módjára alkalmazott ivó pohár a, köldökre, általában jók. A kisedeknek hirtelen támadt megigézésnek nevezett és kurutyolók által ólom vagy viaszöntéssel, szenes vízzel mosdással, tisztos fű (stachyus erecta) főzetbeni füröszéssel orvosoltatni szokott bajai nagyobb része nem egyéb, mint ködcsömör.” — vö. 54—55, 63—64. képek.

tött anyag, a leírt gyógymódok értékes adatok számunkra, de liberális, általában elfogulatlan szemlélete is figyelemre méltó.

„1. §. A' nép-gyógyszer név alatt azon, a' köz népnél — többnyire sokévi szokás által — némiképen megörökösödött szereket értem, a' mellyeket ez, orvos tanításával és patikai szerekekkel élni nem szeretvén, nyava-lyái orvoslása végett használ. Akár mindenkitől esmértesse nek (házi orvosságok), akár rejtékélyképen kurutyolók (Javós, Javósné s. t. eff.) kezén legyenek.”

„2. §. Illy gyógyszerei a' köznépek minden országban találtnak. A' magyar nép-gyógyszerek száma nagy, nagy a' vélek való élés kiterjedése és befolyása az egészség közállapotjára. Ennél fogva az orvos figyelmét megérdemlik, sőt egyenkénti ésmérések a' pór nép orvoslásával foglalatoskodó orvosra nézve, műve sikeres üzésére, el kerülhetetlenül szükséges.”

....

„5. §. ... a' nép-gyógyszerek ... nagy részök babonás. E' babonás szerekről azomban meg kell jegyezni, hogy: 1-ször ... egyes esetekben még is gyógyíthatnak, azon nagy benyomásnál fogva, a' mellett a' képző tehetőségre ... különösen a' gyógyításnak évekig ellent-állott, és már gyógyíthatatlanoknak tartott bajok, egyedül a' betegben gerjesztett nagy bizodalom által töröltettek el. 2-szor a' babonás szerekekkel együtt anyagos szerek is szoktak használtatni, a' mellyek többnyire magok viszik véghez a' gyógyítást ...”.

„6. §. Hogy a' nép-gyógyszerek hasznos vagy káros voltáról helyes ítéletet hozni lehessen belerejeket és használtatások módját kell vizsgálat alá venni. Gyógyerő bár ... sokban, még pedig olyan van, hogy ... a' patikai szerek nagy részét feleslegessé tehetnék, sőt ... semmi másféle szer által ki nem pótolhatók ... azon számtalan károkat, a' mellyeket a' nép-szerinti orvoslás ... okoz, nem a' nép-gyógyszereknek, hanem az azokali visszaéléseknek tulajdoníthatjuk.”

Kremzír Mózes írását józan hangvétel jellemzi, inkább megérteni akarja a nép gyógymódjait (s ha lehet alkalmazni!) nem pedig kiirtani. Hasonló rácsodálkozás jellemzi a Baranya megyei orvost, Hölbling Miksát, aki néhány évvel később megjelent „orvosi helyirat”-ában részletesen leírja vármegyéjének egészségügyi helyzetét és „népszokásait”.⁹

Ezek az évtizedek már a magyar népköltészet felfedezésének és első tudatos gyűjtések megindulásának évtizedei. Erdélyi János és Kriza János gyűjtései mellett megjelenik az első átfogó „mythológiai”,¹⁰ amelyben nagyszámú népi gyógyásatra vonatkozó adat van, méghozzá eredeti korabeli gyűjtésből. Mindezeket ezért vázoltuk fel röviden a lehetőségek szabta szűkös keretben, hogy világosan lássuk: a magyar népi gyógyítás kutatása együtt indult az etnográfiai és folklór kutatás más ágaival (mese,

⁹ Hölbling 1845. 75., 79, 132—139.

¹⁰ Ipolyi 1854.

ballada, tánc). A tudatos gyűjtés megindulásával tulajdonképpen egy új korszak kezdődik — s itt fejezzük be a történeti adalékok felidézését — mert inentől kezdve még több az olyan adat, népi gyógymód stb., melyeket recens gyűjtésekből jól ismerünk. Az utolsó száz év anyaga bármilyen sokat változott, nem annyit, hogy a már eddig összehordott anyag segítségével ne lehetne képet alkotni a magyar népi gyógyítás jellemző sajátosságairól. — A következő fejezetekben ezt a munkát kívánjuk megkezdeni s ahogy lehet, a képet teljessé tenni.

NÉPI EMBERGYÓGYÍTÁS

SZÜLÉSZET — BÁBASÁG

A XVI—XVIII. századokban lejegyzett magyar boszorkányperekben sok-sok adat található a boszorkányoknak tartott személyek, főként asszonyok bábatevékenységéről.¹ Pontosabban azokat az asszonyokat, akik a kis falvakban a bábamesterséget folytatták, a köznép (talán éppen valamivel kiemelkedő tudásuk miatt) igen gyakran boszorkányoknak tartotta. A higiénia igen alacsony foka és ezért a csecsemőhalandóság magas száma miatt minden alap megvolt arra, hogy a szülésnél segédkező — egyetlen nem rokon — asszonyt gyanúsítsák az újszülött megrontásával, mindenfajta vele született vagy szerzett betegségének okozásával.

A bábaasszony a régiek hiedelmei szerint gyógyítani és rontani egyaránt tudott, őt hívták a halálos beteghez, és ő segített a szülésnél. Gyakran másfajta (és nem csak női) betegségek orvoslásával is foglalkozott. Gyógyító tudásuk a népi gyógyítás helyi hagyomány-anyagán alapult, a gyógyfüvek és gyógyító hatású ásványi anyagok használatán, de mint a boszorkányperek bizonyítják, jól ismerték a babonákat is.

Az 1700-as évek közepétől pedig, mondhatjuk, rendszeresen megjelennek a „Bába Mesterségre Tanító Könyv-ek”² (21. és 23. képek). Ezek a könyvek, jóllehet koruk tudományos színvonalán álltak, hiszen címlapjaik elmondják, hogy többnyire német professzorok munkáit fordították le a magyar orvosok a „falusi bábák számára”³, kiemelkedően szépek, szemléletesek az illusztráló rajzok, metszetek, de mai szemmel olvasva néhol olyan részleteket találunk, melyek minden bizonnyal inkább babonaság számba mennek. Úgy tűnik, a tanult szerzők maguk sem tudtak kilépni abból a hiedelemrendszerből, amiben felnőttek, ill. ami körülvette őket. Így pl. részletesen tárgyalja az egyik könyv az üszög-

¹ Schram F. 1970. II. 51., valamint uo. II. 766.

² Weszprémi I. 1766, Szeli K. 1777, Csapó J. 1771, Tormay K. 1852.

³ 1766-ban jelent meg Debrecenben a „Bába mesterségre tanító könyv, melyet Krantz Henrik medicinae és bába professzor a Leopoldino-Josephina Akadémiának adjunctussa és a Florentziai Botanikai Societasnak Tagja írta a Bétsi Universitasban Német nyelven a Köz-Jónak hasznára. — Mostan pedig Magyar nyelvre fordította Weszprémi István.”

gyerek születését (22. kép), a kisgyermek nyakára csavarodott köldökszínort mint szülési rendellenességet minden könyvben ábrázolják (24. kép). Ez azért érdekes, mert bár ily módon az anatómiai ismeretek lassú terjesztésére nyílt lehetőség, mégis századunkban is élt a közhiedelem, hogy aki így születik, az akasztófán végzi!

A köldökszínór más vonatkozásban is fontos, mert sokféle hiedelem fűződött hozzá. Az emberi élet tulajdonképpen a köldökszínór elszakadásával kezdődik, ezért a néphitben fontos szerepet tulajdonítottak neki. A szülés után a bábaasszonyok csomókat kötöttek az újszülött köldökszínórára, majd néhány centiméterre a testtől elkötötték. Az elkötött rész néhány nap alatt leszáradt és ezt eltették a mestergerendára. Amikor a gyerek hétéves lett, elővették, hogy bogozza ki. A csomó kioldása (az analógia elve alapján) az élet feladatainak megoldását szimbolizálta. A néphit szerint szerencsés lesz, akinek eltették a köldökszínórját, ha amulettként magával hordja. — A köldökszínór mágikus tisztelete valószínűleg a honfoglalás előtti időkbe nyúlik vissza. A Magyar Néprajzi Múzeumban ugyanis őriznek egy obi-ugor köldöktartó kéregdobozkát. A XVIII. és XIX. századi írásos (boszorkányperből való) feljegyzések mellett a múlt század közepéről egy városi gyógyszerész hagyatékából hat köldökszínór került a debreceni Déri Múzeum birtokába* — bizonyítva egy régi hiedelem továbbélését, nemcsak a XIX. század városi-polgári társadalmában, hanem mint azt az elmúlt évek gyűjtéseiből tudjuk, a mai paraszti rétegek körében is.

Még érdekesebbé, színesebbé és bonyolultabbá teszi a népies szüléssel kapcsolatos hiedelmek és szokások világát,⁴ ha a régi pogány kori hiedelmek és az utóbbi két évszázad hivatalos orvosi tudásanyaga mellé a valósi képzeteket is bekapcsoljuk. Ilyen példa az a Zala megyében talált nyomtatott imaszöveg, melyet a szülésnél használtak: „mihelyt a terhes asszonynak mellére teszik, annak segítségével könnyebben szüli a gyermeket.”⁵ Az imádságot archaikus motívumai és nyelvi fordulatai miatt teljes terjedelmében közöljük:

„Akkor vala Péntek, kinnek napja vala, méne Jézus Krisztus kinnak színhelyére, meglátták a zsidók, fölfeszítették magas keresztfára, folya szent vére, szomorkodék szent lelke, hervada szent színe, szóla boldogságos Szüz anyám, Máriám: Oh fiam, fiam, szerelmes szent fiam, én azt gondoltam, te leszel bús, látod fiú, én leszek bús. A ki ezt az imádságot elmondaná háromszor lefektében, háromszor fölkelében. Názáretben van egy Mutrumfa, kívül aranyos, belül kegyelmes, abban mondanak kétszer hétszer hét szent Misét, én ott hallgatom szerelmes szent fiammal, ártatlan Jézussal, — egyszer elkapják mellőlem a kegyetlen zsidók, keresem utcákról utcákra, sehol nem találok, előtalálok

* Erre az adatra Ferenczi Imre hívta fel figyelmünket.

⁴ Erről a kérdéskörrel gazdag anyagot közölt Temesváry R. 1899.

⁵ Az idézett mondat a nyomtatvány 4. lapjáról való. Megtalálható fotómásolata az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának Népi Gyógyászati Archivumában.

sz. Lukács evangélistát, kérdem: nem láttad-e szerelmes szent fiamat, ártatlan Jézusomat? Óh anyám, anyám, szép Szűz Máriám, menj el, menj el a magas Kálvária hegyére, ott nagyon egy szent keresztfa, azon nagyon kifeszítve, vas dárdákkal nyitogatják, arczul verik, vérrel verejtékezik, eczettel epével itatják, tövissel koronázták, óh anyám, anyám szép Szűz Máriám, menj el, menj el a fekete földszín alá, az Ádám magvai közé, kiáltsd, hirdesd lefektetekre, fölkeltekre, hogy: bizony bizony Paradicsomban vélem léssen. Én mondom, a Teremtő Megváltó, a ki titeket az ő szent vérével megváltott; a ki ezt az imádságot háromszor lefektében, háromszor fölkelésében elmondaná, megüdvözítem.”⁶

Az ilyen, kétségkívül az etno-medicina adatai közé tartozó, de elsősorban folklór érdekességű szövegek mellett az általános orvostörténetet bizonyára jobban érdeklik az olyan adatok, amelyek a népi abortívumok, valamint a szülést közvetlenül segítő eljárások, eszközök (pl. szülőszékek) használatára vonatkoznak. A Néprajzi Múzeum néphit-népszokás gyűjteményében megtalálhatók egy falusi bábaasszony varázs eszközei és abortuszhoz használt kaparókanala (26. kép). A varázs eszközök között található frász (nyavalyatörés) ellen nyakba akasztott gyöngysor, rontás ellen való szerek, háromágú mérőszalag, melyet szüléskor használt. A teknőkaparó kanál (eredetileg kenyérsütéskor a tésztát kaparták le a dagasztótéknő oldaláról vele) brutális eszköz volt sok esetben az abortusz előidézéséhez, megelégedtek egyszerűbb eszközökkel is: különféle gyökereket (pl. leánder gyökerét — Zemplén megye) szúrtak fel, vagy jeges fürdőt vettek, vagy nehéz tárgyat emeltek, hogy ezáltal szabaduljanak meg a nem kívánt gyermekáldástól.⁷

A szülés aktusáról szólva megállapíthatjuk, hogy a dolog természetéből adódóan igen kevés hitelesnek mondható adattal rendelkezünk. Különösen vonatkozik ez a tárgyi eszközökre, hiszen régen minden segédeszköz nélkül, „a pusztá földön” térdeplő vagy guggoló helyzetben szültek a parasztasszonyok. Később, a XX. sz. elejétől — s ez már a hivatásos bábák hatása — két székre támaszkodtak; speciális szülőszékek (25. és 27. kép) rendszeres használatára hiteles adataink nincsenek.⁸ Annál több a szülés körüli hiedelmekre. Ezeknek gazdag tárházából csak egyet, a szülést segítő övek babonáját emeljük ki. A nép körében ismert volt a szokás, hogy a szülőasszony derekát a férje övével, vagy inkább az alsónadrágja madzagjával (gatyamadzag) átkötötték, hogy könnyebb legyen a szülés. (Egyes vidékeken a férj is jelen volt a szülésnél, hátulról átfogta a vajúdo nő derekát, háromszor megrázta a szülés előtt.) Ezek igen régi, európai, tehát

⁶ „Nyomatott Bagó M. betüivel. Budán, 1851.”

⁷ A magyar népi abortívumok anyagának feldolgozását Gémes Balázs (Szekszárdi Múzeum) végzi.

⁸ Az a két szülészék, amelynek fotóit a Néprajzi Múzeumban találtuk meg, szemelláthatóan rekonstrukciók, újonnan készültek, régi ábrázolások után. Pl. vö. Mayer F. K. 1927. 160. — németországi szülészék ábrázolás a XVI. sz.-ból.

nemcsak magyarországi szokások! Mint ahogy az a hiedelem is, amely szerint egyes szentek — pl. antiochiai szent Margit „asszony öve” szülést könnyítő cingulumként volt használható — természetesen csak a főnemesség számára.

A felsőbb osztályok és a köznép egyaránt használta viszont a kígyóbőrt ugyanerre a célra. Még Pápai Páriz munkájában, a Pax Corporisban is megtalálhatjuk a tanácsot, hogy a szülőasszonyt szüléskor „övedzék által kígyóbőrrel, melyet le szokott vetkezni a kígyó”, mert igen segíti.⁹ Nemesasszonyok levelezéséből tudjuk, hogy a XVII. sz. elején egymástól kérték el a szülést könnyítő kígyóbőrt, éppúgy, mint századunk elején a falusi parasztasszonyok. — Ennek a kígyóbőrbabonának valószínűleg az az analógiás elgondolás az alapja, hogy a nép elképzelése szerint a vajúdból majd ugyanolyan könnyűszerrel távozik a magzat, mint ahogy a kígyó kibúvik a bőrből. Emellett azonban lehetséges, hogy a kígyókultusz ősi hagyománya is közrejátszik itt, hiszen a kígyót mindig úgy tekintették a régiek, mint különös gyógyító erővel bíró lényt.¹⁰

BABONÁS GYÓGYMÓDOK

A népi gyógyítás fogalmának meghatározásakor utaltunk arra, hogy a népi gyógyító tudásnak két nagy szektora van, a racionalis és az irracionális. Ez utóbbit nevezhetjük közkeletű szóval mágikus elemekből álló — a magyar néprajzi szakirodalom kifejezésével élve — babonás gyógyimódnak.

Az etnográfiaát bevallottan az etno-medicinának ez az oldala érdeklí jobban — az orvostörténelem természetszerűleg inkább a másik, racionalis oldallal foglalkozott. Mindazonáltal bizonyos, hogy a népi gyógyításban ezek az elemek sohasem elszigetelten, hanem mindig keveredve, együtt fordulnak elő. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért most mégis külön fejezetben mutatunk be néhány jellegzetes gyógyimódot. Adatainkat úgy válogattuk össze, hogy vázlatos képet nyerjünk a magyar népi gyógyításban használatos irracionális, mágikus elképzelésekről.

Az etnográfiai kutatásban a szimpátián alapuló mágiának két fajtáját szokás megkülönböztetni:¹ az érintkezésen alapuló mágiát és a hasonlóságon alapuló analógiás mágiát. (Itt újra előre kell bocsátani, hogy az egyes adatokban e két forma nem válik el élesen, sőt leggyakrabban mindkettő megtalálható!)

Az ún. *rontás* volt az egyik leggyakrabban megnevezett „betegség” az elmúlt századok, s különösen a boszorkányperek írásos feljegyzéseiben, az ismeretlen eredetű betegségek okozója a bába, vagy boszorkánynak tartott személy volt. (A boszorkányperek aktái valóságos tárháza a magyar

⁹ Páriz Pápai F. 1690. 232.

¹⁰ Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 6.

¹ Frazer 1965. 26.

népi gyógyászati adatoknak.)² Ezért első példánkat egy XVIII. század közepeéről való periratból vettük — amely egyben azt is példázza, hogy milyen időtállóak ezek az irracionális elképzelések. — 1744-ben történt Kapuvárott (Győr-Sopron megye), hogy egy Rác Órse nevű asszonyt azzal vádolták, hogy megrontotta egy csizmadiamester gyermekét.³ Amikor felválták a gyermek testén keletkezett daganatokat, azokban kis csontokat, szőrt és más hulladékokat találtak, mint a rontás bizonyítékát. Ezután azt javasolták a gyermek anyjának, hogy „*valamiformán vágjon le a Rác Órseinek ruhája rongyából és azzal füstölje meg a gyermeket. Talán fog valamit használni neki. S ugyanúgy cselekedett. Az Órse ruhájából kért valami rongyot, egy rongyos szoknyából metszett is a fatens egy kis darabot és az ágyából is egy kis marék szalmát kivívén elvitte s az gyermeket véle megfüstölte. Azolta naponként tapasztalja, hogy a gyermek elsőben bottal, most pedig bot nélkül is járogat, de az sebeknek helyei most is meg vagynak a testin. — Vallja azt is a tanú, hogy az gyermeke ezen nyavalyájában sokízben mondotta nagy félelemmel, hogy ahun most jön a Rác né pudli-kutya képében! hol pedig varasbéka képiben, ez pedig sokszor történt hol éjszaka, hol nappal, ugyan eleget szemlélték, de más senki sem láthatta az gyermekén kívül.*” — Lényegében ugyanezek az elemek szerepelnek a XX. század folyamán lejegyzett boszorkánytörténetekben is. Az az elgondolás, hogy a sebekben különféle idegen anyagok találhatók, és azok eltávolítása a gyógyulás kezdetét jelenti, még nemrégiben is élt. Idősebb asszonyok a zempléni hegyvidék eldugott kis falvaiban mesélték a megrontott gyermek füstöléssel való gyógyítását éppen ugyanezen módon: a rontó személy testi ruhájából kellett egy kis darabot elégetni, azzal a füsttel megszabadítani a beteget a rontástól. Az érintkezés elvén alapuló mágiikus gyógyításról van tehát szó.

Ugyanezen az elven alapszik egy másik gyógyítás és rontás. Az ember testén vagy végtagjain keletkezett keléseket (furunculus) apró rongyból készített babákkal nyomogatták, kerítették meg, majd a meghatározott számú babát (7 vagy 9) a keresztúton bal kézzel, hátrafelé eldobták azzal az elgondolással, hogy aki majd felveszi a kicsi babákat, a betegség majd arra ragad rá (32—36. kép). A múzeumi anyag viszonylagos gazdagsága — és a feljegyzések — azt bizonyítják, hogy általánosan ismert elgondolásról volt szó.

Egy másik, a XVIII. századi boszorkányper adatai szerint a megrontott állat belében gombostűt találtak a mészárosok. 1901-ben került a Néprajzi Múzeum birtokába egy viaszból készített rontóbábu, melybe a szív tájékára egy gombostűt szúrtak; az analógia nyilvánvaló. S végül a gyulai múzeumba került rontóeszköz, egy dobozi gyógyító asszony hagyatékából, amelybe kilenc gombostű volt szúrva (37, 38. kép).

A számoknak — mint az már e néhány példából is kitűnt — fontos szerepe volt a népi gyógyításban. A magyar anyagban a hármas, a hetes és a

² Alapi 1914, Komáromi 1910, Kovács 1898, Schram 1970.

³ Schram 1970. 232.

kilences szerepelt leggyakrabban (pl. háromszor kellett ugyanazt a cselekvést elvégezni, mert csak akkor bizonyul hatásosnak a gyógymód; vagy pl. kilenceszer kellett elmondani a ráolvasást, kilenc sírról kellett földet hozni a fürdőkészítéshez).

Az analógiás gondolkodás legtisztább példája a színek szimbolikus jelentéssel történő felruházása. Bizonyos színeknek a magyar hiedelmekben is meghatározott jelentése volt. Legelterjedtebb a piros színnek gonosz-távoltartó, rontáselhárító szerepe. Piros szalagot (pamutot vagy gyöngyöt) kötöttek a kisgyermek csuklójára (fiatal állatok, főként csikók nyakába) a rontás megelőzésére, igézés (szemmel verés) ellen. Piros rongyot szögeztek a küszöbre, ajtófélfára, hogy aki rossz szándékkal jön, átlépve azt, ne legyen a rontáshoz ereje. A színek felhasználásának alapelve nyilvánvalóan a hasonlóság, az analógia volt. Ezt a népi gyógyításban is használták: pl. a Szent Antal tüze nevű betegséget (orbánc) a bőr piros színeződéséről lehet felismerni, ezért egyikfajta gyógyítása az volt, hogy piros kukoricaszemekkel kellett megfüstölni, és piros kendővel kötötték be a beteg testrészét.⁴ A sárgaságra az orvosságot sárga viaszpohárból kellett meginni, vagy aranygyűrűt tettek egy pohár vízbe, és arról kellett az állott vizet meginni, sárga cukrot vagy tojássárgáját adtak a betegnek, sárgarépat és sáfrányt is használtak, és sárga ruhával takarták le (40, 46—47. kép — analógiás elgondolást őriz a szemem levő 'árpa learatása' is: vö. 59. kép).

Mint már a piros színnél utaltunk rá, igyekeztek megelőzni, elhárítani a bajt, különféle cselekvések, tárgyak segítségével. Amuletteket, gyűrűket hordtak magukkal (28—31. kép) királyok és közemberek; nemesfém-ből készített mester munkát az előbbieket, olcsó vásári portékát a szegények. Fontos volt a rontás megelőzése, éppen az igézésre vonatkozó adatok sokfélesége⁵ mutatja, hogy hányféleképpen próbálkoztak a prevencióval (50—55. kép, pl. a női genitália és a testi ruha felhasználása, 50, 59. kép — ez utóbbi példák éppen az érintkezéssel alapuló mágikus elképzelések körébe is beletartoznak).

Hasonlóképpen igen ősi elgondolás a kör betegségtávoltartó erejének felhasználása — a körülhatárolt területen belülne nem juthat az ártó szellem. Ezeknek az elgondolásoknak igen jó példája az ún. frászkarika⁶ készítése, amely a frász nevű gyermekbetegség gyógyítására szolgál. E görcsös rohamokkal járó gyermekbetegség gyógyítására egykor kör vagy pereg alakú sült tészta karikát használtak, amelyre kilenc egymás utáni napon, kilenc házból kellett a lisztet kérni, majd azon átbújtatták a beteg gyermeket. Ez az analógiás gyógymód mintegy szimbolikus ábrázolni akarta a betegségtől való megszabadulást, az újjászületést (a nagykőrösi múzeum őriz egy ilyen tésztából süttöt frászkarikát)

A kelések körülkerítésére használták az ún. mennykövet és az ún. kigyó-

⁴ A magyar néphit mágikus gyógyításainak ismertetéséhez lásd: Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos munkáit.

⁵ Hoppál 1970.

⁶ Erdődi 1954.

követ. A mennykő (menkű, ménkő, istenharagjakő, istennyila, nyilakő) számára csiszolt felületű kődarab, valószínűleg neolitikus kőbalta. A néphit szerint ott keletkezik, ahová a villám lecsap, és hét év múlva följön a földből, akkor lehet megtalálni.⁷ Különleges gyógyítóerőt tulajdonítottak neki. Éppen úgy a kígyókőnek is. (Göcsejből — Zala megye — több darabot hoztak be a Néprajzi Múzeumba.) A néphit szerint a kígyók időnként összejönnek, és fejükkel egymás felé fordulva szájukból fújják a kígyókövet. Ezeknek az apró kavicsoknak a gyógyítóerejébe vetett hit gyökerei a középkor drágakőterápiájából és keletről a kígyótisztelet hazájából erednek. A kígyónak a magyar néphitben, a gyógyításban is, de még inkább az egészség biztosításában, a rontás távoltartásában van szerepe. Ismert a magyar nép körében a házi kígyó, a kaput és küszöböt őrző kígyó hiedelme, s megjelent a kígyóábrázolás a népművészetben, a pásztorboton, a boroskancsókon (Miska-kancsó) és az ivócsanakon (108. kép). Mindenesetre semmiképpen sem véletlen, hogy egy dobozi (Békés megye) kuruzsló asszony hagyatékában az 50-es években a sokféle babonás tárgy között egy száritott kígyót is találtunk (107. kép).

A babonás gyógymódoknak olyan gazdag tárháza a magyar népi gyógyítás, hogy lehetetlen most mindent sorra venni. Így például részletes elemzést érdemelne az igen gazdag ráolvasás⁸ anyag, amely tulajdonképpen a kimondott szó gyógyító varázserejébe vetett hiten alapszik (54—55, 58—59. kép), vagy a vas erejébe vetett hit emlékeinek feltárása⁹ (pl. 79, 81. kép).

A GYÓGYNÖVÉNYEK FELHASZNÁLÁSA

A népi gyógyászat növényhasználata — eredetét tekintve — többféle lehet:

1. mágikus eredetű,
2. megfigyelés, tapasztalat,
3. átvétel
 - a) környező népektől és
 - b) a hivatásos orvosi gyakorlatból.

A kérdés azonban sokkal összetettebb. A mágikus eredetű növényhasználat esetében pl. lehet samanisztikus jellegű, vagy az antik rítusokkal kapcsolatos, vagy lehet keresztény hagyomány, melyek maradványai mind a mai napig fellelhetők a népi gyógyászatban. Másrészt a különböző eredetű tudásanyag erőteljesen összefonódott, összekeveredett. Pl. a hivatásos orvosi gyakorlatba igen sok népi megfigyelés került be, melyeket a népi

⁷ Gönczi 1910.

⁸ Cs. Pócs 1967, 1968.

⁹ Solymossy 1937. 292—298.

gyógyászat később ismét átvett. A fenti néhány sorban csak utaltunk a kérdés összetettségére, jelen tanulmány keretében nincs mód arra, hogy teljességében kifejtsük és következetesen véghezvigyük.

Hatását figyelembe véve a népi növényhasználat háromféle lehet:

1. gyógyító hatású,
2. semleges,
3. mérgező.

Az elvi felosztás azonban itt sem egyértelmű, hiszen a „mérgező” növény — helyes alkalmazása esetén — legtöbbször gyógyító hatású, s fordítva is igaz. E kérdés vizsgálata viszont már a gyógyásztörténet körébe sorolható.

A magyarok honfoglalás előtti gyógyító tevékenysége a *samanizmussal*, a gyógyító *néző, látó* alakjával kapcsolatos. Mágikus gyógyító célzattal használtak növényi füstölőszereket, főként a *borókafenyő* (*Juniperus communis*).¹ E füstölőszer használatának gyakorlata általános elhárító-megóvó célzattal nyomon követhető egészen napjainkig. Fenyővel füstöltek pl. a rettegett népi járványok, a pestis és kolera idején.² Egy múlt század végi adat szerint Csallóközben kólerajárvány idején a szobát borókéval füstölték.³ Az északkeleti Bakony falvaiban „*ha valaki valamilyen bajban (betegségben) hal meg, szobája nehéz szagát ennek bogójával füstölik ki.*”⁴ Ebben az esetben a korábbi, mágikus gyakorlat maradványa fedezhető fel már kissé megváltozott formában, elhalványodott célzattal. Sok esetben a füstölésnél megváltozott a növény. Zagyvarékaszon a Szent Antal tűzében szenvedő beteget piros kukoricacsutkával füstölték meg,⁵ míg más-kor megmaradt a boróka, de a füstölés helyett más módon használják ki a növény vélt gyógyító erejét. A *fenéről* a következő „gyógymódot” ajánlja a Házi Különös Orvosságok szerzője: *A' fene ha tsak még a' lába fejtől térdig ment: veres borban főzz fenyő magot, azzal mosd...*⁶ Hasonló gyógymódot javasol „Egy tagnak Guta wtesserel” a XVI. századi orvosi könyv.⁷

A mágikus-babonás eredetű növényhasználat körébe soroljuk részben a *fokhagyma* (*Allium sativum*) népi gyógyászati alkalmazását is. Szendrey

¹ Diószegi V. 1962. 61.

² Magyary-Kossa Gy.: 1931. (III.) 204.; A „dögletes Aäer” ellen K. Mátyus I. egyebek között a fenyőfa, valamint a fenyőmag égetését javasolja. Galenus szerint Hippokrates úgy hárította el a pestisjárványt Görögországról, hogy nagy tüzeket gyújtatott és megparancsolta, hogy a tűzbe „erős szagú, kővér fű-szerszámokat-is hányjanak” — idézi K. Mátyus I. I. 1787. 444. A továbbiakban több hasonló esetet idéz: K. Mátyus I. u. o. 444—459.; lásd még: Magyary-Kossa Gy. 1931. (III) 271—273.

³ Márton J. 1892. 56—57.

⁴ Hegyi I. 1970. 448.

⁵ Cs. Pócs E. 1964. 196. (Ebben a gyógyításmódban a színanalógia is szerepet játszik.)

⁶ Juhász M. 1768. 29.

⁷ Varjas B. 1943. 45.

Zsigmond írja: „Mint gonoszúzó veteményfélének ... legszélesebb körű a fokhagyma használata. A házalapba, küszöb alá ássák, sátor- s ágylepedőbe kötik, bölcsőbe teszik, zsebben hordják, temetés estéjén a kilincsre akasztják, a búzatábla közepébe szúrt karóba ékelik, első kihajtáskor a küszöbre teszik, a jászol elején végighúzzák, elléskor a jászol fölé akasztják, egy gerezdet ejtenek az első tejbe, dugnak a kiterített lenbe ...”⁸ Kalotaszegen pünkösöd előtti estén a küszöbre sót hintenek és fokhagymával kenik be rontás ellen,⁹ Udvarhelyen az istálló állatait védik vele.¹⁰

A fent említett példánál túlsúlyban vannak a mágikus elemek. A következőkben lássunk néhány esetet, ahol meghatározott betegséget próbálnak vele gyógyítani. Forrón kelésre teszik;¹¹ sok helyen a fogfájós *fülébe* dugnak egy gerezdet: Tizsántúlon,¹² Orosházán,¹³ Szeghalmon, Fenyőfőn, Tiszacsegén, Sümegen (saját gyűjtés), de a XVI. században Erdélyben is fülfájás elleni gyógyszerként szerepel.¹⁴ Több adatunk van arra, hogy az *Allium sativumot* különféle kelések, daganatok gyógyítására használták.

Zagyvarékason megkeményedett mellre tették, ettől meggyült, utána ki lehetett nyomni;¹⁵ ugyanott pokolvar ellen,¹⁶ Szent Antal tüzeére használták.¹⁷ Dobozon a fájás, rándulás, ficamodás gyógyszerként tartották számon,¹⁸ míg a moldvai csángók hite szerint sok fokhagymát kell enni mellkeményedés esetén,¹⁹ de a torokszorulás gyógyítására is alkalmas.²⁰ Orosházán „fokhagymás ecettel dörzsölték be a fájdalmas területet” — a reumások,²¹ de köhögésnél az illető „mellét és talpát fokhagymával dörzsölték be.”²² Ugyancsak Orosházán köhögésre és érrelmeszesedés ellen ették.²³ Egy kéziratos receptkönyv a hideglelésre javallja, néhány sorral lejjebb sömör ellen véli hasznosnak.²⁴

K. Mátyus István ezt írja: „ha a' fokhagymát téjben meg-főzik és Hóld' fogytára a' gyermekkel itatják, a' gelesztát belőle sokszor ki-üzi”,²⁵ majd felsorolja azokat a betegségeket, melyeket a fokhagymával lehet gyógyítani. Többek között kígyómarás ellen is hasznosnak véli.²⁶

⁸ Szendrey Zs. 1937. B. 158.

⁹ Wlislöckiné, Dörfler F. 1892. 366. (A kalotaszegi néphit köréből.)

¹⁰ Idézi: Vajkai, 1937. A.

¹¹ Vajkai A. 1937/b. 143.

¹² Greszné, Czimmer A. 1944. 9.

¹³ Grynaeus T. 1965. a 416. és 463. sz. adat; Sós J. 1965. 590.

¹⁴ Varjas B. 1943. 86.

¹⁵ Cs. Pócs É. 1964. 203.

¹⁶ u. o.

¹⁷ u. o.

¹⁸ Oláh A. 1956. 205.

¹⁹ Bosnyák S. 1973. 293.

²⁰ Bosnyák S. 1973. 296.

²¹ Sós J. 1965. 590.

²² u. o. 591.

²³ u. o. 590, 591.

²⁴ A receptkönyv másolata a Veszprémi Bakony Múzeum Néprajzi Adattárában van.

²⁵ K. Mátyus I. 1787. II. 297.

²⁶ U. o. 298.

Mint a fentiekből kitűnik, a fokhagyma esetében többféle réteg keveredik a közelmúlt népi gyógyító gyakorlatában: mágikus-babonás hiedelem. Mivel igen széles körű és sokrétű a bajelhárító, rontó, gonoszűző szerepe, bizvást feltételezhetjük e gyakorlatnak ősi eredetét.

A meghatározott betegségek elleni használata néhány esetben helyes megfigyelésen alapul, hiszen a fokhagyma *allium* nevezetű hatóanyaga ténylegesen hatásos gennyes és gyulladásozó betegségek esetén, de magas vérnyomás elleni szereket is készítenek belőle.²⁷

Harmadjára pedig átvétellel is számolhatunk. „A fokhagymának egyes ókori népek különös varázserőt tulajdonítottak, s gerezdjeit amulettként hordták a nyakukban. Később a különféle kuruzslószerekkel együtt orvosságként is használták” — olvashatjuk a Fűszerek könyvében.²⁸ K. Mátyus István idézi Galenust, aki a parasztok terjékjének nevezte a fokhagymát,²⁹ majd Pliniust idézi, aki azt írja, hogy az egyiptomiak a fokhagymára esküsznek.³⁰ Mindezek mellett meg kell említenünk, hogy a vázolt lehetséges rétegeződés csak a jelentősebbeket tartalmazza, nem foglalkoztunk pl. a szomszédos népek tudásanyagának hatásával.

Valószínűleg sokkal egyszerűbb átvétellel van dolgunk a *maszlag* (*Datura stramonium*) esetében. Hanusz Istvánt idézve Gunda Béla szerint Erdélyben csak 250 éve ismerik a növényt,³¹ de Nyugat-Európában is csak a XVI. század óta ismerik.³² Elsődleges génközpontját a botanikusok Mexikóba teszik.³³ Már Meliusz Juhász Péter Herbáriumában is szerepel, de nyilvánvalóan kitűnik, hogy nem hazai tapasztalat alapján; „Ez hegyen terem, ahol a Pálmafa gyümölcse terem. Ez igen bolondító fű, Aegyiptomból hozzák.”³⁴ A XVI. századi magyar orvosi könyv csodafája valószínűleg *ricinus* (ezen a néven szerepel Meliusznál is).³⁵

A népi gyógyászatban elsősorban fájdalomcsillapításra használják; főleg a magvait. Tápén denaturált szeszbe áztatták, majd az oldattal bedörzsölték a fájós testrészt.³⁶ Ugyancsak fájdalomcsillapításra, fájós csont bedörzsölésére használták Hajdúnánáson,³⁷ Orosházán pedig a kelésre tették.³⁸

Több adatunk van a maszlaggal való füstölésre is. Orosházán a *Datura*

²⁷ Oláh A. 1956. 206.; „A modern orvostudomány igazolta érlelmeszesedés elleni, emésztést elősegítő, bélfertőtlenítő, vérnyomáscsökkentő, epe- és májműködést elősegítő hatását” — írja.

²⁸ Romváry V. 1972. 65.

²⁹ K. Mátyus I. II. 1787. 298.

³⁰ K. Mátyus I. II. 1787. 302.

³¹ Hanusz I. 1905. 43. idézi: Gunda B. 1966. 95.

³² Gunda B. 1966. 95.

³³ Mándy I. 1971. 204.

³⁴ Méliusz Juhász P. 1962. 138. Méliusz nagyon sok adatot, javallatot a Kreuterbuch-okból vett át!

³⁵ u. o. 135.; lásd még: Borbás V. 1893. 96. (pótfüzet)

³⁶ Greszné, Czimmer A. 1944. 9.

³⁷ Igmándi-Kelemen 1943. 210.

³⁸ Sós J. 1965. 589.

magvait parázsra vetik, a fogfájós beteg ráhajolt, mert így „kihullanak azok a férgek”.³⁹ Ugyanez a hit és gyakorlat él Hajdúnánáson.⁴⁰ Ez az adat azért tarthat érdeklődésre számot, mert a *beléndek* (*Hyosciamus niger*) magvaival való füstölésre XIII. századi adatunk is van. — Magyary-Kossa Gyula könyvének III. kötetében egy metszetet közöl Sudhoff után, melyen a beteg nyitott szájjal hajlik a füstölő szer fölé.⁴¹ Magyary-Kossa Gyula „*Ósrégi recepte a fogfájás ellen, melyet talán még Ázsiából hoztunk!*”⁴² A népi gyakorlatban a füstölésben szereplő beléndeket felválthatta a később megismert maszlag, annál is inkább, mivel a két növény hatóanyaga azonos: a hiosziamin. A két növény fájdalomcsillapító, görcsoldó hatása ma már bizonyított.⁴³

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a bajbajutott ember minden általa ismert növényt felhasznál betegségére gyógyítására. Vannak azonban növények, melyeket a népi gyógyászatban csak *egy* meghatározott betegség ellen használnak általánosan. Erre jó példa a *kövirózsa* (*Sempervivum tectorum*). Érdekes a növény különféle helyi elnevezéseit is megnézni: Tápén *fülbé eresztő*,⁴⁴ *fülbé facsaró*, *fülbemászó fű* neveken ismerik.⁴⁵ Wagner—Magócsy a *kövirózsa*, *fülbé csavarító*, *fülbé eresztő fű* neveket ismerik.⁴⁶ Pápai Páriz Ferencnél *fül-fű*⁴⁷ *Zagyvarékason körözsavirág*,⁴⁸ Cserszegtomajon *körözsa*, *fülfű*,⁴⁹ Bodrogközben *fülfű*,⁵⁰ Hajdúnánáson ugyancsak *fülfű*,⁵¹ Tiszántúlon *kövi rózsa*,⁵² Csallóközben *fülbé facsaró*,⁵³ Szentgálon ismerték a *menkűfű* elnevezést is.⁵⁴ Vajda Péter *mennydörgő-fű néven ismeri*,⁵⁵ Orosházán *fülcsvaró*⁵⁶ stb.

Számunkra legérdekesebbek a *füllel* kapcsolatos elnevezések, hiszen a név már maga is utal használatára, sőt a használat módjára is: *fülbé facsaró*. Általános ugyanis, hogy a fájós fülbé a *Sempervivum* kifacsart levét

³⁹ Grynaeus T. 1965. 416, 462. sz. adat, valamint Oláh A. 1965. 293.; Sós J. 1965. 590.

⁴⁰ Igmándy J.—Kelemen S. 1943. 210.

⁴¹ Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 263. Ez az eljárás szerepel Diószegi Sámuelnél is.

⁴² Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 262.

⁴³ Itt jegyzem meg, hogy a *maszlag* szavunk a XVI. században jelenik meg először. Bárczi Géza szerint a szó arab eredetű, jelentése: „szédítő ital, arzén, mérreg”: Bárczi G. 1958. 70—71.

⁴⁴ Grynaeus T. 1971. 777.

⁴⁵ Csapó J. 1775. 97.

⁴⁶ Wagner K.—Magócsy 1903. 98.

⁴⁷ Pápai Páriz F. 1801. II. 108.

⁴⁸ Cs. Pócs É. 1964. 194.

⁴⁹ Vajkai A. 1941. 240.

⁵⁰ Zsova I. 1971. 373.

⁵¹ Igmándy J.—Kelemen S. 1943. 212.

⁵² Greszné, Czimmer A. 1943. 10.

⁵³ Márton J. 1892. 57.

⁵⁴ Vajkai A. 1959. 18.

⁵⁵ Vajda P. 1835. 65.

⁵⁶ Grynaeus T. 1965. 415—416.; Oláh A. a *fülfű* elnevezést is ismeri: Oláh A. 1965. 320.

vagy az összetört levelét teszik. Elfogadott nézet, hogy a népi gyógyászatban a nép homeopátiás gondolkodásmódja igen fontos szerepet játszik.⁵⁷

A *menküfű*, *mennydörgőfű* elnevezések arra a hitre utalnak, hogy a kövirózsa (mely legtöbbször a ház tetején nő) elhárítja a villámcsapást. „*Házak tetején szokás tenyészteni, részint villámhárító gyanánt, de húsos és leves levelét fülgyógyításra is használják*” — olvasható egy XIX. századi feljegyzésben.

Itt tehát ismét összetett, többretű felhasználási móddal állunk szemben. Az egyik a mágikus-babonás hit: villámhárítás; a másik a gyakorlati, a fülgyógyítás. A népi analógiás gondolkodás menetét ez esetben is nyomon követhetjük. Ha a fülfű meggyógyítja a fülzúgást, a fájó fület, akkor alkalmas az igen nagy hanghatással járó mennydörgést, villámcsapást is elhárítani.⁵⁸

A *farkasalma* (*Aristolochia-clematítis* L.) népi gyógyászati használata is egységes képet mutat: általában sebkezelésre, kelésre alkalmazták. Fenyőfőn, Bakonyszentlászlón, Szentgálon, Sümegen, Méhkeréken, Sarkadon, Szeghalmon, Gyulaváriban, Tiszacsegén és Nagyivánban a megvágott kézre, lábra teszik, vagy levélvel kenetik a sebet (saját gyűjtés). Greszné Czimmer Anna szerint használata a Tiszántúlon általánosan elterjedt,⁵⁹ Kalotaszegen a kisgyerekek sebéit a farkasalma kifőzött levélvel kötik be,⁶⁰ a Felföldön, Ipolygyerken szintén általánosan elterjedt sebgyógyító szer a farkasalma;⁶¹ Zagyvarékason fekélyre,⁶² sebre,⁶³ lábtörésre⁶⁴ használták. Bodrogközben „A sebet farkasalmalével mosogatták”;⁶⁵ Cserszegtomajon megfőzik, majd levélvel mosogatják a sebet,⁶⁶ Orosházán az ekcémás lábat mosták a kifőzött levélvel,⁶⁷ ugyanott a visszeres lábat is e növényvel borogatták.⁶⁸ Az elmúlt századok hívatásos orvosi receptúrájában is azonos céllal szerepel.⁶⁹ Érdekes, hogy némely gyógynövény-szakkönyvünkben határozottan gyógynövényként szerepel,⁷⁰ míg legutóbbi kiadású gyógynövény-határozónk nem jelöli.⁷¹

A farkasalma népi gyógyászati használatára vonatkozó felsorolt és fel nem sorolt hasonló vagy azonos adat arra enged következtetni, hogy a

⁵⁷ L. erről: Oláh A. 1965. 319—322.

⁵⁸ Márton J. 1892. 57.

⁵⁹ Greszné Czimmer A. 1943. 256.

⁶⁰ Wlislöckiné, Dörfler F. 1893. 211.

⁶¹ Vajkai A. 1967/b. 140.

⁶² Cs. Pócs É. 1964. 194.

⁶³ u. o. 204.

⁶⁴ u. o. 213.

⁶⁵ Zsova I. 1971. 374.

⁶⁶ Vajkai A. 1941. 239.

⁶⁷ Grynaeus T. 1965. 383.; Oláh A. 1965. 322.

⁶⁸ Grynaeus T. 1965. 391—392.

⁶⁹ Méliusz Juhász P. 1962. 200.; Varjas B. 1943. 87. Juhász M. 1768. 9.

⁷⁰ Rápóti J.—Romvári V. 1966. 66—67.

⁷¹ Soó R.—Kárpáti, 1968. II. 137.

gyakorlat igen régi eredetű; feltehetően megfigyelés, tapasztalat eredménye.

A fentiekkel szemben a népi gyógyászatban ismerünk olyan növényeket, melyeket igen sokféleképpen és sokféle betegség ellen használnak. Ilyen többek között a *kakukkfű* (*Thymus serpyllum*). Több helyen köhögéscsillapítóul használják: a Felvidéken,⁷² Méhkeréken, Gyulaváriban, Sarkadon, Szeghalmon, Nagyivánban, Tiszavasváriban (saját gyűjtés). Hasonló céllal használják Orosházán is. Hitük szerint a belőle készült tea hasznos orvosság asztmára, tüdőbajra.⁷³ Nyilvánvaló, hogy a köhögést minden esetben a *betegségnek* tartják s nem *tünetnek*. Doboz községben folytatott megfigyelései alapján Oláh Andor ugyanezt a következtetést vontta le: „a tünetet azonosítják a betegséggel”.⁷⁴

A *kakukkfű* egyik fontos alkotórésze annak az orvosságnak, melyet Zagyvarékason a pokolvar kezelésére készítettek;⁷⁵ meg nem határozott célra használták Veszprém környékén.⁷⁶ Míg kifőzött teáját Cserszegtomajon fogfájás ellen itták;⁷⁷ egy 1777-ben íródott kéziratos „Doctor Könyv” szerzője a fulladás ellen tartotta hasznosnak a borban megfőzött kakukkfű levét.⁷⁸

Melius Juhász Péter két fajtáról ír (*Thymus serpyllum* és *Thymus vulgaris*). Szárazsátnak és melegítőnek mondja. Fulladásra, asztmára, gilisztára tartja hasznosnak, de látásjavító, köszvénygyógyító belsőleg. Külsőleg zsábara, köszvényre, dagadásra, szemölcsre, ficamra, égésre javallja.⁷⁹ Juhász Máté aréna elleni orvosságként ismeri.⁸⁰ A XVI. századi orvosi könyvünk is igen sokféle betegség gyógyítására tartja alkalmasnak: főfájás,⁸¹ gutaütés,⁸² „Fekete sártul lőtt esztelenség”,⁸³ „Nyáltul való fejfájás”⁸⁴ ellen.

Tehát a legkülönbözőbb betegségek orvosságaként ismeretes már a XVI. században is mind külsőleg, mind belsőleg, és a népi gyógyászat is széleskörűen alkalmazta.

Szinte csodaszerként ismerik és használják az *ezerjófűvet* (*Centaurium pulchellum*, *C. uliginosum*) (és *C. minus*). Ez utóbbit *százforintos fűnek* is nevezik, ezzel is jelezvén, hogy a nevezett növény igen nagy értékű. Cserszegtomajon is kétféle betegség ellen használták: teáját *kehe* (köhögés) gyógyítására, valamint étvágygerjesztőként használták.⁸⁵ A veszprémi

⁷² Vajkai A. 1937. C. 143.

⁷³ Grynaeus T. 1965. 399.

⁷⁴ Oláh A. 1956. 199.

⁷⁵ Cs. Pócs É. 1964. 206.

⁷⁶ Vajkai A. 1939. 67.

⁷⁷ Vajkai A. 1941. 240.

⁷⁸ Doctor Könyv, a veszprémi Püspöki Könyvtárban. Ltsz.: 37968. 1. oldal.

⁷⁹ Méliusz Juhász P. OK. 1962. 173—174.

⁸⁰ Juhász M. 1768. 6.

⁸¹ Varjas B. 1943. 32.

⁸² u. o. 42.

⁸³ u. o. 24.

⁸⁴ u. o. 14.

⁸⁵ Vajkai A. 1941. 241.

piacon 1939-ben a környékbeli „fűes néni”-k (13. kép) gyomorbántalmak elleni szerként árulták.⁸⁶ A Tiszántúlon pálinkába áztatták, majd a folyadékot a gyomorpanaszos, étvágytalan betegek itták.⁸⁷ Hajdúnánáson többféle baj ellen használták. Tejben megfőzve, a tejet csömör, fejfájás ellen itták. Megszárított, porrá tört formában ették, fogfájásra, mellbaj, gyomor-baj ellen; hideglelésre. Teaként kifőzve görcsök elleni gyógyital volt, míg a növény kifőzött leve lábfájás, daganat ellen használatos. Porrá tört virágja kelésre hasznos.⁸⁸ A nánási nép igen szemléletesen fejezi ki az ezerjófű hasznát: „Mindentre jó, mint a szenteltvíz.”⁸⁹ Nyilván erről a növényről van szó abban az orosházi adatban, ahol százszorjófű-nek nevezik: megtörve *kehére* (köhögés) használták.⁹⁰ Az Ormánságban étvágytalanak, hideglelésnek, gyomorfájásnak adták teáját.⁹¹

A „kis földi epe”-nek nevezett fajtáját (Centaurium minus) Melius Juhász a következő betegsége javallja, teaként: „*hideglelőnek, hasfájónak . . . minden nyálas, nedves, enyves undokságokat kiviszen az emberből . . .*” Kifacsart levét fájós, véres szemre, sebekre ajánlja.⁹² Szintén gyomorjavítóként tartja számon a „föld epe fűvét” a Házi különös orvosságok szerzője, de hasznosnak véli a borban kifőzött levét „fenéről” is.⁹³

A már fentebb idézett XVIII. századi kéziratos orvoscönyv hosszasan sorolja az ezerjófű hasznait;⁹⁴ de mindjárt az elején ezt írja: *ezen fűvet, ha megfőzöd, fehér Borban, mind levelét és Gyökerit, az után azt Gyakran iszod, minden féle Belső Betegsigit meg Gyógyít, míg akiban Kigyó, vagy Béka vagy más álat volna is*.⁹⁵

Mind a népi használatban, mind pedig az említett néhány korábbi orvosi könyvben kétféle bántalom ellen használták főként: 1. gyomorpanaszok ellen, s 2. sebkezelésre. E kettő mellett azonban arra is láttunk példát, hogy a köhögés ellenszereként is hasznosnak vélték (Orosháza, Cserszegtomaj); hideglelés elleni szerként tartották számon Hajdúnánáson, és ugyanezt tartotta Melius Juhász Péter is. Egyik újabb gyógynövénykönyvünk szerint az ezerjófűvet „*tisztán magában, vagy teakeverékben étvágyjavítóul, emésztést serkentőül, vértisztítóul, valamint bélrenyheség, epe- és májbántalmak ellen használják*.”⁹⁶

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a népi gyógymódok egy része valóban gyógyító hatást válthatott ki, míg jó néhány „népi recept” alkalmazásának — a tudomány mai állása szerint — semmiféle alapja nincs.

⁸⁶ Vajkai A. 1939. 67.

⁸⁷ Greszné, Czimmer A. 1944. 12.

⁸⁸ Igmándy J.—Kelemen S. 1943. 209.

⁸⁹ u. o.

⁹⁰ Grynaeus T. 1965. 432—433.

⁹¹ Kiss G. 1937. 159.

⁹² Méliusz Juhász P. OK. 1962. 119.

⁹³ Juhász M. 1768. 25.

⁹⁴ Varjas B. 1954. 43, 87. és 97.

⁹⁵ Doctor Könyv, 265. sz. recept.

⁹⁶ Rápóti J.—Romváry V. 1966. 65—66.

A növények, a növényi eredetű drogok használata a magyar népi gyógyászatban a felhasználás módját illetően többféle lehetett:

1. Igen sokat használnak *belsőleg*, tehát a növényt vagy valamelyik részét elfogyasztják. A magját, a virágját, a leveleit, a gyökerét, vagy az egész növényt megeszik, illetőleg a kisajtolt levét megisszák. Legtöbbször ételbe, italba keverik. A természetes állapotban elfogyasztott növényekkel szemben sokkal inkább inkább használják a növények főzetét. Vízben kifőzve, vagy borban, pálinkában áztatva isszák. A főzet, oldat több növényből is készülhet.

2. *Külsőleg* ismét többféleképpen alkalmazzák. A természetes állapotban lévő növényt ráteszik a sebre, kelésre, daganatra. Az útilapu levelét teszik a sebre, a nyers krumplit, a paradicsomot, hagymát kelésre, a farkasalma termését, levelét szintén sebre, vágásra tették. A *fekete nadálytő* (*Symphytum officinale*) gyökerét csonttöréskor kötik a megfelelő testrészre.⁹⁷ Gyakoribb azonban, hogy a növény főzetével vagy magával a kifőzött növényvel gyógyítanak. A farkasalma kifőzött levével a sebet mosogatják, a fekete nadálytövet kiáztatva, tejben megfőzve rakják csonttörésre. Természetesen a növényeket nemcsak egyedileg (tehát egy fajtát) használták, hanem igen sokszor több növény keverékét készítették el meghatározott módon gyógyszernek. Általában több növényből, ásványi anyagok hozzáadásával készítették különféle flastromokat. Külső alkalmazásmód volt a füstölés is.

3. Mindezek mellett mágikus-babonás szokásokkal is kapcsolódott a gyógynövényhasználat. Pl. három-, hét- vagy kilencféle növényből állították össze a gyógyszert, meghatározott helyen kellett szedni (temetőben, sírról, útszélről, akasztófa tövében stb.); csak meghatározott, pontos időben szedett növény használt (teliholdkor, újholdkor, valamelyik jeles napon); imával, keresztvetéssel együtt tartották hasznosnak; meghatározott színű növényvel gyógyítottak (pirossal a tüzes keléseket, kiütéseket, daganatokat; sárgával a sárgáságos betegeket — ezekre a példákra a babonás gyógy módoknál már utaltunk).

A népi gyógyászati növényhasználat igen széles körű. A beteg ember szinte minden általa ismert növényt felhasznál gyógyulása reményében. A sokféle felhasználási módról a fenti leírás korántsem adhatott kimerítő leírást, csupán néhány jellegzetes használatot kívántunk bemutatni.

⁹⁷ Grynaeus T. 1965. 398. — Bakonybél, Törő L. gyűjtése; Hoppál M. 1972. szerint a zempléni hegyvidék falvaiban általános.

GYÓGYÍTÁS ÁLLATI, EMBERI EREDETŰ ÉS ÁSVÁNYI ANYAGOKKAL

A népi gyógyászatban az állati eredetű anyagokkal történő gyógyítás meglehetősen széles körű. Míg a növényekkel történő gyógyításban meglehetősen sok a gyakorlati megfigyelésen alapuló népi gyógymód, addig az állati eredetű szerek és eljárások döntő többsége a mágikus-babonás gondolkodásmóddal kapcsolatos. A népi gyógyítás növényhasználata és a hivatalos orvosi gyakorlat erőteljesen hatottak egymásra. Az állati eredetű anyagok használatában viszont inkább a népi gyakorlatot vette át a korabeli (XVI—XVIII. századi) orvostudomány.

Néhány állat, illetve azok egyes részeinek gyógyító célzatú felhasználása nyilvánvalóan kapcsolódik a samanizmushoz. A totemisztikus állat-ösöket a finnugorok vallásos tisztelettel vették körül, így érthető, hogy a totemállatok, illetve testrészeik mindenható orvosságok is egyúttal. Legismertebb totemállat a medve és a szarvas, azonkívül a róka, a menyét és néhány madár. Az állatok részeivel tulajdonképpen a rossz szellemet próbálták kiűzni a betegből a sámánok. A jelenkori evenki sámán a betegséget a következőképpen próbálta kiűzni: „... a beteg részt különböző állati és madártestrészekkel legyezgette, dörzsölgette. Ilyen állati testrészként összefűzött szarvasszőr, jávorszarvas pofájából való bőr, medvehomlok, vad rénszarvasnak szarva, vagy farkas homlok bőre, sastoll és más hasonlók...”¹

A medvét, a jávort, a csókát és a kígyót a vogul ősvallásban is szent állatként tisztelték.² Ezeknek az állatoknak a tisztelete a szlávok körében is ismert, különösen a medvéé, így feltételezhető, hogy egyes elemei mind a mai napig megrögződtek, megmaradtak a népi gyakorlatban.

A Bokodon íródott Doctor Könyv 217. számú receptjében medveháj szerepel, melyet „rihességrül, Koszrul” javall. A XVI. században a medveepét *epilepszia* ellen használták,³ de a XVI. századi orvosi könyv is hasznosnak tartja: „Szarvasnak, Medvének, rókának, vadmachkanak az hayawal igen yo keny mynd Meredekeoth mynd penygh georchijet, akár eoregen akár gyermekén legien.”⁴

A Házi Különös Orvosságok szerzője gyermekek ijedtsége ellen amulettként ajánlja a medve jobb szemét.⁵ Több helyen szerepel a szarvasagancs pora gyógyszerként. A giliszta kiűzésére készített szer nem más, mint a porrá tört „szarvasszarv”. De „hévség-ellen” is jónak tartja: „Szarvasnak

¹ Diószegi V., 1962. 97.

² Munkácsi B. 1893. 39. és Kohlbach B. 1910.

³ Takáts S., 1907. 338., Magyary-Kossa Gy. írja, hogy a görög gyógyszerkönyvekben még a múlt században is hivatalos szer volt. Magyary-Kossa Gy. III. 1931. 226.

⁴ Varjas B. 1943. 51. Szemöldökhullás ellen medveháj: u. ott: 82.

⁵ Juhász M. 1768. A medvekultuszról: Bán A., valamint Alföldi A. 1936. és Anyiszimov 1953.

a' szarvát meg-reszelvén, tégy közibe szeretsen Diót reszelve".⁶ Egy XVI. századi javaslat szerint összetört agancs porát kell a szembe beleszórni könnyezés ellen, de orrvérzésről is hasznosnak tartja ugyanezt, és végül még egy adat: az ingó fogakat is szarvasagancs porával lehet megszilárdítani.⁷

Ugyancsak ősi, világszerte tisztelt állat a kígyó is. Általános bajelhárító, rontás ellen óvó szerepe közismert, de konkrét betegségek gyógyítására is használták. Az Ormánságban, akit a hideg „borzolgat” „keresetlen” kígyó ingeről (értsd: bőréről) itattak vele! A kígyó vére „heptikások” orvossága, de a zsírja kenyérré kenve szintén gyógyító.⁸

A kígyó fontos szerepet kapott a homeopatiás gyógyításban is. A kígyómarást az összetört kígyó fejével kellett bekötni, akkor meggyógyul.⁹ Ugyanezt teszik Zalában is.¹⁰ A XVI. századi orvosi kézirat szemöldök-hullás ellen ajánlja a levedlett kígyóbőr elégetett hamuját,¹¹ míg ecetben megfőzött bőrét fogfájás elleni orvossággént javallja.¹²

Az általánosan elterjedt, egyértelműen mágikus eredetű állati szerek mellett a népi gyógyászatban használatosak egyéb állatok részei is, melyek elsősorban az analógiás és homeopatiás gondolkodásmód miatt kerültek be a népi gyógyszerek közé. „Az állatok varázsereje is testi és természeti tulajdonságokkal függ össze” — írta Szendrey Zsigmond, és példákat sorakoztatott fel: a vakond húsa és hamuja epilepszia, hólyaghurut és sérv ellen hasznos szer.¹³ Igen világos a kapcsolat a következés esetben: ijedtség, rettegés ellen: „a vakondoknak a szívét megszáraztván törd porrá, és egy kés hegynyit adgy bé neki, vízben, téjben, vagy egyébben.”¹⁴ Dél-Magyarországon a gyerek fogzását gyorsították az alábbi amulettel: „egy vakondok zacskóba varrt talpát aggasztják a gyermek nyakába.”¹⁵ Itt ismét világos a gondolatmenet: a vakond éles karmainak felkötése sieteti a gyerek fogának növekedését. Balmazújvároson vakondvérrel kenik a szemölcsöt, hogy leessen.¹⁶ A XVI. században, Erdélyben a névtelen szerző epilepszia elleni szerként írja le a vakond máját.¹⁷

A kakas és a tyúk általában a termékenység szimbóluma, így annak részeivel betegségek gyógyítására is gondoltak. A moldvai csángóknál a fe-

⁶ Juhász M. 1768. 42. és 56. vö. még: Szendrey Zs. 1937. B. 164.

⁷ Varjas B. 1943. 80, 102, 117. — Bornemissza Anna fejedelemasszony házipatikájában is szerepelt a szarvasagancs pora 1682-ben; vö. Magyary-Kossa Gy. III. 1931. 421.

⁸ Kiss G. 1937. 155. és 157.

⁹ Juhász M. 1768. 72.

¹⁰ Törő László gyűjtése.

¹¹ Varjas B. 1943. 82—83.

¹² u. o. 111. Dávodon kígyófejről itattak pálinkát a tüdőgyulladásos beteggel: Solymosné Göldner M. 1971. 35.

¹³ Szendrey Zs. 1937/a 159.

¹⁴ Juhász M. 1768. 43.

¹⁵ Wlilockiné, Dörfler F. 1893. 221.

¹⁶ Greszné Czimmer A. 1944. 18.

¹⁷ Varjas B. 1943. 37.

kete tyúk zúzája sárgaság elleni gyógyszer volt.¹⁸ Jászsalszentgyörgyön leforrázott fekete tyúktoll gőze fölé guggoltatják a bélhurutos gyermeket.¹⁹ „Tarka színű tiknak ganéja” viszont a fül melletti kelés kezelésére alkalmas — tartották Erdélyben,²⁰ de a szemnek „setétegeről” az „igen haragus kakas Epeijeth” kell mézzel összefőzni, és azzal kenni a beteg szemet.²¹ Hályogra fekete tyúk vagy kakas máját teszik forrón.²²

Epekő ellen a róka vérét ajánlotta Juhász Máté²³ jó kétszáz esztendővel ezelőtt. A Bodroghközben hideglelésre pirított lókörmön porát itták pálinkában,²⁴ a moldvai csángók csonttörésre felhasított kutyakölyköt tettek, ugyanott kelésre bagolyhajat használtak gyógyszerül;²⁵ Püspökladányban kutyaszírt ettek tüdőbaj ellen;²⁶ Zagyvarékaszon az ágybavizelő gyerekekkel összetört egeret ettek.²⁷

Végtelenségig lehetne a példákat sorolni az egyedi, vagy legalábbis ritkán alkalmazott gyógymódookról. A fenti példák legtöbbször azonban még egy szempontot kell érvényesíteni. Mint idéztem, az állatok viselkedése, külső, belső alkatuk önmagukban is asszociációkat hoznak létre a népi gyógyászati gyakorlatban, de ezeken kívül az egyes szervek, testrészek további szimbólumrendszerek megalkotását teszik lehetővé. Így külön funkciója van a májnak, a szívnek, a vérnek, az epének, az agynak, hogy csak a leglényegesebbeket említsem. Ezeken kívül, fentebb már volt rá példa, hogy többszörösen összetett szimbólumrendszer nyilvánulhat meg még *egyetlen* gyógymódban is (fekete + tyúk + zúzája [sárga] = sárgaságot gyógyít; vagy: avas [régi, tehát erős] + nyúl + háj = „gilvát” gyógyít).²⁸

Van számos olyan állati eredetű szer a népi gyógyászatban, melyek azonos funkcióval országszerte ismeretesek. Ilyen a *pókháló*, melyet sebre, kelésre tesznek. És legalább ennyire elterjedt „gyógyszer” veszetség ellen a *kőrishogár* vagy annak feje. Ismeretes a Tiszántúlon,²⁹ a Felvidéken,³⁰ (veszett kutyáknak ugyanezt adták be!), a Balaton-mellékén és az Alföldön.³¹ Veszett kutya által megharapott ember gyógyítására a bokodi kéziratot Doctor Könyv is a „Körös fának firgit” javasolja.³²

¹⁸ Bosnyák S. 1973. 295.

¹⁹ Greszné Czimmer A. 1944. 13.

²⁰ Varjas B. 1943. 94.

²¹ Varjas B. 1943. 57.

²² Vajkai A. 1937. C. 147.

²³ Juhász M. 1768. 81.

²⁴ Zsova I. 1971. 369.

²⁵ Bosnyák S. 1973. 287.

²⁶ Greszné Czimmer A. 1944. 11.

²⁷ Cs. Pócs É. 1964. 210.

²⁸ Grynaeus T. 1965. 385.

²⁹ Greszné Czimmer A. 1944. 14—15.

³⁰ Vajkai A. 1937. C. 147—148.

³¹ Grynaeus T. 1965. 424.

³² vö. az 52. számú recept. Ugyanezt ismerik még: Balmazújvároson, Nagyivánban, Tiszavasváriban, Sarkadon, Gyulaváriban, Méhkeréken — Törő László gyűjtése. — A veszetség gyógyításáról lásd még: Magyary-Kossa Gy. 1929. II. 207—211.; Orvosi Tár 1843. 3. 279—285.; Vajkai A. 1936; Vajkai A. 1937/A.

Hasonlóképpen igen elterjedt gyógyszer volt a *csikólép*, melyet ijedtség ellen használtak. (Térképre vetítettük adataink előfordulását, s ehhez a Magyar Néphit Topográfiai kérdőíveit használtuk fel. [A Néprajzi Múzeum és a vásárosnaményi múzeum gyűjteményében találtunk „csikólép”-et, melyet az újszülött kiscsikó orrából kapartak ki.]

A *rák-szem*, vagy *rák-örvény* a nép hite szerint minden szembe esett apróbb szemetet, piszkot kihúz (hiszen a rák hátrafelé megy!). Valójában valamiféle kagyló kövesült maradványa. Ismerik és használják a Felföldön,³³ Orosházán,³⁴ a Tiszántúlon.³⁵ A korábbi könyvekből ismerte Pápai Páriz Ferenc,³⁶ K. Mátyus István,³⁷ valamint a Házi Különös Orvosságok szerzője,³⁸ végül Háiszler Gyula orvosi könyvében a „gyuladózó hideg” gyógyszerének egyik alkotórésze.³⁹

Fontos gyógyító szerepet töltött be az elmúlt századokban a *tej*.⁴⁰ Az állati és emberi váladékok, ürülékek erejébe vetett hit ősrégi eredetű, így a különféle *ürülékek* is számottevő gyógyszerként szerepeltek a népi gyakorlatban.⁴¹

Gyakorlatilag a népi gyógyászat mindenféle állatot, azok minden testrészét felhasználta gyógyítás céljából. A *gémhájat* a nehezen halló egyén fülébe tették, ugyanezen céllal használták a *csuka epéjét*,⁴² a moldvai csángóknál volt használatos *szamártrágya* szamárköhögés ellen,⁴³ gyomorbántalmak ellen használták Hajdú megyében a marha gyomrában talált gömb alakú, megemésztetlen „labdát”.

Élő állattal meglehetősen ritkán találkozunk a népi gyógyászati gyakorlatban. Vérszívásra, gutaütésnél és minden olyan alkalommal használják a piócat vagy nadályt, amikor „rossz vért”, fölös vért akarnak lecsapolni az emberből — ez általános gyakorlat volt. Méhek szúrásával is szerte Magyarországon találkozunk, reumás, fájós tagokra tették a méheket.

³³ Vajkai A. 1937. A. 147.

³⁴ Grynaeus T. 1965. 380.

³⁵ Greszné Czimmer A. 1944. 17.

³⁶ Pápai Páriz F. 1701.

³⁷ K. Mátyus I. 1787. 383.

³⁸ Juhász M. 1768. 5, 6, 56.

³⁹ Haiszler Gy. 1801. 70.

⁴⁰ A Hernád völgyében tejjel mossák a szeplős arcot: Vajkai A. 1937/A 145.; Szamárköhögés ellen általánosan elterjedt gyógyszer a szamártej; Zagyvarékason a sebes, varos, repedezett kezét tejjel mosták: Pócs É. 1964. 193.; tejjel lehetett kicsalni az emberből a kígyót, békát: Bosnyák S. 1973. 293 (moldvai csángó adat); anyatejjel kezelték a kisebesedett kisgyereket: Greszné Czimmer A.: 1943. 257;

⁴¹ Szendrey Zs. 1937. A. 154.; valamint Békés megye több helységében a viszkető tagokat száraz fehér kutyaszart tartalmazó kenőccsel kenték: Grynaeus T. 1965. 382.; Vámospércsen torokfájásra trágyakötést tettek: Greszné Czimmer A. 1944. 10.; gyomorgörcs ellen Sápon lóganajt ettek: u. o. 12.; Bodroglőben az égett sebek gyógyítására juhganajt, marhatrágyát használtak. Zsova I. 1971. 374.

⁴² Juhász M. 1768. 92—93.

⁴³ Bosnyák S. 1973. 295.

Az emberi eredetű népi gyógyszerek, gyógyító anyagok kivétel nélkül babonás eredetűek. Csakúgy, mint az állatok esetében, az emberek mindenfajta váladéka valamiféle varázserővel rendelkezik. Egyik legfontosabb a nyál, illetve köpés. „Ha az anya emlője fáj, azt gyermeke nyálával kell bekenni” — írta Wlislöckiné.⁴⁴ Bodrogközben a pólyásbabát megköpdösik, hogy erős legyen.⁴⁵ Általánosan elterjedt szokás, hogy a sebet nyalogatják, hogy a fertőzést megakadályozzák. Nyilvánvalóan ez egyike az emberiség legősibb „gyógyszerének”.⁴⁶ Orosházán a fájós nyakat éhnyálás ujjal kengették, Tápén szintén éhnyállal kezelték a torokfájást, ugyanott kelevényt, kelést kengették vele.⁴⁷

A vizelet szintén meglehetősen elterjedt gyógyítószer volt a magyarság körében. A Tiszántúlon törés, ficam esetén vizeletes borogatást raktak a beteg testrészeire, és bordatörést gyógyítottak vizelettel kevert agyaggal.⁴⁸ (Ugyanez az eljárás ismeretes volt Orosházán, valamint Tápén és Zagyvarékason⁴⁹). Ricsén (Bodrogköz) hidegleléses beteggel itatták meg saját vizeletét, Bodroghalmon a csipás szemű embert kezelték vizelettel.⁵⁰ Zagyvarékason az árpára kentek vizeletet, attól kifakadt, ugyanott a fájós fülbe is öntötték.⁵¹ Egy kéziratos Orvoskönyv is szembetegség, hályog ellen javasolja.⁵² A Felföldön és Orosházán a szemmelvertet mossák vizelettel.⁵³ A Házi Különös Moroságok szerzője kígyómarásra is jónak tartja, de a viszkető testrész mosására is ezt javasolja.⁵⁴

Igen nagy erőt tulajdonítanak az anyatejnek, hiszen abban minden olyan anyag megtalálható, amely az életben szükséges. Juhász Máté írta, hogy hályogos szembe cseppentve eloszlatja a hályogot,⁵⁵ vajúdjó asszonynak megkönnyíti a szülést, ha egy másik anya tejéből iszik egy kanállal.⁵⁶ Zagyvarékason a kisgyerek sebes kezére anyja fejt tejet.⁵⁷ A XVI. századi orvosi kéziratos könyvünk szerint a nemiszervek többféle betegségét gyógyítja az anyatej.⁵⁸

Elhalt ember egyes csontjait is felhasználta a népi gyógyászat. Bereg megyében ijedtségre, nyavalyatörésre az összetört emberkoponya-darabot etették a beteggel.⁵⁹ Szabadka, Szeged környékén olyan amulettet hasz-

⁴⁴ Wlislöckiné Dörfler F. 1893. 115.

⁴⁵ Zsova I. 1971. 367. (Az Alföldön is általánosan elterjedt szokás.)

⁴⁶ Wlislöckiné Dörfler F. 1896.

⁴⁷ Grynaeus T. 1965. 417. és 1971. 776.

⁴⁸ Greszné Czimmer A. 1944. 8.

⁴⁹ Grynaeus T. 1965. 392. és 1971. 776. valamint Cs. Pócs Éva 1964. 205—206.

⁵⁰ Zsova I. 1971. 369. és 372.

⁵¹ Cs. Pócs É. 1964. 193.

⁵² Zalavári kéziratos Doctor Könyv, 75. sz. recept. Ugyanezt az eljárást javasolja a XVI. századi orvos is: Varjas B. 1943. 79.

⁵³ Vajkai A. 1937/A. 146.; Grynaeus T. 1965. 409.

⁵⁴ Juhász M. 1768. 72. és 144.

⁵⁵ Juhász M. 1768. 51—52.

⁵⁶ Zalavári Kéziratos Doctor Könyv, 73. sz. recept.

⁵⁷ Cs. Pócs É. 1964. 193.

⁵⁸ Varjas B. 1943. 20, 21, 66, 69, 70. stb.

⁵⁹ Csiszár Á. 1965.A. 379—385; Csiszár Á. 1965.B. 602—603.

náltak, melyben két darab gyermekcsontocska volt. Terhes asszonyok hordták, hogy könnyen szüljenek.⁶⁰ Juhász Máté emberi szárcsont porát javallja negyednapi hidegtelelésre.⁶¹ Bornemissza Anna fejedelemasszony házipatikájában 1682-ben szintén szerepel az emberkoponyapor.⁶²

Konkrét gyógyítási céllal használták a fülzsírt is, a kipállott szájra kenték. E gyógymódot használták a felvidéki magyarok⁶³ és a felvidéki tótok is. Zagyvarékason mágikus-babonás elem is kapcsolódott az eljáráshoz (nevezetesen a bal—jobb ellentét gyógyító célú felcserelésének gondolata!): „Ha a szájának balodala volt kipálva, a jobb füléből vettek ki és fordítva...”⁶⁴

A fent említett emberi eredetű anyagokon kívül használták még gyógyításra az emberi körmöt,⁶⁵ a köldökzsinórt, a magzatszurkot, a fekáliát, a menstruációs vért, a szőrzetet. Ez utóbbiakat azonban csak kis mértékben használták meghatározott gyógyításra, inkább általánosan ható mágikus hatást tulajdonítottak neki.

Az ásványi eredetű „gyógyító”-szerek is széles körben elterjedtek voltak a népi gyógyászatban. Eredetüket tekintve három csoportba oszthatók:

1. Az első csoportba azok a szerek tartoznak, melyek ősi, mágikus hit maradványaként élnek a nép tudatában, noha eredeti „varázserejük” jelentősége teljesen elhomályosult, és ma már csak a gyakorlatban maradt meg szerepük.

2. A második csoportba azok a szerek tartoznak, melyeket a korabeli technikai kultúrából kölcsönzött a nép, vagyis átvétellel kerültek a népi gyógyítási gyakorlatba.

3. Az ásványi eredetű gyógyítószernek harmadik csoportjába sorolhatók a nép által „föltalált” és kipróbált anyagok.

A mágikus eredetű szerek közül — jelentőségét, elterjedtségét tekintve — kiemelkedik a közönséges só. A számtalan példa közül néhány: az Alföldön a vágott sebre sós kenyeret raktak, sót hintettek a leforrázott kézre, méhcsípést dörzsölnek be vele.⁶⁶ A só többféle gyógyszernek volt az alkotórésze, és *negatív* hatására is találunk példát: súlyos betegnek „kilenc napig” minden ételt „édesen” (só nélkül) kell ennie; vagy aki eltörte a lábát, annak kilenc hétig kellett ugyanígy tennie.⁶⁷ A Felföldön kelésre, sebre fokhagymával elkevert sót tettek,⁶⁸ ugyancsak sóval kezelték a sebet a Tiszántúlon is. Zacskóba rakott meleg sót tesznek a fájós fülre, és a

⁶⁰ Wlislöckiné Dörfler F. 1893. 109.

⁶¹ Juhász M. 1768. 60. és 138.

⁶² Magyary-Kossa Gy. 1931. III. 421.

⁶³ Vajkai A. 1937. A. 141.

⁶⁴ Cs. Pócs É. 1964. 201.

⁶⁵ Wlislöckiné Dörfler F. 1893. 117—130.

⁶⁶ Grynaeus T. 1965. 386, 388, 389. — Az Ormánságban sós kenyeret tettek a vágott sebre: Kiss G. 1937. 160.

⁶⁷ Cs. Pócs É. 1964. 207—210.

⁶⁸ Vajkai A. 1937. 143

tiszántúli szikes területeken sziksós vízzel mossák a ótvaros gyereket.⁶⁹ A moldva csángók sós vízben áztatták a reumás lábukat, mert azt tartották, hogy attól elmúlik.⁷⁰

A só gonoszűző, távoltartó, megóvó szerepe és alkalmazása általános és igen kiterjedt az egész világon. Praktikus oldaláról nézve az ember hamar rájöhetett a só konzerváló hatására. Láta, hogy a sózott hús, étel nem romlik meg, tehát a különféle betegségeket is meggyógyítja. De a nedveséget is magába szívja: így a rossz vért, betegséget is kiszívhatja a testből — a népi gondolkodás szerint. Nyilvánvaló, hogy átvétellel számolhatunk pl. a *petróleum* esetében, melyet a népi gyógyászat elsősorban különféle torokbántalmak ellen használt. Szinte az egész magyar nyelvterületen elterjedt gyógymód volt, hogy a fájós torkot petróleumos ruhával kenik, vagy megitatják a beteget.⁷¹

Korábban többféle betegség gyógyítására használták a *puskaport*. Zagyvarékason a *pokolvart* a következőképpen gyógyították: „Puskapor össze-törve fokhagymával, körülhintették vele.”⁷² Sebek beszórására is használták Szent Antal tüze ellen, darázsfészekre szórva is. Somogy megyében a puskaport köszörűkő levéllel összekeverve abortivumként használták.⁷³ A lyukas fogba raktak egy csipetnyi puskaport „az kiégette a fájást”, és fokhagymával, borssal összekeverve is használták a fájós fogra. A puskaport természetesen már a múlt század elején használták⁷⁴ a magyar parasztság, a petróleum használata természetesen csak századunkban terjedhetett el. A méz felhasználása a gyógyászatban nyilvánvalóan „találmány”, a vérzés csilapítására használták.

Mindezekon felül szinte minden kezük ügyébe eső anyagot felhasználtak a paraszti háztartások — mint ahogy korábban a felsőbb osztályok is — gyógyítás céljaira. Igen találóan írta Oláh Andor: „A nép patikája a kerek világ.”⁷⁵

PARASZTI GYÓGYÍTÓK ÉS TEVÉKENYSÉGÜK

Az elmúlt századok orvos nélküli világában majd minden falunak megvolt a maga gyógyító személyisége (néha több is). Az egyik értett egyfajta betegséghez, a másik a másikkal. Némelyeknek közülük messze földre is eljutott a híre — mégis a magyar népi gyógyítás jellegzetes alakjai, a számszerű többség, a kis falvak névtelen paraszti gyógyítói voltak.

⁶⁹ Greszné Czimmer A. 1943. 255. uo. 1944. 10. — Oláh A. 207.

⁷⁰ Bosnyák S. 1973. 294.

⁷¹ Gyógyítottak petróleummal torokgyíkot, mandulagyulladás, hideglelést, náthát, szamárköhögést: vö. Greszné Czimmer A. 1944. 10; Balázs M. 1942. 114; Vajkai A. 1937. 41. Zsova I. 1971. 369—372; Oláh A. 1957. 208; P. Madar I. 1967. 63.

⁷² Cs. Pócs É. 1964. 203.

⁷³ Schram F. 1973. 276.

⁷⁴ Mindszenty D. 1830. 256.

⁷⁵ Oláh A. 1956. 209.

A paraszti szóhasználatban a gyógyító hírében álló személy neve: tudó, tudós, tudákos-, javas-, urus- ember, asszony, vagy látó, a korábbi századokban *néző* volt.

Kuruzslónak, a szó negatív jelentésárnyalatával, csak a városi szóhasználat nevezi ezeket a gyógyító személyeket.¹ A XVIII. század eleji boszorkányperekben gyakorta elfordult a *néző* elnevezés, ami a recens gyűjtések anyagából teljesen hiányzik,² pedig még 1739-ben egy észak-kelet-magyarországi (Szabolcs-Szatmár megye) boszorkánypերben megkérdezték a tanúkat:

„... Azon személyt ki gyógyította, és az orvos kit mondott, hogy ötet ki vesztette meg, nevezett szerint a Tanú mondja meg s úgy többeket is kit vesztett meg és kinek több károkat azon Néző vagyis Orvas Asszonyis ...”³

A *néző*nek, *látó*nak, *javas*nak, *tudó*nak, egyszóval a paraszti gyógyító-nak⁴ a tevékenysége elsősorban a betegség okának vagy a betegség okozójának megállapításából, megnevezéséből állt, de hozzájuk fordult a falusi nép akkor is, ha a házastársi hűség biztosítására vagy egyéb szerelmi varázslás véghezvitelére volt szükség, és nem utolsósorban az állatok megrontása esetén is.

A gyógyító többféleképpen juthatott tudományának birtokába: volt aki „öröklötten tudományos” (például már az ősei is javasok voltak). Volt, aki annak született, ezt a születésekor több jel mutatta meg, pl. foggal vagy burokban, vagy hetedik gyerekként született. Feljegyeztek a gyűjtések során olyan eseteket is, hogy a javas megtanulta valakitől a technikát, aki pénzzel fizette meg a tudás átadását. S végül is a néphit szerint varázslatos módon is meg lehetett szerezni a „tudományt” (pl. gyógyító hatalmat nyert az, aki Szent György nap hajnalán fogott kígyó hájával kente meg a kezét). Az ilyen javas aztán értette a füvek beszédét — így tartotta a néphit —, ezért tudja olyan jól a gyógyfüvek hasznát. Ezenkívül voltak olyan foglalkozások, mesterségek, amelyeknek képviselőit a nép szintén *tudósnak* tartotta: pl. a bába, a kovács, a kondás, a juhász.

Mint említettük, régen minden vidéknek megvolt a maga jólismert gyógyítóembere, javasasszonya, akihez messze földről jártak a betegek. Hírnevüket elsősorban nem a néha valóban sikeres gyógyításaiknak köszönheték, hanem a falusi nép között elterjedt mély hitnek, amellyel tevékenységüket körülvették. Sikereik lélektani alapját egyfelől éppen ez a bizalom adta, másfelől pedig a beteg, bajbajutott ember kétségbeesett erőfeszítése, amikor mindenfajta segítséget megragad, különösen ha ez a segít-

¹ A szó főnévi alakja is csak aránylag későn, 1755-ben került először lejegyzésre. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp. 1970. II. 682. vö. Pais D. 1975.

² A *néző* alakjával külön cikkben foglalkozott Ferenczy I. 1959.

³ Schram F. 1970. II. 358. — vannak még adatok Tolna, Veszprém és Zemplén megyéből a *néző*nek, mint orvosnak az említésére.

⁴ A népi gyógyítási szakirodalomban többen foglalkoztak a gyógyító egyéniségek bemutatásával: Ebner S. 1931, Farkas J. 1967, Földes V. 1960, Gönyey S. 1942, Oláh A. 1937, 1938 és 1956. C, Szücs S. 1936, 1938, 1941., Vajkai 1938.

ség a magafajtatól, olyan gyógyítótól jött, akinek mindennapi élete hasonló volt, gondolkodása pedig teljesen megegyezett az övével.

A gondolkodás és a hiedelmek azonosságát, a babonákba vetett hitet nagymértékben kihasználták a gyógyítók. Tanácsot adtak, teljesíthetetlen gyógy módokat javasoltak, igen homályos diagnózist adtak, sokszor a beteg nem is volt jelen, de ez nem akadályozta őket valamilyen mágikus gyógy mód javasolásában. Volt eset, hogy a tudó elzárkózott minden gyógyítástól, mondván; egy tőle nagyobb erejű tudós, vagy rontó személy okozta a bajt, aki ellen az ő kisebb tudománya nem ér semmit.⁵

A falusiak ismerték a javasok rontó erejét is, így ha valamelyik háznál bent járt az urus-ember, mikor elment, sőt dobtak utána, hogy bajt ne okozhasson.

A paraszti gyógyító egyéniségének ilyen általános jellemzése mellett fontos néhány szót ejteni a „mai”, pontosabban a XX. század első felének falusi állapotáról. Mint említettük, a rendszeres néprajzi gyűjésekben a harmincas évektől kezdve több adatközlés is megjelent a falusi gyógyító specialistákról. Így például a „csont rakók”-ról és „öntőasszonyok”-ról,⁶ a falusi foghúzókról,⁷ „veszett-orvosok”-ról és javasokról.⁸ Mind-mind fontos volt a maga idejében — hiszen az ún. „csontraok” a ficamodás vagy törés esetén igazították helyre a csontokat, a „veszett-orvos”-ok azokat gyógyították, akiket a veszett kutya megmart, a foghúzók egyszerű fogóikkal és fogtörőkkel (68—70. kép) a fájós fogaktól szabadították meg a rászorulókat. Voltak specialistái egy-egy betegség gyógyításának, de inkább csak egy családban (esetleg a rokonság körében) — akik a sárgaságra, szájszébrére, szemén levő „árpára” tudtak ráolvasni, vagy akik tudták a torokfájást, gyomorrontást, derékfájást gyógyítani (46, 53—55, 58—59. képek, valamint 48—49, 60—64. képek).

Igazi specialisták voltak a falusi bábák, akik nemcsak a szülésnél segítettek, hanem másfajta betegséget is orvosoltak gyakran babonás-mágikus módon. (Kiállításunkon több gyógyító fényképe szerepelt, sajnos eszközeikből alig sikerült megmenteni. Mindenesetre érdekes Sas Ferencné dobozi [Békés megye] gyógyító asszony hagyatéka, amelyben szárított kígyó[!]-bőrtől többféle „népi gyógyszeren” át a jós-kártyáig sok minden található, valamint egy érsekosanádi bábaasszony varázseszközei: mennyire reprezentálják a legképtelenebbnek tűnő folklór adatokat is! [106—107. és 26. kép].)

A falusi nép nagy becsben tartotta az állatbetegségek gyógyítóit — jobban is megfizette, mint az emberek orvosát. Nagy becsben voltak a miskárlók is és a herélők, ők végezték az állatok ivartalanítását. A pásztorok eret vágta, koponyalékelést hajtottak végre. Azt mondhatjuk, hogy bizonyos

⁵ Diószegi V. 1958. ma már klasszikusnak számító művében részletesen foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, a *tudós, javas, gyógyító személyével*.

⁶ Ebner S. 1931.

⁷ Vajkai A. 1937. B. és 1938.

⁸ Szücs S. 1938.

fokig ők a „rég Magyar fürdő”-ök utolsó maradványai,⁹ ugyanis a XVI—XVIII. században a fürdőmesterek orvoslással is foglalkoztak.

Az utolsó magyarországi érvágókról és köpölyözésről írtak többen¹⁰ is, de a már feltárt művelődéstörténeti adalékokat jobban össze kellene kapcsolni a néprajzi megfigyelésekkel — hiszen sok esetben a népi-paraszti gyakorlat tartotta fenn a korábbi évszázadok „hivatalos” orvosi gyakorlatát (6, 65. kép).

Hasonlóképpen a falusi gyógyítók elődei — esetleg tanítói — között kell megemlékezni az ún. *olejkárokról*. Ezek szlovák vándor-gyógyszerárusok voltak, akik az olaj mellett maguk készített szereket csodagyógyszer gyanánt árusították (pl. a disznósírt mint medvehájat kínálták), fogfájás elleni cseppeket, hajnövesztőt árultak. A XVIII. század Európáját több mint háromezer olejkár járta.¹¹ (11. és 12. kép). S ugyanúgy nagy hatása volt a falusi népre az ún. „füves-asszony”-nak. A füvesek (*füesek* vagy *füjesek*, mert így is hívták őket), a betegek gyógyításához és varázslásához használatos gyökereket és orvosi hasznú növényeket gyűjtögettek. Ezeknek utódai még az elmúlt években is láthatóak voltak az ország egyes kisvárosainak piacain.¹² (13. kép.)

BÚCSÚJÁRÓHELYEK ÉS A NÉPI GYÓGYÍTÁS

A búcsú a régi paraszti életforma jelentős eseménye volt. Az ünnepi alkalmon kívül fontos szerepe volt a búcsúnak a népi gyógyításban is. Legtöbbször már a búcsújáróhely híressé válásában is nagy jelentősége volt valamilyen csodálatos gyógyulás hírének.¹ Egy-egy gyógyerejűnek tartott forrás, patak nagymértékben hozzájárult az egyes búcsújáróhelyek felvirágzásához. Minden kornak és vidéknek megvoltak a „divatos” búcsújáróhelyei. A pszichikai és vallási okokon kívül hozzájárult a búcsújárás máig élő szokásának fennmaradásához az a tény, hogy a búcsú a kimozdulás és találkozás (ismerkedés) lehetőségét jelentette a falujukból alig kimozduló tömegeknek.²

A búcsújárók régen gyalog (ma bérelt autóbuszokon) közelítették meg a búcsújáróhelyeket, fáradságukért — hiszen sokszor 40—80 km-es gyaloglásról volt szó — gyógyulást remélve testi és lelki bajaikra. Különösen a gyomorbántalmakra hitték hasznosnak a „gyógyító” forrásvizet, mások szembetegségeiket vélték orvosolni a „szemvíz”-zel,³ megint mások reumás

⁹ Takács S. 1961. 81—86.

¹⁰ Bencze J. 1960. Eiben O.—István L. 1962.

¹¹ Gunda B. 1956. 121., valamint Csippér J. 1907. és Magyary-Kossa Gy. 1927.

¹² Magyary-Kossa Gy. 1929. I. 75., Grynaeus T. 1964. és Gunda B. 1940. és 1949. A., B.

¹ Vajkai A. 1942. 116.

² A magyarországi búcsújáróhelyeknek a népi gyógyításban betöltött szerepéről: Paulovits S. 1930; Bátky Zs. 1904; Bálint S. 1941 és 1943; Vajkai A. 1940 és 1942.

³ Manga J. 1948. 56. — Vácott a Hétkápolna nevű búcsújáróhelyen volt az ún. „szemkút”, amelynek vizével mosták fájós szemüket a búcsúsok.

fájdalmaikra kerestek enyhülést a búcsújáróhelyen (71–74. kép). Talán ezért is volt az egyik leggyakrabban vásárolt offer az árusok sátraiban — ilyen láboffer ábrázolása látható a sasvári Madonna kegyképén is (75. kép).

A népi gyógyításban az ókortól napjainkig nyomon követhető az „offerek” (vagy „votiv”-ok) használata. Ezeket a beteg testrészeket ábrázoló viaszfigurákat a búcsújáróhelyeken árusították, s a gyógyulásban reménykedők a kegyhelyek oltáira helyezték. Az offerek — melyet a nép egyszerűen csak „test”-nek nevezett — kéz, láb, gyomor, mell, fül, szem és szív alakúak, de voltak olyanok amelyek férfit vagy nőt, gyermeket, (csecsemőt), s végül állatokat ábrázoltak pl. lovat, disznót, tehenet, juhot. Akinek a szíve fáj, szívet vett, akinek a szeme, szem alakú fogadalmi tárgyat tett a kegyhely oltárára.⁴

A fogadalmi viasztárgyakon kívül más tárgyakat is otthagytak a búcsújáróhelyeken. Etnográfusok megfigyelték, hogy a két világháború közti időben még erősen élt az a szokás, hogy a búcsújáróhelyek gyógyforrásainál otthagyták a betegek mankóikat, botjaikat, az asszonyok hajcsattjaikat vagy testi ruhájuk egy kicsiny darabját. A gyógykezelésért valamit ott kell hagyni — igen ősi, gyógyítással kapcsolatos elgondolása ez az emberiségnek.

Külön érdekessége volt a búcsújáróhelyeknek⁵ az is, hogy a sokféle kegytárgy- és offer-árus sátra között voltak olyan sátrak is, amelyekben nyomtatott imaszövegeket lehetett kapni. A vallásos nyomtatott ponyvakiadványok a híresebb búcsújáróhelyekkel kapcsolatos énekeket, csodás gyógyulások történetét, gyógyító hatásúnak tartott imaszövegeket tartalmaztak. Ezeket a néhány lapos nyomtatványokat a korábban kézzel írt „amuletumok” (31. kép) helyett a betegek magukkal hordozták, vagy a beteg testrészeire (ha szülőnő, hasára) helyezték (20. kép). Végül két búcsúskúthoz írt szentének szövegét közöljük a XIX. század végéről (az egyik a csatka-i szent kúthoz, a másik a csatári szent forráshoz írt ének):⁶

*„Ezen szent hely sok ideig el volt rejtve
A hívőktől sok évekig elfelejtve,
De a szent kút megmaradott,
Az áldott víz sok betegek gyógyulását,
Eszközölte romlott sebek tisztulását.”*

*„A csatári zöld erdő csoda szép völgyében,
Jelentkezik szűz Mária a buzgó hiveknek,
Fényességét megmutatja,
A szent forrást föl nyitotta,
Betegeket meggyógyítja, kik esedeznek.”*

⁴ Wliskoeki H. 1894; Csefkó Gy. 1930; Vajkai A. 1940.

⁵ A legfontosabb magyarországi búcsújáróhelyek: Andocs, Baja, Bodajk, Bakonybél, Budapest-Krisztinaváros, Búcsúszentlászló, Celldömölk, Csátka, Csobánka, Csiksomlyó, Eger, Egerszalók, Hajós, Hasznos, Körtvélyes, Máriabesnyő, Máriagyűd, Márianosztra, Máriapócs, Máriaremete, Mátraverebély, Radna, Sasvár, Solymár, Sümeg, Szeged, Turbék, Vác.

⁶ Vajkai ▲. 1942. 121—122.

A NÉPI ÁLLATGYÓGYÁSZATRÓL

Alapelveiben a népi állatorvoslás megegyezik az embergyógyítással, mert a gyógyító eljárások mögött hasonló lélektani, történeti, etnológiai tényezők állnak (pl. a beteg állatra éppúgy ráolvasnak, füstölik, szenesvizet készítenek számára — vö. 102—103. kép —, búcsúkor viaszból formált állatalakokat helyeznek el a kegyhely oltáránál). Általában azonban a népi állatgyógyászat sokkal ésszerűbb, s többször veszi igénybe a hathatós drogokat, mint az embergyógyítás.¹ A magyar nép, mint az történetéből közismert, állattenyésztő nép volt, s még a földművelő paraszti háztartások gazdagságának egyik fokmérője is a legutóbbi időkig a nagy állatok (marha, ló) száma volt. Ez a két tényező művelődéstörténetileg kellőképpen megokolja, hogy parasztságunk néha nagyobb gondot fordított állatainak egészségére, mint a saját magáéra.² Nagyobb lehetőség volt gyakorlati tapasztalatok szerzésére, sőt a tudatos kísérletezésre is. Különösen áll ez a pásztorokra, akik a legeltetés viszonylag nyugalmasabb óráiban is állandóan figyelték az állatok viselkedését, nem történt-e valami baj. A nyáj őrzője anyagi felelősséget vállalt minden egyes állatért, nagyon fontos volt tehát az, hogy minden pásztor egyben orvosa is tudjon lenni a gondjaira bízott állatoknak.

A magyar pásztorok nyelvkinccse³ és tudása sok-sok régi elemét megőrizte a hajdani gyógyító gyakorlatnak. Az elmúlt félszázad néprajzi gyűjtéseiből ily módon pontos és részletes képünk van a magyar népi állatgyógyításról. Néhány példával szeretnénk háttérrel adni a kiállítás azon részének, amely az állatgyógyítást mutatja be, pontosabban azokat a tárgyakat, eszközöket, melyeket a pásztorok és parasztok használtak erre a célra.

Gyakori volt a juhászoknál, ha a birka bágyadtnak látszott, hogy eret

¹ Vajkai A. 1948. 12.

² A magyar népi állatgyógyítás irodalmából néhány munka: Balassa I. 1944; Bátky Zs. 1904; Bencze J. 1967; Csermák G. 1949; Katona I. 1958; K. Kovács L. 1936; László Gy. 1941; Sipos I. 1968.

³ K. Kovács L. 1936.

vágtak rajta, „megvéreztették”. A vér fekete színéből meg tudták állapítani, hogy már beteg az állat. (89—91. kép.) Az orvostörténetből tudjuk, hogy a középkorban az egyik legelterjedtebb gyógymód éppen az érvágás volt, de nemcsak az állatokon, hanem beteg embereken alkalmazták elsősorban. Régi idők hagyományát őrzi a foggal való herélés, amelyet még szintén gyakoroltak a közelmúltban is a pásztorok.⁴ Az elődök varázserejű gyógyításainak emlékét őrzi az a szokás, hogy a férges birka után korán reggel, még napfeljött előtt, három marék port kellett hajítani, mégpedig bal kézzel, és akkor a féreg kihullott a birkából.

Figyelte a pásztor, hogy kérődzik-e a birka, mert ha „megállt a kérője” (nem kérődzött), akkor meg kellett indítani. Erre több bevált módszert ismertek: például a mezőn található pöfeteg gombát, vagy egy kis szalonna darabot, vagy a másik egészséges juh szájából egy kevés kérőt tettek át a birka szájába. Vigyáztak arra is, hogy a bárányok a pocsoltyák vagy vízenyős rétek poshadt vizét ne igyák, mert attól bélhurutot kaphattak a fiatal állatok. A homokos talajon pedig a májmételyt terjesztő, ún. mételyes fű elkerülésére kellett vigyázni.

Egyszerűen orvosolták azt a birkát, amelyiknek megkeményedett a bőre — bekenték rühzsírral. A rühzsír készítésének titkát a juhászok egymásnak adták át, és nem szívesen árulták el a kívülállónak. (A „rühellő-acskó” használata, lásd 101. kép.) Ugyanígy a bűdössántaság nevű körömbetegséget is maguk készítette gyógyírral kezelték, és mindkét kenőcs igen hatásos volt. Legfontosabb hatóanyag ezekben a rézgálic volt.

Szabályos koponyalékelést végeztek a kergeségben szenvedő juhon (98. kép), himlő ellen pedig a mai értelemben vett védőoltás kezdetleges, de ugyanolyan hatásos módját alkalmazták. Az idősebb pásztorok kis üvegcsében eltették az oltóanyagot, amelyet minden évben megújítottak. Maguk készítette oltótüvel⁵ aztán az anyahimlővel beoltott egyetlen birkáról le lehetett oltani két-háromszáz másikat is.

A népi állatgyógyászat ésszerűbbé válásához természetesen nagymértékben hozzájárultak azok a nyomtatott munkák,⁶ amelyek már a XVII. század közepétől rendszeresen megjelennek.⁷ Például a Tolnay-féle *Bar-mokat orvosló könyv*ben megtalálható a XVIII. sz. végéről a juhászok által használt gyógyszereknek és eljárásoknak a leírása.⁸ Azért fontosak az ilyen adalékok, mert rávilágítanak a népi gyógyítás, azon belül a népi állatorvoslás egyes, az orvostudomány által is átvett adataira.

A marosvásárhelyi Teleki-tékában őriznek egy kéziratos receptgyűjteményt, melynek címe: Különbféle nyavalyák orvoslására szolgáló Falusi

⁴ László Gy. 1941.

⁵ Gémes Balázs birtokában több van, közöttük juh-himlőoltótű, egy olyan, amelynek pontos mása megtalálható egy XIX. századi németnyelvű mezőgazdasági szakkönyvben.

⁶ Sok, a népi állatorvoslás történetéhez tartozó adat található Magyar-Kossa Gy. 1904. művében.

⁷ Tseh M. 1656; Tolnay S. 1795; Gyarmati S. 1832; Horváth J. 1835.

⁸ Tolnay S. 1795. 246—256.

Patika. A szerző személye ismeretlen, s a kézirat keletkezésének idejét a XIX. század első harmadára teszik.⁹ Ebben találhatóak a következő állatgyógyászati adalékok:

„Ha az ökör szemibe hályog vagyon — keress teknősbékát, annak a teknőjít tíz szem borssal törd össze és fúdd a szemibe, az lehasítja a hályogot.”

Néhány lappal arrébb:

„A ló szemiben való hályog”-ra ad receptet a feljegyzés írója: tyúk monyát — így nevezték a tojást régiesen — a tűzhelyen meg kell égetni sóval, majd apróra összetörve az állat szemébe kell fújni.” — A javallat végére oda van írva: *probátum*, vagyis kipróbált és bevált receptről van szó.¹⁰

Igen valószínű, hogy a hályogra használt gyógymódban nem annyira a felhasznált anyag a fontos, hanem az, hogy a finom porrá tört anyagot belefűjják az állat szemébe, s az oda bekerült idegen anyag — ez esetben a por — igen izgatja az érzékeny szövetet. Újabb gyűjtésekből tudjuk, hogy ez a gyógyeljárás napjainkban is él faluhelyen, azzal a különbséggel, hogy most porrá tört *cukrot* vagy *üveget* használnak ugyanezzel a céllal. Ez a példa is jól mutatja egyes gyógyító eljárások szívós továbbélését.

Érdekes megfigyelni, hogy a kéziratos és nyomtatott könyvek receptjei között milyen sok foglalkozik a lovak betegségeivel. A féltő gond nyilatkozik meg ezekben a rövid tanácsokban. Például: *„Ha lovad madár-hasú — vagyis ha nagyon sovány — a babot őröld meg, főzd meg jól vízben, elegyítsd össze korpával és úgy add neki.”* — Sorra veszi a lóbetegségeket, hogy mit kell tenni, ha fekélyes a ló, ha kehes, ha férges van, ha szopornyicás. Ez utóbbi betegséget az újabb gyűjtések tanúsága szerint ma is úgy gyógyítják, ahogy ebben a múlt század első feléből való erdélyi kéziratos könyvben olvasható:

„A zab-szalmát főzd meg, szűrd le a levit, a szalmát melegen tedd a tarisznyába és húzd a lónak a fejibe, mint az abrakos tarisznyát.”

Ez a receptgyűjtemény (a „Falusi Patika”) és más korabeli kiadványok (pl. „Az Erdély Országai gazdasági Tárház...¹¹) sok példát szolgáltatnak arra a már hangsúlyozott tényre, hogy egyes népi gyógymódok már a XIX. század elején éppen úgy ismertek voltak a „Falusi Patiká”-t összeállító írástudó köznemesi réteg előtt, mint ahogy a fordítottja is igaz: a felsőbb társadalmi rétegek tudásanyaga lassan leszivárgott éppen az ilyen

⁹ Az eredeti kézirat keletkezésének idejére a papír vízjeléből következtettek: 1821 után készülhetett — Olosz Katalin szíves közlése.

¹⁰ A kézirat másolata Hoppál Mihály birtokában, ill. egy példánya az MTA Néprajzi Kutatócsoportja Népi Gyógyászati Archivumában található.

¹¹ Az Erdély Országai Gazdasági Tárház... Kolozsváron, 1801.

„Tárház”-ak és orvosi „Házi Jegyzetek”¹² révén a parasztság körébe, ahol szinte napjainkig tovább élt.

De még régebbre is tekinthetünk, ha visszafelé haladunk az időben. László Gyula a honfoglalás előtti lovas nomádok lódöntését, melyre a herélés elvégzéséhez volt szükség, a XX. századi paraszti gyakorlattal hasonlította össze.¹³ Az ötvenes évek közepén Dél-Magyarországon még fényképeztek ilyen lódöntési módot (83. kép) és idős herélő embert.¹⁴

A népi állatorvoslás egyes műveleteit nem a néphagyomány „rejtélyes ereje” tartja életben századokon keresztül, hanem egyszerűen az a tény, hogy tökéletesen megfelelnek a célnak — és ez elmondható a népi gyógyítás más területeiről is.

¹² Fáy András 1851. sok kiadást megért művére gondolunk.

¹³ László Gy. 1944. 328. „*Harcra és hátaslónak régen inkább a heréletet használták. A magyar ember pontosan úgy végezte a herélést, mint azt egy i. e. 500-ból való szkíta vázán megörökítették. A ló lábait összekötözik, s a hasa alá húzzák. A herélő felvágja a herezacskót, kifordítja a heréket, a tövénél jó erősen leszorítja, s fogával kettéharapja a kihúzott ondózsínort. A szkíta váza rejtélyes ábrázolását Herman Ottó fejtette meg.*”

¹⁴ Vajszló (Baranya megye) — A fényképeket ifj. Kodolányi János készítette 1955-ben. Negatív: a pécsi Janus Pannonius Múzeumban. Ltsz. 652—660. — A képen látható, miként vezetik a kötelet a hámtól az első lábakhoz, majd a hátsókhoz, végül vissza a nyakon levő hámphoz — amikor a kötelet meghúzzák, ezzel összehúzzák a ló lábait és az elesik.

A MAGYAR NÉPI GYÓGYÍTÁS KUTATÁSA

Munkánk végére kívánczik egy rövid áttekintés a magyarországi népi gyógyászati kutatás irodalmáról. A korábbi kutatások eredményeinek számbavétele ugyanis rávilágíthat arra, hogy mely részterületek azok, amelyeket kevésbé ismerünk, s így melyek a jövő feladatai.

A magyar népi orvoslás-kutatás problémakörének mindmáig legteljesebb összefoglalása Vajkai Aurél munkája,¹ amely a Magyar Népkutatás Kézikönyvének sorozatában jelent meg 1948-ban. Ott 1945-ig teljesen feldolgozta az irodalmat, azóta azonban eltelt három évtized, és ha összefoglaló munka nem is, igen sok kisebb-nagyobb résztanulmány jelent meg, melyek megérdemlik a figyelmet.

A háború előtti kutatást ezzel szemben — az egyszerű nyersanyagközlő cikkek mellett — éppen a nagy összefoglaló munkák jellemezték. Megjelent egy alapos munka a magyar nép dermatológiájáról,² a régi magyar orvosi nyelvről,³ a szülészet babonáiról,⁴ egy vidék népi gyógyászati tudásanyagáról,⁵ a göcseji népi gyógyításról Gönczi Ferenc írt több cikkében.⁶ Szendrey Zsigmond munkája a Magyarság Néprajza IV. kötetében, számos kisebb tanulmánya⁷ mindmáig forrásértékű munkák, Vajkai Aurél fiatalkori munkássága,⁸ amelynek összefoglaló eredménye a Borsa-völgyi monográfia.⁹

Jelentős eredmény a két világháború közötti kutatásban egy XVI. századi magyar nyelvű orvosi kézirat közzététele Kolozsvárott.¹⁰ Egyformán hoz értékes adatokat a magyar orvostörténelem és a magyar népi gyógyí-

¹ Vajkai 1948.

² Berde 1940.

³ Liszt 1925.

⁴ Temesváry 1899.

⁵ Vajkai 1943.

⁶ Gönczi 1902, 1905, 1906, 1907.

⁷ Szendrey 1931, 1932, 1937.A., 1937.B, 1937.C.

⁸ Vajkai 1936, 1937.A., 1937.B., 1937.C., 1938, 1940, 1941.

⁹ Vajkai 1943.

¹⁰ Varjas 1943.

tás történetéhez (ez utóbbi természetesen az orvostörténetnek és a néprajznak is!). Magyary-Kossa Gyula négykötetes összefoglalása a „Magyar orvosi emlékek”.¹¹

Ha ezek után áttekintjük az 1945 óta megjelent szakirodalmat, és különösen azokat, amelyek már bibliográfiákban is hozzáférhetők, ott mintegy száz tételt találunk. Ezek a munkák azonban többnyire csak igen rövid adatközlések, jegyzetek, mint a Magyar Nyelv hasábjain megjelent rövid és félrevezető tanulmány a „frászkarikáról”,¹² vagy egy másik adatközlés a himlő gyógyításáról a múlt századbeli Erdélyből,¹³ vagy Csefkó Gyula¹⁴ rövid írásai, vagy a nyelvész Beke Ödön¹⁵ értékes jegyzetei. Mindezek a munkák bármennyire is fontos adalékokat tartalmaznak, inkább csak hozzájárulások egy későbbi szintézishez.

Kiemelkedik ebből a sorból a debreceni egyetem néprajzprofesszorának, Gunda Bélának¹⁶ néhány írása a vándor román és szlovák népi gyógyítókról, az olejkárokról, a cigány gyógyítókról, illetve különböző sváb és magyar gyógymódokról. Bencze József¹⁷ több cikket publikált a magyar nép empirikus gyógymódjairól, gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről, a paraszti érvágásról és köpölyözésről, melyekben sok jó adat található, de az ősi magyar motívumok keresése bizony néha a délibábosság határait súrolja.

A nyelvészek hozzájárulása általában az etnográfiai, azon belül a népi gyógyászati kutatásokhoz mindig is értékes volt. Jelentős eredmény, bár elsősorban nyelvészeti szempontból, Décsy Gyula könyve,¹⁸ egy XVII. századi szlovák orvosi irat kiadása, valamint O. Nagy Gábor munkássága,¹⁹ aki a szólások eredetének, jelentésének magyarázatával foglalkozott, köztük sok olyannal, amely a népi gyógyítással kapcsolatos. Hiányos lenne felsorolásunk, ha kimaradna Schram Ferenc hatalmas munkája,²⁰ a Magyarországi boszorkányperek (1529—1768) című kétkötetes mű, amely valóságos kincsesbányája a népi gyógyítási adatoknak. A rontó-gyógyító boszorkányok, asszonyok, századokkal ezelőtti alakja az adatok alapján jól megrajzolható. A népi gyógyító személyiségek alakjaival foglalkozott még két tanulmány: az egyikben a látó (néző)-re vonatkozó adatokat Ferenczy Imre,²¹ a másikban a táltos-orvosra vonatkozó adatokat Pais Dezső²² elemezte.

¹¹ Magyary-Kossa 1929, 1931, 1940.

¹² Erdődi 1954.

¹³ Faragó 1947.

¹⁴ Csefkó 1927, 1930.

¹⁵ Beke 1947, 1948, 1949.

¹⁶ Gunda 1954, 1956, 1962, 1964.

¹⁷ Bencze 1957, 1959, 1960, 1967.

¹⁸ Décsy 1956.

¹⁹ O. Nagy 1965.

²⁰ Schram 1970.

²¹ Ferenczy 1959.

²² Pais 1975.

Diószegi Vilmos nem tudta befejezni azt a munkát, amit megkezdett — váratlan halála ereje teljében ragadta el. Ő volt az, aki az elődök²³ megsejtéseit a magyar népi hitvilág samanisztikus kapcsolatait illetően tudományos alapossággal bizonyította. Munkája során természetesen foglalkoznia kellett a népi gyógyítás körébe vágó hiedelmekkel, szólásokkal — ezért aztán több ilyen tárgyú cikket is írt, amelyekben foglalkozott a dobbal való oldás-kötéssel, a „visszafelé-számláló” ráolvasásokkal, a moldvai csángók és a bukovinai székelyek embergyógyításával és természetesen a sámánok gyógyító tudásával.²⁴

Megtartva az időrendi sorrendet, Erdélyből meg kell említeni néhány értékes anyagközlő munkát. Így egy közlést a kalotaszegi népi gyógyászat köréből,²⁵ aztán egy nagyon érdekes adatközlést a csángó ráolvasásokról²⁶ vagy egy másik közlést az ún. nagyerejű fűről (Atropa Belladonna) a felső-háromszéki néphitben,²⁷ Horváth István írónak szülőfalujáról, Magyarózdrolról szóló könyvének egy külön fejezetét, amelyben népi gyógymódokat közöl.²⁸ Erdélyről szólva meg kell említeni, hogy rendkívül gazdag és változatos anyag gyűjthető még ma is az erdélyi magyarság körében, sőt néha még lehetőség van tárgyi anyag gyűjtésére is.

Oláh Andor²⁹ népi gyógyászati gyűjtőmunkája — mintegy húszkötetnyi anyag — talán a legjelentősebb gyűjtések egyike az elmúlt két évtizedből. Mint praktizáló orvos a mindennapos gyógyító gyakorlat közben nap mint nap alkalma volt tapasztalni a népies betegségszemlélet megnyilvánulásait. Gyűjtéseiből Békés megye népi gyógyászati monográfiája kerekedik ki, amelyben feldolgozta a népi gyógyászati szakkifejezéseket, mint egy táj-szótárt, a népi gerontológiát, az állatorvoslást és a gyógyítással kapcsolatos meteorológiai ismeretek, valamint egy gyógyító-egyéniesség „tudományát”.

Grynaeus Tamás³⁰ szintén orvos, Bács-Kiskun, Békés megyében, Szeged környékén és a bukovinai székely telepések közt intenzív gyűjtőmunkát folytatott, és nagy kéziratossággal van! Foglalkozott a parasztorvosok, a Szeged környéki halottlátók és a nadályosok alakjával, újabban pedig az orbánc (Szent Antal tüze nevű betegség) régies gyógyításának anyagát dolgozta fel.

Az ötvenes éveket az a helytelen szemlélet jellemezte, hogy minden, ami népi gyógyítás, csak kuruzslás, babona lehet, amit ki kell irtani.³¹ A hatvanas években egészségesebb szemlélet vált uralkodóvá, s ennek is hatása volt abban, hogy megindult a rendszeres gyűjtőmunka a még

²³ Bán 1908, Sebestyén 1920.

²⁴ Diószegi 1957, 1960.A., 1960.B., 1958, 1962.

²⁵ Czimmer 1949.

²⁶ Kallós 1966.

²⁷ Kakas 1973.

²⁸ Horváth 1973.

²⁹ Oláh 1956.A., 1956.B., 1963—64.

³⁰ Grynaeus 1972, 1963—04, 1964, 1971.

³¹ vö. Kuruzslás és orvosudomány. Bp. é.n.

fellelhető adatok összegyűjtésére. Kérdőív készült,³² és a fellendült néphitgyűjtés eredményeként igen jó minőségű, hiteles anyag gyűlt össze a hatvanas évek végére,³³ de más vidékekről is jelentek meg terjedelmes és jó adatközlések.³⁴ Több értékes népi gyógyászati tárgyú kéziratról is van tudomásunk, amelyek az országos néprajzi gyűjtőpályázatra érkeztek be. Minden évben legalább három-négy ilyen tárgyú pályamunka érkezik be.

Végül, hogy némi előrejelzést adjunk, elmondhatjuk, hogy elkészült egy kandidátusi dolgozat a magyar ráolvasások rendszerezéséről. A néprajzi lexikon gyógyászati címszavai szintén elkészültek, tehát belátható időn belül az is megjelenik majd. Mindezeket a kutatásokat szerény előmunkálatnak kell tekinteni a későbbi nagy néprajzi szintézis, az új Magyarország Néprajzához.

³² Kérdőív a palóc néphit és népi gyógyítás gyűjtéséhez. Összeállította: Cs. Pócs Éva—Hoppál Mihály. Eger, 1971.

³³ Cs. Pócs 1965, Pusztainé 1967.

³⁴ Sós 1965, Benő 1964, Csiszár 1965, 1968, Grynaeus 1963—64, 1971.

GYŰJTEMÉNYEK

Jelentősebb népi gyógyításra vonatkozó tárgyi anyagot csupán a budapesti Néprajzi Múzeumban, a gyulai Erkel Ferenc Múzeumban, a soproni Liszt Ferenc Múzeumban találtunk. Ezenkívül majd minden vidéki múzeum néprajzi raktárából előkerült néhány egyedi és igen ritka primitív gyógyászati eszköz. Általánosságban elmondhatjuk, hogy nagyon kevés tárgyi emléke maradt fenn a magyar népi gyógyításnak. Ez egyrészt azért van így, mert maguk a tárgyak is igénytelen anyagból készültek, másrészt a kutatás is kevés figyelmet szentelt gyűjtésüknek — mivel nem olyan látványos, szép tárgyak, mint a népművészet tárgyai. Mindezt összevetve kb. 140—160 olyan tárgyat tartunk számon a kutatás jelen stádiumában, melyet többé-kevésbé a magyar népi gyógyítás tárgyi emlékének tekinthetünk. Minden egyes tárgyról a kiállítás előkészítése során leírókartont és fényképet készítettünk — akár kiállításra került maga a tárgy, akár nem — ezek a kartonok és fényképek a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Adattárába, ill. Néprajzi Gyűjteményébe kerültek (1013 Budapest I. Apród utca 1—3.).

A népi gyógyítás-kutatás történetének tanulmányozásához a legjobb könyvtári segédletet a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár (1023 Budapest II., Török u. 12.) nyújtja, ugyanitt található azok a XVIII—XIX. századi és korábbi népszerű orvosi könyvek is, amelyekben igen nagy számú népi gyógyításra vonatkozó anyag található. A néprajzi kutatás oldaláról a legjobb könyvanyagot a Néprajzi Múzeum könyvtárában találhatja az érdeklődő. (1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12.)

A magyar népi gyógyítás legjelentősebb emlékényaga a néprajzkutatók (és önkéntes gyűjtők, vagyis amatőr néprajzosok) által gyűjtött szövegek, melyekben megtalálható egyes betegségek népies gyógymódjainak részletes leírása, a gyógyító füvek, főzetek, anyagok felhasználásának módjai és a különféle babonák. Ezekből több ezernyi cédulára való adat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában (EA) található, de minden vidéki múzeumban vannak idevonatkozó gyűjtések. Az EA anyagát — és nagyrésztben a néprajzi irodalmat — kicédulázták a 60-as évek elején, és így

több mint 10 ezer cédulát tartalmazó Népi Gyógyászati Archívum jött létre. Ez ma a MTA Néprajzi Kutatócsoportjában található (1250 Budapest I., Országház u. 30. — Pf.: 29.). Sajnos, az anyag még nem teljesen rendezett, de már kb. 80⁰/₀-a betegségek szerinti bontásban visszakereshető.

Az elkövetkező évek feladata, hogy a korábbi szétfolyó munkát egy mederbe terelve, kialakuljon egy népi gyógyadattár — ennek helye a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Néprajzi Gyűjteménye lesz.

ETHNOMEDICINE IN HUNGARY

by M. HOPPÁL — L. TÖRÖ

CONTENTS

Introduction	67
Historical Data from the Past of Hungarian Ethnomedicine	69
The Relics of Curing Prior to the Hungarian Conquest	69
Trepanned Skulls from the Age of the Conquest of Hungary	70
The Relics of Medieval Ethnomedicine	72
Medical Science and the Common People in the 15th—18th Centuries	73
Ethnomedicine in the 19th Century	75
Folk Healing of Humans	79
Midwifery	79
Superstitious Methods of Healing	82
The Use of Medicinal Herbs	85
Healing with Materials of Human, Animal and Mineral Origin	91
Peasant Healers and their Activity	95
Places of Pilgrimage and Ethnomedicine	97
Folk Veterinary Practices	99
The State of Ethnomedical Research in Hungary	103
The Collections of Folk-Medical Materials	106
Addenda	108
A Selected Bibliography of Hungarian Ethnomedicine	103
Abbreviations	127

INTRODUCTION

The systematization and analysis of the traditional knowledge of Hungarian folk healing (ethnomedicine) and the registration of its relics is still a debt of research. One of our aims is to provide a preliminary account for a future synthesis by collecting a significant part of the material.

Hungarian ethnographical research has always considered it among its main tasks to collect the traditions related to ethnomedicine. (The same, however, cannot be said on the collection of the material remains, which has been greatly neglected by the museums.) On the other hand, researchers were satisfied with the simple recording of the data, with the publication of some special curing methods or objects of special interest.

On the occasion of an exhibition on folk healing practices was arranged in Veszprém in the Bakony Museum (1974) we had tried to collect the *material* relics of ethnomedicine from the various collections of the country. We stress that only the material evidence has been collected—photographs included—, the manuscripts and other written collections had not been taken into account.

In its structure, in the arrangement of the material of this volume anticipates a later synthesis. The rich material of pictures has been selected with the aim of rendering a true picture on the ethnomedicinal traditions of the Hungarian people even to foreign readers. It has not been an easy task, since collections of an earlier date—especially the photographic documents—were set up haphazardly, or when from the last decades onwards there was more system in the collection, the acknowledged aim was the reconstruction of the old customs and curing methods.

This is why we are emphasizing that in the present study the material presented is

1. the material evidence of a tradition that does not live any more in our days
 2. the tools are partly reconstructed from memory by those who used to apply them earlier, in about the first quarter of the 20th century.
- The same is true for the photos representing the various activities.

Ethnomedicine is a comprehensive term denoting the practices followed in folk healing. In Hungarian usage the term *gyógyítás* (healing) and *gyógyászat* (therapy) is equally used. Ethnomedicine includes not only the description of the curing of diseases, but the ideas held by the people on the various diseases and their origins. The knowledge belonging to ethnomedicine is twofold: it contains the knowledge on the various diseases on one hand, and the way of their curing on the other hand. This knowledge cannot be separated from the general knowledge of the people about nature, but at the same time it is part of the belief system.¹

This ambiguity means that ethnomedicine has absorbed knowledge based on rational explanations and practical experience on one hand, and the superstitions and most phantastic ideas within the so called belief system on the other. Accordingly two main forms of ethnomedicine should be differentiated: the rational and the irrational curing methods. The rational practice within folk healing was based primarily on the use of medicinal herbs, but various minerals, too, were used. The use of medicinal herbs was especially wide-spread among the peasantry, who collected the herbs themselves. The spread of this sort of knowledge can be traced from the Greek-Roman works on medicine through the Middle Ages to the printed medical books. There are examples in Hungary, especially from the 18th century onwards, that it found its way to the common people. The herbals and medical books published from the 16th century onwards contain rich ethnomedical material. These will be treated in detail in the subsequent chapters.

¹ Hoppál 1975. A.

HISTORICAL DATA FROM THE PAST OF
HUNGARIAN ETHNOMEDICINE

THE RELICS OF CURING PRIOR TO THE HUNGARIAN CONQUEST

Before the Hungarian people conquered the present territory of their country in the Carpathian Basin, they had parted from their relatives, the ancestors of the Finno-Ugric peoples, somewhere in the neighbourhood of the Ural mountains. Between the departing from the kindred peoples and the period of the Hungarian conquest more than two thousand years passed and during this period the predecessors of the Hungarians met several different peoples, primarily Turcic ones. One of the most important if not the central element of the belief system of both the Uralic and Altaic peoples is shamanism.

In the course of his researches into the historical roots of the Hungarian popular belief system, Vilmos Diószegi,¹ a specialist of Shamanism of international reputation, pointed out that the shamanism of the Ural-Altaic peoples is related to the belief system of the conquering Hungarians. At the Siberian peoples the shaman (or the shaman woman — Illustration 1) was the magician of the tribe (in a certain aspect their priest, spiritual guide) and the medicine-man in one person. His task was to cure the ill — as the evil spirits penetrated into the body in the form of an illness. The shaman exorcised the spirit of illness from the body in the course of a special magical ceremony.² (This complicated process is illustrated by the drawings of an old Evenki man [Illustrations 2—3].)

The Hungarian folk belief system has preserved several elements which presumably go back to the Siberian shamanism. The common root of the verbs „*révül*” (fall into a trance) „*rejtezük*” (hides himself) derives from the common Finno-Ugric language. The same word was used for the trance of the shaman. In order to fall into trance, the shaman warmed his drum at the fire of the tent and began to sing and beat the drum slowly. At the rhythm of the drum he began to swing from right to left and sing his improvised song to evoke the spirits and call them to help him fight against the spirit of sickness.

¹ Diószegi 1958.

² Anyiszimov 1953. A.B.C. Diószegi 1962. and Hoppál 1975. B.

The memory of the drum, the most important tool of the shaman has been preserved in Hungarian folklore in the form of a children's rhyme:

*"Stork, stork, turtle-dove,
Why is your foot full of blood,
Turkish boy has cut it
Hungarian boy heals it
With his fiddle, pipe and drum."*

(This rhyme used to be sung in the spring when the storks were back again.)

Drum and sieve occur together in a rhyme of magic meaning:

*"May God give us a slow rain
Wash those two together
Sieve, sieve on Friday
Love on Thursday,
Drum on Wednesday."*

Drum and sieve belong together not only on account of their similar shape but due to the fact that at some places the sieve became the tool of magic fortune-telling. The sieve would be "turned" in order to find out who had caused the sickness, but there are data for a kind of quackery with the sieve, too. The healing woman would beat the sieve with a knife or a wooden spoon over the sick.³

TREPANNED SKULLS FROM THE AGE OF THE CONQUEST OF HUNGARY

Though archaeological finds of the conquering Hungarians have come down to us in great number, the number of objects which could be considered the evidence of contemporary medical practice is very small. Archaeological excavations going on all over the country might still yield some important data to the researchers of medical history in the future.

Until then we have to be content with a tool used for bloodletting during the age of the Árpád dynasty¹ and with some trepanned skulls where the regrowth of bone tissues around the trepanation holes prove that the patient survived the difficult operation. (Illustration 4.)

Trepanation itself is one of the most ancient healing methods. If it was carried out in the patient's life time, the practice might have had a symbolical value or some strict surgical purpose. Trepanation carried out after death had cultic aspects.

³ Diószegi 1958. 171—225.

¹ Anda, 1951, 1960.

In the course of the trepanation a piece from the surface of the cranial bones was cut out, or else the skull was wholly opened.

Symbolical trepanation was made in the life time of the patient and meant that only a piece of the external bones was removed, the cranial cavity was not opened.

Cultic trepanation was made after the death of the individual and the removed piece of bone was used as an amulet.²

It is beyond our task to analyse the anthropological, archaeological and historical significance of the various forms of trepanation, we allude only to its ethnomedical aspects.

The belief in the healing power of human bone, especially that of the skull is the remnant of an old, magic belief.³ The power and vitality of the dead man was supposed to pass to those who ate from the bone of the skull. According to another—presumably later variation—the same effect could be attained by simply wearing the human bone. Documents of this belief were found even in the 20th century in the North—Eastern part of Hungary.⁴ The word „agyafúrt” (cunning, shrewed) in Hungarian—although with a transformed meaning—preserves the memory of the practice of trepanation.⁵

As opposed to cultic trepanations, surgical trepanation was carried out in order to heal certain diseases. The practice of trepanation was discontinued in Hungary in the 12th century, with Christianity becoming well established.⁶ Among primitive peoples it can be traced, however, up till now.⁷ Trepanation was a wide-spread curing method in veterinary therapeutics as practiced by the folk and has remained in use until the present. Folk veterinary medicine has preserved several healing methods and the use of certain drugs which had their origin in the practice of human healing.

Hungarian shepherds cured the circling disease (staggers) of sheep by trepanation (Illustration 98.), in most cases with good result.⁸

The data referring to trepanation which have come down to us so far lead us to the conclusion that it was primarily of cultic-magical origin and was used only secondarily for curing disease.

² Nemeskéri—Éry—Kralovánszky, 1960. 3.

³ Pápai Páriz 1701, 290.

⁴ Császár 1965. A. and 1965. B.

⁵ Pais 1914. 414—417; Bárczi 1963. 261—262.

⁶ Nemeskéri—Éry—Kralovánszky 1960.

⁷ On the use of trepanation at the primitive people see: Hovorka—Kronfeld, 1900. II: 444—462.

⁸ Csermák, 1949. 261 and Nagy 1968. 103; Tálasi 1936. 98.

THE RELICS OF MEDIEVAL ETHNOMEDICINE

It is a difficult task to talk about medieval ethnomedicine in the light of contemporary data, since written documents are rather laconic and recorded only the diseases or causes of death of some kings of Hungary. It is known, e. g., that the eyes of King Béla the Blind, of the Árpád dynasty (1131—1141) were put out in his childhood in 1112 together with those of his father, Prince Álmos,¹ and it is possibly owing to the efficient medical practice of the age that they survived this cruel surgical intervention. A miniature from the Illuminated Chronicle illustrates two further blindings. (Illustration 5.)

Significant results might ensue if the surviving copy of a medieval manuscript entitled *Syngrapha Dominicana* came to a full-texted, authentic edition,² since it would bring to light 13th century data.

The healing activities of the various religious orders in Hungary are treated in a recently finished paper.³ The author points out that the curing of the sick was part of the routine work of the monks. The rules of the orders contained special instructions not only for healing, but for the proper way of living, too. In the monasteries basic works as Dioscorides, Hippocrates and Galen were read. Gardens for herbs and sick-rooms were established. The direct relation of the monasteries with the people and their cultural influence on the broad masses is well-known by the historians of culture.

The rapid and homogeneous spreading of medieval knowledge was greatly furthered by the common religion and the common language, the use of Latin. The results of the famous medical school of Salerno soon became known all over Europe, even on Iceland. Similarly, the notes containing hygienic prescriptions in the calendar of the Codex Pray go back to earlier and distant European examples,⁴ though the notes were introduced into the codex presumably in the last quarter of the 12th century at Vác. Blood-letting was a characteristic curing method throughout the Middle Ages. (Illustration 6.) These advices, referred to each month, inform the patient what he should eat or drink or when he should be cupped. Ill. 7. presents the notes added to the month of January. The text is as follows:

"Mense Ianuario nullo modo / sanguinem minuas et lectuarium accipias / mene de uino glo / bos 3 bibe poci / onem accipe gongo / ber bibe et Reu / ponticum ad solucionem." — (In the month of January do not bleed by all means, eat jam and drink three glasses of wine. Take ginger as liquid medicine and root of Ponthus for purging.)⁵

¹ Képes Krónika — Bp. 1964. 106. p.

² Fehér 1956.

³ Vida 1973.

⁴ Vida 1973. 59—69. pp.

⁵ Vida 1973. 60. pp.

This wording—no matter where its European parallels might be found—is strikingly similar to the notes of the herbals published in the course of the 16th—18th centuries, and also to the records of nobles and peasants in the 19th and 20th centuries. Considering that bloodletting used to be one of the major professions in Hungary, we might observe that in the centuries of the Middle Ages — the so-called official medicine and ethnomedicine did not differ much either in technique or in the use of materials. It is even more significant than in the thinking of the people the notions about the origin of the diseases, their recognition and healing did not become separated. One might say that healing knowledge was common property, as testified by the following example.

It has been recorded that Saint Margaret of the Árpád dynasty cured the sick regularly and once she put cow excrement on the neck of a patient.⁶ We have recent data for the use of excrement in healing of purulent furuncles on the neck. Empiric knowledge survived among the people almost unchanged through many centuries.

MEDICAL SCIENCE AND THE COMMON PEOPLE IN THE 15TH—18TH CENTURIES

In the 15th—18th centuries the Hungarian doctors of medicine got acquainted with the results of medieval medical science in the various universities of Europe. The history of ethnomedicine cannot be separated from accepted medical practice, consequently attention should be paid to the Hungarian students of the foreign universities, who transmitted and spread the results of European medicine in Hungary.

Several Hungarian students studied at the famous North-Italian universities,¹ such as the Archigimnasium of Bologna, where four Hungarian students became professors and taught in the 60s and 70s of the 15th century. The university in Padova, famous of its medical training, records three Hungarians among its most famous students: Janus Pannonius, István Báthory and János Zsámboki (*Sambucus*).² Hungarian students became Rectors at German, Swiss, Dutch and even English universities. In Wittenberg alone in the 16th century more than a thousand Hungarian students received their diploma. In Cracow in Poland more than three and a half thousand Hungarian students turned up during the 15th—16th centuries, while in Vienna more than two thousand students studied during these two centuries.

The result of the fact that Hungarian students visited foreign universi-

⁶ Boldog Margit legendája. in: *Nyelvemléktár*. Vol. VIII, 17 p. Bp. 1879.

¹ Veress 1941.

² Cf. Bugyi 1967.

ties in such a great number was that from the 16th century onwards works on medical subjects appeared regularly in the Hungarian language, too. In most cases the foreign examples were followed, but their recommendations were adapted to the medicinal herbs to be found at home. Consequently these books contain a large number of original data and contemporary curing habits.

The handwritten medical book from the end of the 16th century found in Transylvania serves as a good example.³ In addition to its rich ethno-medicinal knowledge it borrowed much from printed books, too. Another example is the marginal notes written in a 1558 Basle edition of the Calepinus' dictionary was by the pastor of a small village in the county of Zemplén, whose medical knowledge seems surprisingly wide-ranging.⁴ What is more interesting, and has to be stressed, that the Hungarian medical language was quite developed even at this early stage, and this is true for the word-stock of both botany and the names of medicinal herbs.⁵

From among the printed books, mention should be made first of all to the work of Péter Mélius Juhász, the Calvinist bishop of Debrecen.⁶ He was not physician but a pastor, studied at Wittenberg, and besides his numerous polemical writings on religions his only work on a worldly subject is dedicated to curing. His Herbarium appeared at Kolozsvár in 1578, printed by the well known workshop of Gáspár Heltai. (Illustration 10.) The title itself reveals the fact that the author consciously drew on the works of foreign doctors, but naturally he had to adjust his advices to the medicinal plants to be found at home. Consequently, his collection contains curing methods he observed in his direct environment. He tried to fight against superstitions on the level of his age, e. g. he did not attribute nightmare to the tortures of the devil meted out to non-believers.

Another outstanding Calvinist writer, Ferenc Pápai Páriz, was born at Dés in Transylvania and after his studies in Germany (including medicine) he became professor at the College of Nagyenyed (to-day Aiud, Rumania) and court physician to the Prince of Transylvania. His first work entitled *Pax Animae* is still concerned with the soul, but his *Pax Corporis* published ten years later (in 1690) at Kolozsvár is already a practical medical book.⁷ "Tracta on the Causes and Seat of the internal diseases of the Human Body and How they should be cured", the page-long title begins and goes on saying that indications in the book "are summarized and published in clear Hungarian language based on contemporary learned Teachers and the writings of the ancient classicals and on his own experiences gathered about several diseases, for the benefit, of the helpless poor." This

³ Varjas 1943.

⁴ Büky 1967.

⁵ Personal communication from dr. Tamás Grynaeus.

⁶ Melius Juhász 1578.

⁷ Pápai Páriz 1690.

title is the evidence that the doctor of the prince also had the poor people in his mind when he compiled his indications. The second edition of the book published at Lőcse is dedicated to "*The husbandmen and houswives with Servants living in the Towns and Villages.*" Pápai Páriz listed a number of so-called "peasant medicaments" and though he did not believe in the casting of evil eye, he mentioned that "*there is a miraculous power in the skull of the dead man if someone drinks it.*"

The same mixture of superstitious curing methods and the "results" of contemporary medicine characterises the medical manuscript mentioned above dating from the 16th century which was found by Béla Varjas at Marosvásárhely in the Teleki Bibliotheca. The same is true for the work dealing with the curing of horses written by Márton Tseh in 1656, which contains only "tested" medicines.⁸

These books reveal how medicine affected folk curing in the 15th—17th centuries. The doctors and pastors, who were in everyday contact with the common people, completed the works obtained from abroad with the curing methods familiar to them from their own experiences. (Illustration 9.) Since healing knowledge is one of the most commonly used part of everyday thinking, oral (traditional-epic) and written (printed-rational) knowledge were in constant mutual interaction.⁹

ETHNOMEDICINE IN THE 19TH CENTURY

The first decade of the 19th century is the age of the discovery of Hungarian folk poetry. In these decades attention is turning towards the people and some conscious collecting activities commence. All this is closely connected with the history of Hungarian society. In the nobility, the leading strata of the country, the idea of national independence, social reform, or even revolutionary change gains ground, as a reaction against semi-colonial dependence and backwardness.

The generation of the Age of Reforms not only discovered the people but wanted to change their miserable fate, too, mainly by enlightening and teaching them. The epidemics of the 1830s were terrible proofs of the urgency of reforms. In 1831 a great smallpox and cholera epidemic swept over Eastern Europe. According to the historians, the destruction and starvation that followed the epidemics was the indirect cause of several peasant rebellions. The authorities fought against the epidemics according to their modest capacities. Several years after the discovery of smallpox vaccination in England it was introduced in Hungary, too. Parents in the

⁸ Tseh 1656 and Varjas 1943.

⁹ It should be stressed that whenever 16—18th century printed precedents of the use of herbs in 19—20th century ethnomedicine have been pointed out, this does not mean the renewal of the theory of the „Gesunkenes Kulturgut”.

villages were warned to in notices to have their children vaccinated (Ill. 17) and after vaccination official certificates were issued (Illustrations 18—19).

During and sometimes preceding the great cholera epidemics, printed guides, hygienic and healing advices were distributed among the people.⁴ The document of count István Széchenyi written at Nagyecnk is a good example of the benevolent care of the nobleman for "his beloved serfs" and of contemporary progressive thinking. (He was founder of the Hungarian Academy of Sciences.)

Our collection presents some prints from the first third of the 19th century, which were published on account of these epidemics.

These prints contributed to the widening of the knowledge of the people as regards health, but the same purpose was even better served by those popular "medical books written for the benefit of sick and poor people"² or in which "Home Remedies" were summed up "For the Curing of the Various Diseases of the Human Body".³ This type of books first appeared in the last decades of the 17th century⁴ and lived for more than a hundred years.⁵ No matter whether the authors of these "medical" books were famous writers such as Mihály Fazekas or András Fáy, or unknown compilers, one thing is sure that they drew on the empirical and superstitious traditions and knowledge of their village surroundings, by this conserving this peasant tradition.

Folk healing was discovered not only by the authors of these semi-scientific medical books, but even the medical authorities paid attention to some famous peasant healers. In the archives of the Semmelweis Medical Historical Museum documents dating from 1820 are preserved according to which the chief medical officer of the county of Baranya reports to the council of governor-general how a simple peasant treats people bit

¹ There are several prints dating from the last century in the Archives of the Semmelweis Medical Historical Museum. Cf. Inv. nr. 71.2.1; 71.9.1; 72.10.1; 71.10.2; 71.10.5; — These historical events in the ethnographical literature were treated by Bálint Nagy 1928, Szabó 1945, Faragó 1947.

² Csapó 1971.

³ Házi orvosságok... Vátzon, 1795.

⁴ Kömlei 1790.

⁵ Enyedi 1801, Fazekas 1807, Fáy 1851. — This latter has several editions, we quote here some characteristic titles: "Dumb physician, that is simple and Useful Home Book for Village People against All Diseases. Pressburg and Pest 1812"; "Home Medicaments, or Medical Book helping in Need for Non-Doctors, ... with a complete List of the Occuring Diseases Arranged in Alphabetical Order and together with the Medicaments to be Used Against them. Translated from German and Edited by J. Szabó. Kassa 1830."; "Medical Adviser or Five Hundred Best Household Medicine. After the 11th edition translated into Hungarian by Dr. L. Pest 1862." "The Friend of the Sick. Guide to those who wish to give first-aid to themselves in case of Occuring Disease and For this Reason Want Good Medicaments. Leipzig, 1884."

by rabid dog.⁶ The record of the hearing tells how the peasant used a simple operation in order to prevent the "hydrophobia", the existence of which had been acknowledged with superstitious belief by both trained physicians and simple peasant healers.

Against the bite of the rabid dog the powdered shell of the Spanish-fly (*cantharis vesicatoria*) has been used in folk medicine almost up to the present. This was suggested by the „Gazdaságbéli Tárház”⁷ in 1801 read by the noblemen and the same cure—7 or 9 Spanish flies sked in brandy—was taken by the peasants, too. In our view, in the 19th century the mutual influence of the two (noble and peasant) cultures increased. The interrelationship between the two in intricate, but as the above example shows, it is traceable.

It is quite natural that in the Age of Reforms a part of the society of physicians fought desperately against the quackers and charlatans who had no adequate medical training. An excellent example of this battle is a doctoral thesis from 1837 discovered by Dr. B. Bugyi.⁸ The author is Mózes Kremzír and his thesis is entitled "Critical Analysis of Certain Folk Medicaments". Let us quote here some of his statements, because not only the material collected by him and the described cures are of interest, but his liberal and impartial view is similarly noteworthy.

"1. §. Under the term of folk medicaments I understand those drugs, the use of which struck root among the people by tradition and which are used in order to cure the illness instead of accepting the advice of the physician and medicaments of the pharmacist. These might be drugs known by anybody (home medicaments) or else are the secret of quacksalvers, medicine-women."

"2. §. Such drugs used by people are a common phenomenon in every country. The number of Hungarian folk drugs is great and their use is widespread and has a great influence on the health conditions of the people. For this reason, they deserve the physician's attention, moreover the physician in charge of treating the simple people should know these drugs one by one if he wants to do his job well."

⁶ Unpublished material. Cf. Magyary-Kossa 1929. II. 209—210.

⁷ "Transylvanian Treasury which Contains Useful Advice for Healing Both Man and Animal from Various Diseases and Advice for the Benefit of Field and Home Estate." Kolozsvár, 1801. — On p. 11. "Spanish-fly is a common and useful medicament against mad dogs' bite among peasants, therefore this Spanish-fly should be kept ready in powder form at every house."

⁸ Bugyi 1974. 1. — The lines of the physician from the last century are quoted because the healing methods described by him were still in use in the middle of this century in certain villages: "The gripes: chewing of caraway-seed or garlic . . . hot lid or oat on the abdomen, glass on the navel used as dry churn — these are generally useful. The disease of children generally attributed to evil eye and healed by the medicine men by casting lead or wax or washing by coaly water or decoction of *stachyus erecta* is nothing else but gripes . . ." cf. figs. 63—64, 78—81, 91—93.

"5. §. ... a great majority of the folk medicaments is superstitious. We should however note on these superstitious drugs that firstly ... in certain cases they can still cure due to the great impression they exercise on the imagination ... diseases which would resist to healing through the years and were considered as incurable could be eliminated alone owing to the strong faith of the sick in the power of the drug. Secondly, together with the superstitious drugs, certain materials are used which in fact carry out curing ..."

"6. §. In order to judge the useful or harmful effect of folk medicaments correctly, their real efficiency and the way of their application should be examined. Though many of them possess real effective healing power ... and in fact to such an instant that ... they might make the majority of pharmacy stuff superfluous, moreover ... they cannot be replaced by any other medicament ... the countless damage folk medicine still causes is not to be attributed to the folk medicaments themselves but to the immense abuse with them."

Mózes Kremzir's writing is characterized by a sound tone, he is eager to understand the methods used by the folk and to apply them if possible. The same approach characterized Miksa Hölbling, the physician in the county of Baranya, who in his "medical description" written some years later describes in full details the health conditions and "folk customs" of his county.⁹

We have already mentioned the discovery of Hungarian folk poetry. Besides the collections of János Erdélyi and János Kriza, the first Hungarian mythology appears¹⁰ containing numerous data referring to folk medicine, based on original, contemporary collection. It should be emphasized here, that the research into Hungarian ethnomedicine started simultaneously with the other branches of ethnographical and folklore research (folk-tale, ballad). With conscious collecting a new phase was started, and here the enumeration of historical data may end. On the basis of the material collected in the last it is possible to form a comprehensive picture of the characteristic features of Hungarian ethnomedicine. In the following chapters this will be attempted briefly.

⁹ Hölbling 1946. 75, 79, 122—129.

¹⁰ Ipolyi 1854.

FOLK HEALING OF HUMANS

MIDWIFERY

Records of the 16th—18th century Hungarian witchcraft trials contain numerous data on the role of persons believed to be witches, chiefly women, in midwifery.¹ Specifically, the common people quite often regarded as witches those women who practiced midwifery in small villages (perhaps because of their somewhat superior knowledge). Due to the low standards of hygiene and the consequent high rate of infant mortality there was every reason to blame the woman assisting with birth (the only such person not related to the family) for causing harm or various defects to the newborn.

The midwife was capable of causing harm or healing equally. She was called to the dying and she assisted at births. Often she treated other (not only female) illnesses. Her healing knowledge was based on the local traditions of folk healing including the use of medicinal herbs and minerals, but as shown by the witchcraft trials, midwives also had a good command of superstition.

From the mid-1700's there appeared fairly regularly the "Bába Mestersége Tanító Könyv" (Instructional Book in Midwifery)² (Illustrations 21 and 23). Though these books were on the level of scientific knowledge of the time, a point made on the title page by statements attesting that the contents represented translations of German professors' works,³ and were attractively designed, yet the present-day reader will be encountered several passages which can only be regarded as superstition. It seems that the learned authors themselves could not free themselves from that system of belief in which they were educated, i. e. which surrounded

¹ Schram 1970. II. 51., and *ibid.* II. 766.

² Weszprémi 1766, Szeli 1777, Csapó 1771, Tormay 1852.

³ The work "Book for Instructing Midwifery" was published in 1766 in Debrecen "written by Henrik Krantz, professor of medicine and midwifery at the Academy Leopoldino-Josephina, member of the Botanical Society of Florenz in German Language in the Universitas of Vienna for the Benefit of the Public. — Translated into Hungarian by István Weszprémi."

them. For example, all books illustrated the case of the umbilical cord coiled around the baby's neck as an irregularity of birth. (Illustration 24.) This is of interest because these examples, made possible the gradual dissemination of anatomical knowledge, yet as late as the present century it has been a common belief that those born in this manner would die on the gallows!

The umbilical cord is of importance in other respects too, since many beliefs are linked to it. Human life begins in fact with the rupture of the umbilical cord, for that reason folk beliefs assigned an important role to it. After birth midwives tied knots on the umbilical cord of the newborn, then strangulates it several centimetres from the body. The strangulated part withered within a few days and was kept on the cross-beam of the peasant home. When the child reached his seventh year, he was asked to untie it. The untying of the knot symbolized (as a matter of analogy) the resolution of the tasks of life. According to folk belief the wearing of the preserved umbilical cord as an amulet would bring fortune to the bearer. — The magic respect of the umbilical cord probably dates back to the times prior to the Hungarian migration to Central Europe. In the Hungarian Ethnological Museum there is preserved a bark container used for keeping the umbilical cord by the Ob Ugrians. The Déri Museum of Debrecen has acquired along with 18th and 19th century records (relating to witchcraft trials) six umbilical cords from the mid-19th century legacy of a municipal pharmacist — testifying to the survival of an old folk belief not only in 19th century urban society, but also among the contemporary peasantry as we have learned from ethnological collections of the recent past.

Folk beliefs and customs related to midwifery can be seen in an even more interesting, colorful and complex light if we draw, in addition to ancient pagan beliefs and to medical knowledge of the past two centuries, on religious imagery.⁴ An example can be found in a printed prayer found in Zala county, which was commonly used to assist at births: "*as soon as it is placed on the breasts of the pregnant woman, she will give birth much easier.*"⁵⁻⁶

In addition to such ethno-medical, but primarily folklore-oriented materials, medical history will be more interested in data pertaining to folk abortives and the use of procedures, instruments (e. g. delivery, chairs) assisting delivery. There are to be found in the folk belief—folk customs collections of the Ethnological Museum the magic instruments and curette used in abortions of a village midwife. (Illustration 26.) The magic instruments include a string of pearls worn around the neck to heal epilepsy, materials against bewitching, a three-pointed measuring tape used for delivery. The scraping spoon (originally used for scraping dough off the

⁴ A rich material referring to this question has been published by Temesváry, 1899.

⁵⁻⁶ Printed in Buda (1851). Photo copy in the Archives of the Ethnomedicinal Research Team of the Hungarian Academy of Sciences.

kneading trough) was a brutal instrument used frequently in causing abortions, but also more simple methods were practiced: roots (e. g. oleander roots Zemplén county) were inserted, ice-cold baths were taken, heavy objects were lifted in order to be freed of unwanted children.⁷

Regarding delivery at birth we can note that understandably very few reliable data are available. This is particularly true of material instruments used. Long ago peasant women gave birth without any auxiliary instruments, in kneeling or squatting position "on the bare ground." Later, since the early 20th century, as an influence of professional midwives, they leaned on two chairs. We have no creditable data on the regular use of specialized delivery chairs (Illustrations 25 and 27).⁸ We know more of folk beliefs related to births. From this rich collection we would like to single out one, the superstition of the belts believed to assist birth. It was a popular habit that the waist of the woman in labour was tied with her husband's belt or drawers string in order to ease delivery. (In some regions the husband assisted at birth personally, grasping the waist of the woman in labour and shaking her three times prior to delivery.) These are very old European, not only Hungarian customs! Also the belief that the "female belt" of certain saints such as St. Margaret of Antioch could be used as a cincture easing birth, — naturally applicable only for the aristocracy.

Both the upper and lower classes, however, used snake skins for the same purpose. Even the work of Pápai Páriz, *Pax Corporis*, advises that the woman in labor should "be girdled with snake skin, which snakes shed," for it is of great help.⁹ We know from the correspondence of noblewomen that in the early 17th century they requested from each other the use of snake skins to ease birth, just as in the early 20th century peasant women did likewise. Most probably this superstition can be explained on the basis of the analogy, that according to folk belief the embryo would leave the mother with the same ease as the snake shed its skin. In addition it is also conceivable that the ancient tradition of the snake cult plays a role, especially in view of the ancient notion of the snake being capable of special healing power.¹⁰

⁷ The analysis of Hungarian popular abortives is under preparation by B. Gémes, Szekszárd Múzeum.

⁸ The delivery chairs to be found in the Ethnographical Museum are reconstructions after old representations. cf. Mayer, 1927. p. 160. Delivery chair from the 16th century from Germany.

⁹ Páriz Pápai (1690) 232 p.

¹⁰ Magyary-Kossa 1929. II. 6. p.

SUPERSTITIOUS METHODS OF HEALING

As mentioned before, folk healing can be divided into two principal areas: rational and irrational healing. The latter can be designated as a method of healing consisting of magical elements, or according to the terminology of Hungarian ethnography, superstitious practices of healing.

Ethnography has taken a natural interest in this branch of ethno-medicine, while medical history has been concerned understandably with the rational aspects of folk healing. Nevertheless it is true that in folk healing these two elements never appear in isolation but are intermingled. Primarily for the sake of clarity we shall treat some characteristic healing methods in separate sections. These data have been presented in a way that will best convey a general picture of the irrational magic conceptions used in Hungarian folk healing.

Ethnographic research distinguishes two types of magic based on sympathy¹: magic based on contact and analogic magic based on affinity. (It should be observed again that in individual data the two types are not separated, in fact, most frequently both are present.)

So-called bewitching was the most frequently mentioned "illness" in the written records of the past centuries, particularly in those of the witchcraft trials. The agent of sicknesses without known causes was the midwife or a person believed to be a witch. (The records of the witchcraft trials constitute a virtual storehouse of information on Hungarian folk healing.)² Therefore we shall cite the first example from an 18th century witchcraft trial record, which also exemplifies the permanence of these irrational beliefs. It happened in Kapuvár (Győr-Sopron county) in 1744. A woman named Örzse Rác was accused of having bewitched the child of a boot-maker.³ When the swellings appearing on the child's body were cut open, they were found to contain small bones, hair and other discards, as evidence of bewitching. The child's mother was advised to *"cut somehow a piece off the clothing of Örzse Rác and to fumigate with it the child. Perhaps it will do some good. And she acted accordingly. She asked for a piece of Örzse's clothing which received as well as straw from her bed, which she used to smoke her child. Since then she has observed that the child is walking at first with a stick, later without it, but the marks of the wounds are still visible. The witness also alleged that the sick child frequently exclaimed in great fear: here comes Mrs. Rác in the image of a poodle! or in the image of a toad. This happened frequently both at night and in daytime, but nobody except the child could see her."* — Essentially the same factors can be found in witchcraft stories recorded in the 20th century. The belief, that wounds contain diverse

¹ Frazer 1965. 26.

² Alapi 1914, Komáromi 1910, Kovács 1898, Schram 1970.

³ Schram 1970. 232.

alien objects and that healing can be initiated through their removal has survived until recent times. Old women in the small isolated villages of the Zemplén mountains have related the story of healing the bewitched child through fumigation in the same manner: a small piece of the bewitcher's clothing was burned and the resulting smoke used to free the sick from bewitching. This illustrates magic healing based on the principle of contact.

Another form of bewitching and healing is based on the same principle. Boils on the body or the extremities were pressed with dolls made of small pieces of rags, then encircled, finally a determined number of dolls (7 or 9) were thrown backwards at the crossroads, using the left hand. The basic idea was that those picking up the dolls would be infected with the illness (Illustrations 32—36). The relatively rich collection of materials in museums and written records testify to the prevalence of this belief.

According to the records of another 18th century witchcraft trial, butchers found pins in the intestines of a bewitched animal. The appropriate analogies are illustrated in two acquisitions of Hungarian museums: in 1901 the Hungarian Ethnographical Museum received a bewitching doll made of wax with a pin stuck in the heart region, and another bewitching object with 9 pins, originating from the legacy of a healing woman of Doboz, can be found in the Museum of Gyula. (Illustrations 37, 38.)

As these examples illustrate, numbers played an important role in folk healing. In Hungarian materials the numbers three, seven and nine occurred most frequently. For example, the same action had to be performed three times to ensure the effectiveness of healing, or the formula had to be pronounced nine times, or the soil used for the preparation of baths had to originate from nine graves.

The purest example of analogical beliefs is the conferral of symbolic meanings to colours. Certain colours possessed definite meaning in Hungarian folk beliefs. Most prevalent was the role of red to counter evil and bewitchment. Red bands were tied to the wrist of the child (also on the neck of young animals, especially colts) against bewitchment and spells. Red rags were tied on the threshold and door post, to deprive those entering with evil intentions of the power of bewitchment. Obviously the basic principle of the role of colours was similarity and analogy. This can be observed in the healing of certain illnesses. The illness known as St. Anthony's fire (erysipelas) can be recognized through the reddening of the skin, therefore one of its cures was fumigating it with red grains of corn and bandaging it with red cloth.⁴ Medicine against jaundice was to be taken from a yellow wax glass, or water was drunk from a glass with a gold ring placed inside, or the patient received yellow-

⁴ On magical healing methods of Hungarian Folk belief see: publications of Zs. Szendrey and A. Szendrey.

coloured sugar or yolk, in other cases carrots and saffron covered by a yellow cloth were used. (Illustrations 40, 46, 47, Analogic beliefs can be detected in the "harvesting" of the stye, since the Hungarian term "árpa" also means barley, cf. Illustration 59.)

As stated earlier, the primary aim was to counter evil with the aid of various actions and objects. Charms and rings were frequently worn for that purpose by persons of all classes. (Illustrations 28—31.) Those of the upper class wore handcrafted materials of precious metals, the common people had their cheaply sold objects. The importance of prevention is shown by the variety of data on magic spells.⁵ (Illustrations 50—55, for example the use of women's genitals and body garments in Illustrations 50, 59. The latter exemplify magic beliefs on contact.)

Equally ancient is the use of the circle as a means of countering illness. The evil spirit cannot enter into the encircled area. A good example of this belief is the preparation of an epileptic circle,⁶ used to cure childhood epilepsy. This was a circular or pretzel-shaped baked dough ring, for the preparation of which flour had been obtained on nine successive days from nine different households. The child was slipped through the prepared ring. This analogical cure symbolized liberation from illness and rebirth.

Two types of magic stones were used for the encirclement of boils: "mennykő" and snake-stone. "Mennykő" (menkú, ménkő, istenharagjakő, istennyila, nyilakő) was a smoothly ground piece of stone, a stone axe. According to popular belief it originates through lightning bolts and after seven years it appears on the ground.⁷ It was thought to possess extraordinary healing power. The same thought of the "snake-stone". (The Ethnographical Museum has obtained several of these from Göcsej, Zala county.) There is a belief among the people of Göcsej that periodically snakes congregate and turning face to face blow their saliva, thus creating the snake stone. This belief in the healing power of these small pebbles originates from medieval precious stone therapy and from Eastern snake cults. In Hungarian popular belief the snake plays a role primarily in healing but even more importantly in safeguarding health and in countering bewitchment. We know of the popular belief in the house snake, guarding the gate and the threshold, and in folk art snakes are represented on the shepherd's stick, on wine jugs (Miska jugs) and on wooden tumblers (Illustration 108.) In any case it is not accidental that the legacy of a quack woman in the 1950's contained along with several superstitious objects also a dried snake. (Illustration 107.)

Hungarian folk healing provides a rich storehouse of superstitious methodologies of healing. Only a few examples have been cited. It would be worthwhile to analyze materials of magic formulas, which are based

⁵ Hoppál 1970.

⁶ Erdődi 1954.

⁷ Gönczi 1910.

on the belief in the healing power of the spoken word.⁸ (Illustrations 54, 55, 58, 59, or to explore memorials testifying to the belief in the power of iron⁹ Illustrations 79, 81.)

THE USE OF MEDICINAL HERBS

The use of plants in folk medicine, as far as its historical origins are concerned, can be of the following types:

1. usage originating from magic
2. usage based on observation and experience
3. influence of neighbouring peoples and of professional medical practice.

This question is much more complicated than the indicated typology. Usage based on magical origins for example may have diverse origins: shamanism, ancient pagan rites, or Christian tradition preserving their influence in ethnomedicine. Furthermore, medical knowledge from diverse sources has become intermingled. An example of this process is the presence of folk experience in professional medical practice, much of which has been borrowed again by folk medicine. These remarks should merely indicate the complexity of this question. In our further discussion we cannot enter into this matter in a systematic manner.

From the point of view of its effectiveness, the utilization of plants may be of three types:

1. Healing effect
2. No effect
3. Poisonous effect

This typology is also subject to exceptions. For example the plant having a poisonous effect may have a healing effect in case of proper utilization. The reverse is also true. The exploration of this question concerns primarily the history of pharmacology.

Hungarian medicine prior to the migration to Central Europe was linked to shamanism and the shamans. Vegetable fumigating mediums were used as magic instruments of healing, principally the juniper tree (*Juniperus communis*).¹ The usage of this smoking medium to counter illness can be observed continuously to the present day. Smoking with the juniper tree was used at the time of the terrible plague and cholera epidemic.²

⁸ Cs. Pócs 1967, 1968.

⁹ Solymossy 1937. 292—298.

¹ Diószegi; 1962. 61.

² Magyary-Kossa: 1931 (III.) 204. Against "pestilent air" Mátyus suggests among others the burning of pine and juniper-seed. According to Galen, Hippocrates averted black death from Greece by burning fire and putting "smelling grass" into it — quotes Mátyus. Cf. I. 1787, 444. Several similar data quoted below: *ibid*, 444—459. See Magyary-Kossa, 1931. (III) 271—273.

According to 19th century source, smoking of the room was practiced in Csallóköz (northwestern Hungary) at the time of a cholera epidemic.³ In the northeastern Bakony mountain villages *"the room of a person dying from an illness is smoked with the latter's berry"*.⁴ In this case the influence of an earlier, magic practice can be identified in a different form and with a vaguer purpose. In many cases the plant used for fumigation has changed. In Zagyvarékas for example the patient suffering from St. Anthony's fire was smoked with red corn cob,⁵ while at other times the juniper was used, but instead of smoking it, other methods were employed for the utilization of its alleged healing power. The author of *Házi Különös Orvosságok* (Special Domestic Medicines) recommends the following treatment for gangrene: *"If it has affected only the area from foot to knee, cook fir seed in red wine and wash the affected area . . ."*⁶ Similar treatment is recommended for the stroke by the 16th century book.⁷

Magic-superstitious folk medicine also recommends the utilization of garlic. Zsigmond Szendrey writes: *"Garlic is the most widespread plant used to counteract evil malady. It is placed underneath the house, the threshold, in bedding and cribs, word in pockets, hung on the doorknot the night before the funeral, stuck in the middle of the wheatfield, drawn across the front of the manger in springtime, hung above the manger at calving time, a clove is dropped in the first milked milk and placed in the laid out line."* In the Kalotaszeg region (Transylvania) the night before Pentecost salt is spread on the threshold and it is rubbed with garlic against bewitching,⁹ in Udvarhely (Transylvania) farm animals are protected with it.¹⁰

The examples cited above display an emphasis on magical influences. Following are some examples for its use against specific illnesses. Garlic is placed on boils in a heated form. A clove is often placed in the ear to ease toothache.¹¹ In eastern Hungary (Tiszántúl),¹² Orosháza,¹³ Szeghalom, Fenyőfő, Tiszacsege, Sümeg, and also in 16th century Transylvania it was used as treatment of ear ache.¹⁴ Other available data testify to its use as treatment of various boils and swellings.

In Zagyvarékas it was placed on hardened chests, causing an abscess,

³ Márton 1892. 56—57.

⁴ Hegyi 1970. 448.

⁵ Cs. Pócs 1964. 196. (In this healing method the analogy of colours plays a part, too.)

⁶ Juhász, 1768. 29.

⁷ Varjas 1943. 45.

⁸ Szendrey 1937/a. 158.

⁹ Wlislöckiné, F. Dörfler. 1892. 366.

¹⁰ Vajkai, 1937. A.

¹¹ Vajkai 1937/b. 143.

¹² Greszné 1944. 9.

¹³ Grynaeus 1965. data Nr. 416 and 463.; Sós 1965, 590.

¹⁴ Varjas 1943. 86.

which was removed by pressure.¹⁵ It was also used there against malignant pustules¹⁶ and St. Anthony's fire.¹⁷ In Doboz it was commonly used for aches, sprains.¹⁸ Ethnic Hungarian settlers in Moldavia believed that eating garlic cured chest hardening¹⁹ and was suitable for the cure of jamming of the throat.²⁰ In Orosháza rheumatic condition was treated by "rubbing the affected area with garlic vinegar,"²¹ and "chest and footsole were rubbed"²² in case of coughing. In Orosháza it was eaten to cure coughing and arteriosclerosis.²³ A handwritten book of recipes recommends it for the shivers and also for herpes.²⁴

K. István Mátyus writes: "garlic cooked in milk and given to children at the last quarter of the moon will frequently drive out worms".²⁵ Then he enumerates those illnesses which can be cured with garlic. Among others he considers it useful against snakebite.²⁶

As this discussion indicates, there takes place an intermingling of several elements in folk medical practice of the recent past in the case of garlic usage. We can assume nevertheless the ancient origins of this practice, since its role to counteract evil malady in unquestionably predominant.

Recommendations to treat specific illnesses are sometimes based on correct observations. Thus, it is known that allium, an active ingredient of garlic, has an effect on purulent and inflamed illnesses and that it is also used in the preparation of medication for high blood pressure.²⁷

Thirdly, we can point to examples of cultural influence. "Certain ancient peoples attributed special magic powers to garlic and wore its cloves around their neck as charms. Subsequently they also used it as medicine along with various quack materials" states the Book of Spices (Fűszerek könyve).²⁸ K. István Mátyus quotes Galen, who referred to garlic as the panacea of peasants,²⁹ and Pliny, who wrote that the Egyptians swore by it.³⁰ We should note that these possible elements refer only to the more obvious

¹⁵ Cs. Pócs 1964. 203.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Oláh, 1965. 205.

¹⁹ Bosnyák, 1973. 293.

²⁰ Bosnyák, 1973. 296.

²¹ Sós, 1965. 590.

²² Sós, op. cit. 591.

²³ Sós, op. cit. 590, 591

²⁴ The copy of the receipt-book is to be found in the Archives of the Bakonyi Múzeum in Veszprém.

²⁵ Mátyus, 1787. II. 297.

²⁶ Mátyus, op. cit. 298.

²⁷ Oláh, 1956. 206; "Modern medicine identified its various effects against arteriosclerosis, furthering digestion, against intestinal infection, inducing lowered blood-pressure, furthering the function of bile and liver."

²⁸ Romváry, 1972. 65.

²⁹ Mátyus II. 1787. 298.

³⁰ Mátyus II. 1787. 302.

sources. We have not explored for example the influence of neighbouring peoples.

In the case of stramony (*Datura stramonium*) we have a much more simple instance of cultural borrowing. Béla Gunda quotes the view of István Hanusz that the plant has been known in Transylvania only in the past 250 years,³¹ but even in Western Europe it has been known only since the 16th century.³² Botanists trace its genic origins to Mexico.³³ It is already mentioned in the Herbarium of Péter Melius Juhász. but it becomes evident that it is not a domestic plant: "*It grows where the fruit of the palm tree grows. It is brought from Egypt and is an ensnaring plant.*"³⁴ The 16th century Hungarian medical reference to the wonder tree is probably the castor-oil plant (Melius uses this terminology).³⁵

Folk medicine uses it primarily to relieve pain, particularly its seeds are so utilized. In Tápé it was soaked in methylated alcohol and the solution rubbed on the part of the body in pain.³⁶ Similarly, in Hajdunánás it was used for pain relief³⁷ and in Orosháza for treatment of boils.³⁸

We also have information on fumigation with stramony. In Orosháza, for example, its seeds are thrown on embers and the patient suffering from toothache leans over them. Thus "tuose worms will be removed."³⁹ The same belief and practice can be observed in Hajdúnánás.⁴⁰ This case may be of interest because we have data concerning the smoking of henbane (*Hyoscyamus niger*) seeds from the 13th century. Gyula Magyary-Kossa's book displays an illustration of Sudhoff showing the patient leaning over the smoking medium with mouth open.⁴¹ The author asserts that this treatment "is an ancient recipe to relieve tooth ache, which we may have brought from Asia!"⁴² Possibly the early use of henbane smoking was followed subsequently by the use of stramony, which became known only later. This supposition seems to be confirmed by the identity of the effective ingredients contained in the two herbs; hiosciamin. The effectiveness of both plants as pain and cramp relievers has been substantiated.⁴³

³¹ Hanusz, 1905. 43. Quoted by B. Gunda 1966. 95.

³² Gunda, 1966. 95.

³³ Mándy 1971. 204.

³⁴ Méliusz Juhász, 1962. 138. Méliusz adapted numerous data and indications from the *Kreuterbuch*.

³⁵ Méliusz Juhász, op. cit. 135. cf. Borbás 1893. 96.

³⁶ Greszné 1944. 9.

³⁷ Igmándi—Kelemen 1943. 210.

³⁸ Sós, 1965. 589.

³⁹ Grynaeus, 1965. Data Nr. 412, 462.; Oláh, 1965, 293.; Sós, 1965. 590.

⁴⁰ Igmándy—Kelemen, 1943. 210.

⁴¹ Magyary-Kossa, 1931. III. 263.

⁴² Magyary-Kossa, 1931. III. 262.

⁴³ We mention here that the Hungarian word *maszlag* (stramony, stramonium) occurs first in the 16th century. According to G. Bérczi, the word is of Arabian origin meaning "vertiginous drink, arsenic, poison" Cf. Bérczi, 1958. 70—71.

It can be stated in general that man uses all herbs known by him for medical treatment. We know of certain plants, however, which are used only for a single illness as a rule. A good example is the stoncrop (*Sempervivum tectorum*). Of the diverse regional designations of this plant the most interesting in this context are those linked to the ear. As the Latin term implies, the pressed juice or crushed leaves of the plant are placed in the ear to relieve pain.⁴⁴

Another use of the stoncrop is based on the belief its effectiveness as lightning conductor. A 19th century medical notice states: "*It is usually grown on housetops, partly as lightning conductor, but for use of its juicy and substantial leaves to treat ear aches.*"

Here again we have a case of combined and variable medical usage. Magic-superstitious belief is expressed in the use of the plant as lightning conductor, while its practical medical use is defined as the relief of ear ache. The two beliefs can be interpreted analogically: the effectiveness of the plant in the treatment of ear ache and ear disturbance explains the popular inference of its utility as a preventive mechanism for thunder and lightning might cause ear disturbances through its sound effect.

Another plant used for specific ailments is snakeweed (*Aristolochia clematitis* L.). It was used for the treatment of wounds and boils. Our information suggests that it is a particularly ancient practice, probably based on traditional observation and experience.

In contrast, there are several plants which folk medicine uses in various ways and for differing ailments. An example is thyme (*Thymus serpyllum*). Several regions use it to relieve coughing. In Orosháza for example tea prepared from it is believed to treat asthma and tuberculosis.⁴⁵ Ethnological research indicates, particularly in the case of this plant, that popular belief identifies the symptom with the sickness itself.⁴⁶

Other uses of thyme include its utilization in a medication for malignant pustule in Zagyvarékas⁴⁷ and preparation as tea to relieve toothache in Cserszegtomaj.⁴⁸ An 18th century "Doctor Book" recommended its juice cooked in wine as effective for the relief of suffocation.⁴⁹

Péter Melius Juhász distinguishes two types of thyme: *thymus serpyllum* and *thymus vulgaris*. He considered it effective for the treatment of suffocation, asthma, worms, for improving eyesight and healing arthritis. He recommended it for neuralgia, swellings, sprains, burnings, warts applied on the surface.⁵⁰ Máté Juhász believed it to treat arena.⁵¹

⁴⁴ Grynaeus, 1971. 777.

⁴⁵ Csapó, 1775. 97.

⁴⁶ Wagner—Magócsy 1903. 98.

⁴⁷ Cs. Pócs, 1964. 206.

⁴⁸ Vajkai, 1941. 240.

⁴⁹ Doctor Book in the Episcopal Library in Veszprém. Inv. nr. 37968. p. 1.

⁵⁰ Méliusz Juhász, 1962. 173—174.

⁵¹ Juhász, 1768. 6.

The medical handbook of the 16th century regarded it effective for headaches and strokes.⁵²

Another notable herb with many uses is centaury (*Centaureum pulchellum*, *C. uliginosum* and *C. minus*). Folk medicine as well as pre-modern medical practice used it particularly for two conditions: intestinal ailments and wounds. Other illnesses treated include coughing, shivers. A handbook on medicinal herbs asserted: "*Centaurry is used in natural form or as prepared tea to improve appetite, to facilitate digestion, to purify blood circulation and to treat sluggish bowels, gall and liver ailments.*"⁵³

As a general summary of the utilization of medicinal herbs in Hungarian folk medicine, we can state the following conclusions:

1. Their internal use is a widespread practice. The plant, the seeds, the blossom, the leaves, the roots are consumed or the pressed juice is drunk. It is mixed in food or drink. Not so much consumption in its natural form, but primarily in a prepared or cooked condition is common.

2. Utilization in an external form is possible in a variety of ways. One possibility is the placement of the plant in natural state on the affected area of the body. For example plantain leaf is placed on the wound; potatoes, tomatoes and onions on boils; and snakeweed on wounds and cuts. Common confrey (*Symphitum officinale*) roots are tied to the affected area in cases of bone fracture.⁵⁴ More common, however, is treatment with the cooked plant. Examples are provided by the cooked juice of snakeweed and soaked common confrey. Also frequent is the use of several plants in the same medication. Another type of external use is the practice of smoking.

3. The use of medicinal herbs is linked also to magical-superstitious practices. These connections are expressed in the use of the numbers of plants from which the solution was prepared, determination of their origin (e.g. graveyard, grave, roadside), of the time they were obtained, as well as the use of formulas, signs and colours.

The foregoing discussion has attempted to indicate in a general way the variety and richness of medical folklore, particularly in the use of medicinal herbs.

⁵² Varjas, 1943. 14.

⁵³ Rápóti—Romváry 1966. 65—66.

⁵⁴ Grynaeus, 1965. 398. — Bakonybél, Collection of L. Törő.; M. Hoppál, 1972. General in the villages of the Zemplén Mountains.

HEALING WITH MATERIALS OF HUMAN, ANIMAL AND MINERAL ORIGIN

Utilization of animal materials in folk medicine is characterized by the predominant role of magic-superstitious beliefs, particularly if contrasted with the rather important role specific medical observations in the use of medicinal herbs. Another contrast between the use of animal and plant materials is the absence of pre-modern medical influence on the use of animal materials, while the mutual influence between medical practice and herbal medicine can be definitely observed.

The use of animals for medical purposes is linked to shamanism. In Finno-Ugrian mythology certain animals were revered as totem symbols. Of these the bear, the deer, the fox, the weasel and selected birds were outstanding. Originally, the shamans utilized certain parts of animal bodies for driving out evil spirits from the patient, as the following Evenki account suggests: ". . . *He fanned and rubbed the sick part with diverse parts of animals and birds. These consisted of a combination of deer hair, facial skin of the moose, forehead of the bear, reindeer horns, wolfskin, and eagle feathers.*..."¹

Frequent references are made in pre-modern medical texts to the use of bear and deer parts. "Doctors' Book" (Doctor Könyv) recommends bear fat for itchiness. Bear gall was considered useful for epilepsy.² "Special Domestic Medicines" (Házi Különös Orvosságok) urged the use of the bear's right eye as a charm to counter children's fright.³

Several medical texts refer to the use of antlers of stags. In powdered form it can serve as medication against worms or mixed with crushed nuts to cure fever.⁴ A 16th century source recommends its application to the eye for shedding of tears, and its use in case of nose-bleeding and loose teeth.⁵

Equally prominent is the role of the snake in folk medicine. It is best known in the prevention of maladies linked to bewitching. Specific illnesses, such as the shivers and toothache are cured with snakeskin.⁶

¹ Diószegi, 1962. 97.

² Takáts, 1907. 338. Magyary-Kossa writes that it was official medicine in the Greek receipt-books even in the last century. Cf. Magyary-Kossa, III. 1931. 226.; Varjas 1943. 51. Against fall out of eye-brow bear-fat. Ibid.: 82.

³ Juhász 1768. On the cult of bear: Bán, and Alföldi 1936 and Anyiszimov 1953.

⁴ Juhász 1768. 42. and: Szendrey 1937/a. 164.

⁵ Varjas 1943. 80, 102, 117. — In the home-pharmacy of Anna Bornemissza, consort of the prince the powder of buck'shorn occurs in 1682. Cf. Magyary-Kossa III. 1931. 421.

⁶ Kiss 1937. 155. and 157.; Varjas, 1943. 111. Brandy was drunk from the head of a snake with the patient suffering from pneumonia in Dávod. Cf. Solymosné Göldner, 1971. 35.

Snakebite would heal, according to another source, by bandaging the affected area with the crushed snakehead.⁷

In addition to these predominantly magical-superstitious medical beliefs, folk medicine utilized animal materials on the basis of analogical-homeopathical ideas. According to Zsigmond Szendrey "*the magic power of animals was related to their physical and natural powers*". He recommended the use of mole flesh and ashes against epilepsy, cystitis and hernia.⁸ This line of thought is illustrated for example by another medication: the heart of the mole in powdered form, taken with milk or water, would heal trembling, fear (i.e. a heart malady).⁹ Another case was the custom of placing small bags with the feet of the mole around the neck of children to stimulate growth of teeth.¹⁰ Obviously the analogy referred to the impact of the sharp claws of the mole on the growth of teeth. Other popular customs concerned the use of mole blood on warts¹¹ and of mole liver against epilepsy.¹²

We know of frequent uses of the cock and hen, since they symbolized fertility. Of these the following are noteworthy: the gizzard of black hen was recommended against jaundice,¹³ intestinal catarrh would be cured by leaning over steamed hen feathers,¹⁴ and eye maladies were treated by prepared medication of cock gall and liver.¹⁵

These examples illustrate, as mentioned earlier, specific symbolic associations between the characteristics of animals and their utilization in folk medicine. Furthermore, they show also that folk medicine interpreted the medical significance of specific animal body parts according to a definite pattern of belief. Thus each of these parts was believed to be suitable for specific types of medical use.¹⁶

Certain materials of animal origin are known generally as treatments for identical uses. An example is the use of the spider web for wounds and boils. Equally noteworthy is the use of the Spanish fly (*Cantharis*) against rabies, known incidentally in all sections of Hungary.¹⁷ Similarly well known was the use of "colt-spleen" (in fact the remains of the placenta), used generally against fear. There is also the so-called "crab's eyes" (*rákszeme* or *rákörvény*) which in popular belief removes all foreign objects from eye (as the crab walks "backwardns"). In reality it is the fossilized remains of a shell-fish.

⁷ Juhász 1768. 72. Collection of L. Törő.

⁸ Szendrey 1937/a 159.

⁹ Juhász, 1768. 43.

¹⁰ Wlislöckiné 1893. 221.

¹¹ Greszné 1944. 18.

¹² Varjas, 1943. 37.

¹³ Bosnyák, 1973. 295.

¹⁴ Greszné 1944. 13.

¹⁵ Varjas, 1943. 94, 95.

¹⁶ Grynaeus, 1965. 385.

¹⁷ Greszné 1944. 14—15.; Vajkai, 1937/B. 147—148.; Grynaeus, 1965. 424.

Another material of animal origin used for medical purposes is milk.¹⁸ Also animal and human secretions and excrements have played a role in folk medicine.¹⁹ Such animal parts as heron fat and pike gall were used for defective hearing,²⁰ Donkey manure was supposed to be effective against whooping cough,²¹ while undigested little "balls" found in the cow's manure were recommended for intestinal ailments.

Folk medical practice rarely made use of live animals. Nevertheless leeches were generally applied for the removal of excess blood or in case of the stroke. Equally well known was the use of bees, placed on aching or rheumatic parts of the body.

Medications of human origin used in folk medicine are exclusively based on superstition. As in the case of materials of animal origin, human materials are believed to possess specific magic powers. Prominent of such materials is human saliva. Our examples indicate that a mother's aching breast was treated with her child's saliva,²² or, as in the region of Bodrogeköz, northeastern Hungary, spitting the baby for added strength was common.²³ Licking wounds was a general practice. In addition, such ailments as aching necks, sore throats, boils were treated with the application of saliva.²⁴

Another widespread practice was the medical use of urine. It was applied to a variety of ailments, particularly in Eastern Hungary, including fractures and sprains. In the latter case a cold compress of urine was applied.²⁵ Other uses included the treatment of shivers: the patient was given to drink his own urine.²⁶ Similarly various eye and ear ailments were treated with it.²⁷

¹⁸ Freckled face is washed with hot milk: A. Vajkai, 1937.C. 145.; Against pertussis a wide-spread medicament is ass's milk; At Zagyvarékas the wounded, chapped hand is washed with milk: Pócs, 1964. 193.; Milk is used for driving out snake and frog: Bosnyák, 1973. 293 (csángó data from Moldavia); breast-milk was used to cure the wounds of small children: Greszné 1943. 257.

¹⁹ Szendrey, 1937/a 164.; and in several villages of county Békés, the itching members were ointed with ointment made of dry, white kennel durt: Grynaeus, 1965. 382; Vámospércs dung-binding was applied to soar throat: Greszné 1944. 10.; against gastralgia horse-dung was eaten at Sáp, *ibid.*, 12.; for healing wounds, sheep-dung and cattle-dung was used in the Bodrogeköz: Zsova 1971. 374.

²⁰ Juhász 1768. 92—93.

²¹ Bosnyák 1973. 295.

²² Wlislöckiné 1893. 115.

²³ Zsova 1971. 367. (This custom was generally spread on the Hungarian Great Plain.)

²⁴ Wlislöckiné 1896. Grynaeus 1965. 417. and 1971. 776.

²⁵ Greszné 1944. 8., Grynaeus, 1965. 392. and 1971. 776; Cs. Pócs, 1964. 205—206.

²⁶ Zsova, 1971. 369. and 372.

²⁷ Cs. Pócs, 1964. 193. Manuscript Doctor Book from Zalavár, receipt Nr. 75. This same method was indicated by the 16th century doctor, too: cf: Varjas 1943. 79.

Finally, the author of *Special Domestic Medicines* recommended it for snakebite and itches.²⁸

Mother's milk was widely believed to possess special healing powers. In the opinion of the noted medical writer, Máté Juhász, its application to a cataract was beneficial and its consumption by a woman in labour would ease the pains.²⁹ It would be applied to a child's wound by his mother.³⁰ A 16th century medical handbook suggested that it cured several ailments linked to sexual organs.³¹

Human skeletons were sometimes used in medical treatment. One form of its use was consumption in small pieces or powder, particularly of the skull-bone. This recipe was recommended for fright, epilepsy and the shivers.³² Another was the placement of bones in small bags and their use as charms.³³

Cerumen was used for several specific ailments, primarily for dried lips. It was widely used both among the Hungarians and the Slovaks of Upper Hungary (to-day's Slovakia). Its application was linked to the superstitious belief in the importance of opposite effect, expressed in right and left.³⁴ A number of other human materials were used for unspecified general medical purposes, frequently associated with magico-superstitious beliefs. These include the nails, human hair, etc.³⁵

Folk medicine also utilized *materia medica* of mineral origin. Regarding their origins, we can place them in three groups:

First are those which have survived in folk belief as the traces of ancient magic traditions. Their original magic meaning has usually been lost and they survived primarily as an established medical practice.

Second are those materials which were taken over from contemporary technical culture and applied to certain medical uses.

Third are materials of mineral origin discovered and experimentally tested by ethnomedicine.

Salt is unquestionably one of the most widespread materials originating from magic traditions. It was used as medication on wounds, burns and stings.³⁶ Another, "negative" medical use was to exclude salt from the diet of the seriously ill or of the patient with a fracture for "nine days" or "nine weeks" according to the magic prescription.³⁷ Salt bags were

²⁸ Juhász, 1768. 72. and 144.

²⁹ Juhász, 1768. 51—52. MS. Doctor Book from Zalavár op. cit. receipt Nr. 73.

³⁰ Cs. Pócs, 1964. 193.

³¹ Varjas, 1943. 20, 21, 66, 69, 70. etc.

³² Csiszár, 1965. 379—385; Csiszár, 1965/a. 602—603.; Juhász 1768. 60. and 138.

³³ Wlislöckiné 1893. 109.

³⁴ Cs. Pócs, 1964. 201.

³⁵ Wlislöckiné 1893. 117—130.

³⁶ Grynaeus, 1965. 386, 388, 389. — In the Ormánság salty bread was placed on cut wounds: Kiss, 1937, 160.

³⁷ Cs. Pócs, 1964. 207—210.

applied to aching ears children with eczema were washed with salter water, particularly in East Hungary.³⁸ The Hungarians in Moldavia believed that soaking in salt water cured rheumatic feet.³⁹

Obviously primitive man observed the important preventive use of salt in food preservation: thus originated probably its application to medical practice. Its popular medical use is therefore characterized by the belief in its effectiveness in removing undesirable materials from the human body. Similarly, petroleum displays a case of borrowing a modern product, while its medical use follows the pattern of magical formulas. Petroleum was applied, even consumed, in Hungarian regions to cure all varieties of throat maladies. Another example is the use of gunpowder. Malignant pustules were cured with a mixture of garlic and gunpowder.⁴⁰ Wounds, tooth-ache and other ailments were also subject to medication with this „invention,” generally in use since the early 19th century.

It can be said in general that all available materials, thought to be of benefit, were used in folk medicine. As Andor Oláh has said: *“The pharmacy of the people is the whole world around us.”*⁴¹

PEASANT HEALERS AND THEIR ACTIVITY

In the peasant village of pre-modern times, the role of the physician was played by peasant healers. Each village had one or more such persons, possessing knowledge or experience in folk medicine.

The designation of these persons used exclusively by peasant society clarifies the social and medical role they played in the community. In earlier centuries the term *“néző”* (“viewer”) was customary, since the 19th century such terms as *“tudó,”* (knowing) *“látó,”* (“seer”), *“javas”* (“advisor”) have been used.¹ These designations suggest that the village healer was consulted primarily in order to diagnose an illness. In addition, his counsel was requested in other areas of daily life, pertaining to questions of love, marriage and animal maladies.²

The healer acquired his expertise in one of several ways. He may have inherited it through ancestors. Circumstances of birth sometimes desig-

³⁸ Greszné 1943. 255., 1944. 10.; Oláh, 1956. 207.

³⁹ Bosnyák, 1973. 294.

⁴⁰ Cs. Pócs, 1964. 203.

⁴¹ Oláh, 1956. 209.

¹ The substantial form of the word was first taken down relatively late in 1755. Cf. The historical etymological dictionary of the Hungarian language. Budapest, 1970. II. 682. — The figure of the seer is treated in a separate paper by Ferenczy, 1959. There are data from the counties Tolna, Veszprém and Zemplén which refer to the seer as physician. — Schram, 1970. OO. 358.

² In the ethnomedicinal literature several papers present the healers: Ébner, 1931; Farkas, 1967; Földes, 1960; Gönyey, 1942; Oláh, 1937 and 1938; Szücs, 1936, 1938, 1941.

nated his future vocation as healer. Being born the seventh in the family, or being delivered with teeth or in the caul could be interpreted as sings of special calling. Cases of learning folk medical skills from an experienced practitioner for a fee are also on record. There is also the folk belief that expertise could be acquired through a magical process. This involved the fulfilment of certain magico-mythological procedures for the acquisition of medical skills. One instance was the formly-held tradition that the person rubbing his hands with the fat of a snake caught on the dawn of St. George's Day would learn the secrets of medicinal herbs and thereby acquire a particular command of herbal medical knowledge. Certain professions, furthermore, were linked in folk belief, to the calling of the healer: midwife, blacksmith, swineherd, shepherd.

Several aspects of the relationships between village healer and his clients should be pointed out. Each region had an outstanding, famous healer, who received visitors from the surrounding and even distant villages. The fame of such healers was based primarily on the widespread and complete confidence in his powers held by the village community. This trust partially explains the psychological, if not medical success of healers. On the other hand it is explained also by the mentality of the peasant seeking medical help, who accepted any promising medical treatment from the village healer. The extraordinary confidence of the individual peasant in the healer is explained by his fundamental trust and acceptance of a person with interests and psychology akin to his own.

Healers were naturally conscious of this trust and frequently abused it. They gave advice, proposed impractical treatments, diagnosed in general terms and suggested even magical-superstitious remedies. Sometimes no treatment was offered on the ground that the trouble had been caused by a healer or bewitcher of such powers which surpassed his own.³

This general picture can be supplemented by the results of ethnographic research illuminating ethnomedicine in 20th century Hungary. We possess special information on various healing specialists active in Hungarian peasant villages. There were specialists who treated fractures ("csontrakók" literally bone-setters),⁴ pulled teeth,⁵ cured rabies ("vészett-orvos") and fortune tellers ("jvas").⁶ The teeth pullers used rather simple instruments for their task, shown in the present exhibit (Illustrations 68—70). Other specialists treated specific illnesses and maladies, such as jaundice, sore throats, stomach troubles, but their activity was usually restricted within the circle of family and kin. (Illustrations 46, 53—55, 58—59 and 48—49, 60—64.)

³ Diószegi, 1958. in his classical study gives a detailed analysis of these questions and treats the persons of the healers and medicine-men.

⁴ Ebner, 1931.

⁵ Vajkai, 1937. A. and 1938.

⁶ Szücs, 1938.

Midwives can be regarded as genuine specialists not only in delivery, but also in a variety of other treatments. Several photographs of midwives are shown in the present exhibit, but unfortunately we know much less concerning their instruments. An interesting discovery is the posthumous collection of Mrs. Ferenc Sas, healer of Doboz, Békés county, displaying an interesting repertoire of folk medical instruments, and also the magic instrument collection of a midwife from Érsekcsanád, Nógrád county. (Illustrations 106—107 and 26.)

Another specialist was the healer of animals. Also sowgelders and castrators performed important task in husbandry. Shepherds generally performed minor operations such as opening arteries or trepanation. The shepherds and their medical practices are interesting traces of traditional peasant society and of folk medical practices dating back to an early peasant community.⁷ (Illustrations 6, 65.) Another traditional occupation related to medical practice was the migrating dealer in medications ("olejkár"), usually a Slovak peddler of oil and self-made medications. They specialized in special medications with supposedly magic or novel effects. More than 3000 such persons moved about in Europe in the 18th century.⁸ (Illustrations 11—12.) Another traditional village occupation with medical significance was that of the herb-woman ("füves-asszony"). As the ancient Greek rhizotonus or the Roman herbarius she collected roots and plants of magical, medical and beneficial effect. Their successors have been observed in recent years on the markets of small provincial towns.⁹ (Illustration 13.)

PLACES OF PILGRIMAGE AND FOLK MEDICINE

Parish-feasts and pilgrimages were significant events in the life of the traditional peasant. They played also an important role in ethnomedicine. Often the news of a miraculous cure contributed to the reputation of a pilgrimage shrine.¹ Thus the presence of waters believed to possess healing powers established the fame of shrines. Pilgrimages also involved the possibility of travel and meeting other people for those who hardly ever left their place of birth.²

Those going on pilgrimages walked the considerable distance involved and hoped to be cured of their physical and spiritual ills. They believed especially in the effectiveness of "healing" waters in the cure of stomach

⁷ Takáts, 1961. 81—86.

⁸ Gunda, 1956. 121.

⁹ Magyary-Kossa, 1929. I. 75.

¹ Vajkai 1942. 116.

² On the role of pilgrimage places in ethnomedicine see: Paulovits, 1930; Bátky, 1904; Bálint, 1941 and 1943; Vajkai, 1940 and 1942.

ailments, others sought cures for eye maladies through "eye-water"³ or for rheumatic condition. (Illustrations 71—74.) At the pilgrimage site votive statuettes symbolizing parts of the body were sold, as our pictures illustrates. (Illustration 75.)

These statuettes called "offers" were wax figures representing various parts of the body. They were purchased by those hoping for a cure and placed in the shrines. Besides various parts of the body (hands, feet, stomach, breast, ear, eyes, heart), they also represented animals. Those desiring a special cure, purchased one representing their ailing part of the body and placed it in the shrine.

People attending a pilgrimage usually left other objects at the religious site. As late as the inter-war period, it was customary to leave at the healing waters such personal objects as walking staffs, womens hair, pins, pieces of clothing. This was done as a form of compensation for the cure, which represents an ancient tradition of medicine.

Another feature of the pilgrimage sites⁴ was the sale of printed prayer texts. These contained prayers believed to have special healing powers, as well as songs related to the shrine or the history of miraculous cures. Such printed leaflets were carried by the patients, frequently on the part of the body to be cured, in the form of a charm. (Illustration 20.)

³ Manga, 1948. 56. In the pilgrimage-place called "Seven shapels" in Vác there was a so-called "eye-well" the water of which was used to wash the aching eye.

⁴ The most important pilgrimage-places in Hungary were: Andocs, Baja, Bodajk, Bakonybél, Budapest-Krisztinaváros, Búcsúszentlászló, Celldömölk, Csátka, Csobánka, Csíksomlyó, Gyüd, Eger, Egerszalók, Hajós, Hasznos, Körtvélyes, Máriabesenyő, Márianosztra, Máriapócs, Máriaremete, Mátraverebély, Radna, Sasvár, Solymár, Sümeg, Turbék, Vác.

FOLK VETERINARY PRACTICES

The basic principles of folk animal-healing are identical with those of ethnomedicine in general. Veterinary practice is shaped by the same psychological, historical and ethnological influences, which play a role in folk healing of man. This general similarity is best exemplified in the use of folk medical practices in veterinary hygiene: fumigation, verbal formulas, folk medical materials, religious animal figures. (Cf. Illustrations 99.)

It should be pointed out, however, that animal-healing practiced in Hungarian peasant society has utilized rational medical principles to a greater extent than folk medicine as applied to man.¹ This may be explained by the predominant role of livestock in Hungarian agriculture and the special esteem for such animals as horses and cattle in Hungarian peasant life. As a result, Hungarian peasants sometimes took better care of their livestock than of their own health.² Another reason may be found in the greater opportunities for the observation of animals in peasant society. This was particularly the case with shepherds, who had leisure to observe animal behaviour and were sufficiently motivated to ensure their well being since they accepted responsibility for the safety of each animal.

The vocabulary and veterinary expertise of shepherds have preserved many ancient traditions of Hungarian veterinary practice.³ Ethnographic research of the past half century provides a detailed description of such practices. In the following discussion we shall make references to materials and instruments primarily used in the veterinary practice of Hungarian peasants and shepherds.

A frequent practice of shepherds was the opening of arteries on sheep in case of a malady. The dark colour of the blood indicated to them that the animal was really ill (Illustrations 89—91). Opening of arteries

¹ Vajkai, 1948. 12.

² Some works from the literature of Hungarian popular zootherapy: Balassa, 1944; Bátky, 1904; Bencze, 1968; Csermák, 1949; Katona, 1958; Kovács, 1936; László, 1941; Sipos, 1968.

³ Kovács, 1936.

was a widespread practice in medieval medicine, used on animals as well as on human patients. Another example of an ancient practice was sterilization through the use of teeth.⁴ A surviving custom of magically-oriented traditions is the practice of throwing three handfuls of dust after the sheep with worms, preferably before sunrise and with the left hand, and the worms would fall off.

The shepherd also observed the rumination of sheep. He could correct ailments to ruminate by certain mushrooms, by a small piece of bacon, or by transferring a piece of the cud from a healthy sheep. He took care that lambs did not drink from unsafe puddles, in order to prevent intestinal catarrh. In sandy terrain he observed the presence of liver fluke and prevented its consumption by sheep.

Hardening of skin was treated by the application of an ointment called "rühzsír". It was specially prepared by shepherds and its recipe a strictly guarded secret. (Several containers of the ointment, see Illustration 101.) Similarly another ointment was used against claw maladies. Both were effective. Their most important component was blue vitriol.

Sheep suffering from comatose were treated with trepanation (Illustration 98). A rudimentary form of vaccination was practiced against smallpox. Older shepherds kept the vaccine in small bottles and renewed it annually.⁵

The rationalization of folk veterinary practices was effectively influenced by veterinary handbooks published since the mid-seventeenth century.⁶⁻⁷ An early 18th century handbook on livestock medication for example includes a description of medications and practices used by shepherds.⁸ These references shed light on the mutual influences between ethnomedicine, folk veterinary practice and professional medicine.

Another example is a handwritten collection of recipes, preserved in the Teleki Bibliotheca in Marosvásárhely, Transylvania (today Tîrgu-Mures), entitled "Village Pharmacy for the treatment of various ailments" (Különbféle nyavalyák orvoslására szolgáló Falusi Patika). Its author is unknown. It probably dates from the early 19th century.⁹ The following veterinary treatments are found in this source:

"To remove the cataract from the eye of the ox: find a turtle, break its shell with ten grains of pepper and blow it into his eyes."

⁴ László, 1941.

⁵ In the collection of B. Gémes there are several exemplars, among them there is a syringe used for small-pox vaccination of sheep. Its exact copy can be found in an agricultural book from the 19th century written in German language.

⁶ Numerous data referring to popular zootherapy can be found in the work of Magyary-Kossa, 1904.

⁷ Tseh, 1656; Tolnay, 1795; Gyarmati, 1832; Horvát, 1835.

⁸ Tolnay, 1795. 246—256.

⁹ The date of the original manuscript can be traced from the watermark of the paper. The earliest data is 1821. Thanks information for K. Olosz.

Another:

*"To remove cataract from the eye of the horse: burn eggs with salt on the stove, break it into small pieces and blow it into the eyes of the horse."*¹⁰

In these treatments the essential medical effect was attained not so much by the type of materials used, but by the introduction of small particles into the eye, which had a disturbing effect on the sensitive organ. Recent investigations substantiate the survival of this custom to the present day, with the variation that powdered sugar or glass is used.

The handwritten and printed materials on veterinary medicine devote a great deal of attention to horse ailments. One of these sources gives the following advice: *"If your horse has a bird-shaped stomach — that is too thin — grind beans, cook well in water, mix with bran and feed it."* Further data are provided on horse ailments of various types and treatments are discussed. In some cases the same treatment is practiced today as that recommended in this early 19th century handwritten source originating from Transylvania:

"Cook oat straw, strain it dry, place the straw warm in the knapsack and pull it on the head of the horse."

Such publications illustrate well the general circulation of these and other teachings of folk medicine as early as the first half of the 19th century.¹¹ The sources quoted above confirm that certain folk healing methods became known among the Hungarian landed nobility, and intelligentsia, the compilers of these popular books. At the same time the opposite is true through such publications the medical information of the educated classes also influenced the peasantry and its general knowledge of medical practice.¹²

Another interesting feature of the medical knowledge of the Hungarian peasants concerns their extraordinary retention capabilities, some practices have come down to the present. In addition to the quoted 19th century sources, reference should be made to the comparative ethnological studies of Gy. László.¹³ His work demonstrates that some folk veterinary

¹⁰ The copy of the manuscript is in the possession of M. Hoppál, another copy in the Ethnomedicinal Archives of the Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences.

¹¹ Az Erdély Országai Gazdasági Tárház... Kolozsváron 1801.

¹² We refer here to the work of A. Fáy, 1851. which had several editions.

¹³ László, 1944. 328. "The gelding was used for fighting and riding in old times. Hungarians carried out gelding exactly as it was demonstrated in a Scythian vase dating from 500 B.C. The feet of the horse was bound together, and pulled under its abdomen. The cutter cut the scrotum, turns out the testicles, presses them down at the root and bites the spermatic cord in two with his teeth. The illustration of the Scythian vase was solved by O. Herman."

practices (e.g. gelding) date back to the time prior to the Hungarian entry into Central Europe can still be observed in 20th century Hungary. As late as the 1950's such practices were photographed in southern Hungary.¹⁴ (Illustration 83.)

The explanation for the continuity of folk veterinary practices lies not so much in the "mystical powers" of folk tradition, but in the usefulness and effectiveness of these practices.

¹⁴ Vajszló (County Baranya). The photos were taken by J. Kodolányi jr. in 1955. Negative in the Janus Pannonius Museum in Pécs. Inv. Nr. 652—660. In the picture one can see how the string is lead from the harness to the front legs and then to the hind legs and lastly back to the harness on the neck. When the string is pulled and the feet of the horse are drawn together, it falls down.

THE STATE OF ETHNOMEDICAL
RESEARCH IN HUNGARY

Before concluding our study, we shall review briefly the state of research studies relating to Hungarian ethno- (folk) medicine. By giving an account of present and past research we hope to indicate the areas of investigation which should be pursued in the future.

The most comprehensive summary of research problems related to Hungarian ethnomedicine can be found in the work of Aurél Vajkai, published in 1948.¹ His study incorporates all research studies completed before 1945. Since its publication various monographic examinations have been published which deserve attention.

Research before World War II, in contrast to the last 25 years, is characterized by comprehensive synthetic studies. Especially notable are the thorough study of Hungarian dermatology,² a study of the early Hungarian medical language,³ of superstitions relating to midwifery,⁴ of the folk medical knowledge current in a particular region,⁵ of folk medicine in the Göcsej region,⁶ works of Zs. Szendrey⁷ and the early studies of Aurél Vajkai⁸ which are summarized and extended in his later monographic and synthetic work.⁹

Significant from the viewpoint of research contributions are two documentary publications. The publication of a 16th century Hungarian medical manuscript in Kolozsvár (Cluj), Transylvania, provides valuable data on Hungarian medical history and Hungarian folk medicine.¹⁰ A four-volume selection of documents on Hungarian medical history was published by Gyula Magyary-Kossa.¹¹

¹ Vajkai, 1948.

² Berde, 1940.

³ Liszt, 1925.

⁴ Temesváry, 1899.

⁵ Vajkai, 1943.

⁶ Gönczi, 1902, 195, 1906, 1907.

⁷ Szendrey, 1931, 1932, 1937.A., 1937.B., 1937.C.

⁸ Vajkai, 1936, 1937.A., 1937.B., 1937.C., 1938, 1940, 1941.

⁹ Vajkai, 1943.

¹⁰ Varjas, 1943.

¹¹ Magyary-Kossa, 1929, 1931, 1940.

A review of studies published since 1945 indicates a list of approximately 100 titles. These consist largely of brief documentary or commentary notes on specialized aspects of folk medicine. Examples are the brief article in *Magyar Nyelv* on the "frighten ring"¹² a documentary note on the healing of smallpox in Transylvania,¹³ the essays of Gyula Csefkó,¹⁴ the valuable notations of the linguist Ödön Beke.¹⁵ All these works are contributions from specialized areas to a future synthesis of folk medicine. Outstanding among these monographic studies are the writings of Béla Gunda, professor of ethnology at the University of Debrecen, particularly on migrating Rumanian and Slovak folk healers, the peddlers of medications, on gypsy healers, and on methods healing among the Magyars and the Danube Swabians.¹⁶ Also notable are the publications of József Bencze on empirical healing methods among Hungarians, on medicinal baths used by Hungarian peasants, on the healing methods of fumigation, opening of arteries, cupping.¹⁷

Linguistic studies have traditionally been of much value for ethnography, including folk medicine. A significant contribution is the publication of a 17th century Slovak medical treatise by Gyula Décsy.¹⁸ Gábor O. Nagy has explored the origins and semantic analysis of folk idioms, many of which relate to folk medicine.¹⁹ Of primary research value is the monumental publication of Ferenc Schram on Hungarian witchcraft-trials, 1529—1768, a two-volume collection with a rich source of information on many aspects of ethnomedicine.²⁰ Two specialized studies have treated the personalities of folk medicine: one has studied the village healer, the other analyzes data on the healer-sorserers of the Hungarian shamanist period.²¹

The promising explorations of Vilmos Diószegi have been cut short by his untimely death. In his completed work he has analyzed and demonstrated the Shamanist relationships of the early Hungarian folk beliefs, thus extending the pioneering works of earlier ethnologists.²² He has done essential studies on folk beliefs and folk idioms relating to folk medicine, including the use of verbal and non-verbal formulas, the healing traditions of traditional ethnic groups such as the Székelys and Csángós and the medical knowledge of the shamans.²³

¹² Erdódi, 1954.

¹³ Faragó, 1947.

¹⁴ Csefkó, 1927, 1930.

¹⁵ Beke, 1947, 1948, 1949.

¹⁶ Gunda, 1954, 1956, 1962, 1964.

¹⁷ Bencze, 1957, 1959, 1960, 1967.

¹⁸ Décsy, 1956

¹⁹ O. Nagy, 1965.

²⁰ Schram, 1970.

²¹ Ferenczy, 1959. and Pais, 1975.

²² Bán, 1908, Sebestyén, 1920.

²³ Diószegi, 1957, 1960.A., 1960.B., 1958, 1962.

Several publications with documentary value have been published on Transylvanian folk-medical practices. Notable among these is an informative study on folk medicine in Kalotaszeg region,²⁴ an interesting documentation on Csángó incantations,²⁵ an article on the medicinal herb *Atropa Belladonna* used in the Felsőháromszék region²⁶ and a chapter in the monograph of István Horváth concerning healing methods in the village of Magyarózd.²⁷ In Transylvania as a whole, opportunities exist for rich and variable ethnographic collections, including artefacts, among the Hungarian population.

Two interesting and highly valuable collections of data on Hungarian folk medicine have been completed recently. Dr. Andor Oláh has assembled possibly the most significant collection in ethnomedicine.²⁸ As a practicing physician he has observed and recorded popular views on illnesses and healing. His collections represent a synthesis of folk medicine in Békés county with special attention to medical terminology, folk medical practices in gerontology, veterinary practices, meteorological information related to folk medicine, and medical knowledge of a village healer. (The greater part of his work is still unpublished, waiting for a printer.) Dr. Tamás Grynaeus, has carried on intensive research and collections in folk medicine in Bács-Kiskun county.²⁹ He has been primarily interested in peasant healers, death-watchers, leeches, in folk beliefs related to illness and the ancient healing methods of St. Anthony's fire.

While in the 1950's the dominant view of folk medicine regarded it negatively as largely an outgrowth of superstition the past decade has witnessed a revision of that viewpoint and consequently systematic ethnographic collections have been initiated.³⁰ Through the use of questionnaires and research on folk beliefs considerable data have been collected by the late 1960's.³¹ Other sources have also produced significant information. Valuable manuscripts are submitted annually to competitions of the Ethnographic Institute. Recent research studies by professional ethnographers relating to folk medicine include a monograph on the systematization of Hungarian incantations, and the articles on folk medicine to be published as part of the Hungarian Ethnographical Dictionary.

²⁴ Czimmer, 1949.

²⁵ Kallós, 1966.

²⁶ Kakas, 1973.

²⁷ Horváth, 1973.

²⁸ Oláh, 1956.A., 1956.B., 1963—64.

²⁹ Grynaeus, 1962, 1963—64, 1964, 1971.

³⁰ Cf. Kuruzslás és orvostudomány. Bp. é.n.; a similar book published in Rumania.

³¹ Cs. Pócs, 1965, Pusztainé, 1967, Sós, 1965, Bene, 1964, Csiszár, 1965, 1968, Grynaeus, 1963—64, 1971.

THE COLLECTIONS OF ETHNOMEDICAL MATERIALS

The principal collections holding materials of ethnomedicine are the Ethnographical Museum, Budapest, the Erkel Ferenc Museum, Gyula, the Liszt Ferenc Museum, Sopron. In addition several provincial museums preserve in their ethnographical collections unique healing instruments. In general, very few artefacts of Hungarian folk-medicine have survived. Partly because of the perishable materials involved, but also because they have failed to attract the interest of ethnographers. Altogether approximately 120—160 items of folk-medical interest are presently classified in Hungary. Each of these items has been photographed and identified with an accompanying description prior to the present exhibit. These photographic and descriptive identifications are deposited in the Semmelweis Medical Historical Museum (1013 Budapest, I., Apród u. 1—3.).

The best library collection for the study of the history of folk medicine is offered by the Semmelweis Library of Medical History, Budapest (1023 Budapest, II., Török u. 12.). This collection includes also popular medical literature of the pre-modern era, which contains materials relating to folk-medicine. The ethnographical aspects can best be studied in the Library of the Ethnographical Museum, Budapest (1055 Budapest, V., Kossuth Lajos tér 12.).

The most significant primary source material is the collection of texts assembled by professional and amateur ethnographers. Much of this material contains data on specific illnesses, healing methods employed, medicinal herbs and materials encountered in folk medical usage. A substantial portion of this collection is found in the Ethnographical Museum, while other data are accessible in provincial museums. A master file to these materials is presently being prepared in the Ethnographical Institute of the Hungarian Academy of Sciences under the general heading, Archive for Ethnomedicine. It will be accessible for research in the holdings of the Institute (1250 Budapest I., Országház u. 30.).

One of the primary aims of future research will undoubtedly concern the creation of a comprehensive archive ethnomedicine in the Ethnographical Archive of the Semmelweis Medical Historical Museum for the purpose of co-ordinating and facilitating advanced studies and research.

FÜGGELÉK — ADDENDA

A MAGYAR NÉPI GYÓGYÍTÁS VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA —
A SELECTED BIBLIOGRAPHY OF HUNGARIAN ETHNOMEDICINE

- Alapi Gyula 1914 *Bűbájosok és boszorkányok Komárom Vármegyében*
(Magicians and Witchcrafts in the County of Komárom)
Komárom.
- Alföldi András 1936 Medvekultusz és anyajogú társadalmi szervezet Euráziában
(Bear-cult and Matriarchal Society-Structure in Eurasia)
NyK. 50:1—3:5—17.
- Anda Tibor 1951 Recherches archeologique sur le pratique medicale de Hongrie á l'époque de la conquere du pays.
(*Acta Archeologica*, 3: 3—4. 251—316.
- Anda Tibor 1960 Árpádkori érvágó-szakrifikáló eszköz
(Sacral Phlebotome from the Age of the Árpád Dynasty)
Arch. Ért. 1960: 221—224.
- Anyiszimov, A. F. 1953 Az evenkik medve-kultusza és a totemisztikus hiedelmek fejlődésének kérdése
(The Bear-Cult of the Evenkies and the Problem of the Development of Totemistic Beliefs)
Szovjet Néprajztudomány, 2—3:51—68.
- Anyiszimov, A. F. 1953/B Az evenkik családi „oltalmazói” és az őskultusz keletkezésének kérdése
(The Family-Protectors of the Evenkies and the Question of the Origin of Ancestral Cult)
Szovjet Néprajztudomány, 2—3:69—87.
- Anyiszimov, A. F. 1953/c Az animatizmus és az antropomorfizmus kérdéséhez.
(The Question of Animatism and Anthropomorphism)
Szovjet Néprajztudomány, 2—3:5—10.
- Apáczai Csere János, 1803 *Magyar Encyclopedia*
(Hungarian Encyclopedia)
Győr
- Árva János 1927 *Boszorkányperek Csanád vármegyében*
(Witchcraft Trials in the County of Csanád)
Makó
- Balassa Iván 1944 A nyövező
(The "Maggot-Picker")
Ethn. 55:155.

- Balásy Dénes 1901 Udvarhely megyei kuruzslószerek és gyógyítási babonák (Quack-remedies and Medical Superstitions in the County of Udvarhely, Transylvania)
Ethn. 21:33—36.
- Balázs János 1954 A magyar sámán révülete (The Trance of the Hungarian Shaman)
Ethn. 65:416—440.
- Balázs Márton 1942 *Adatok Háromszék vármegye néprajzához* (Contributions to the Ethnography of the County of Háromszék, Transylvania) Sepsiszentgyörgy
- Bálint Nagy István 1928 *Kolera járványok Csanád vármegyében* (Cholera Epidemics in the County of Csanád) Makó
- Bálint Sándor 1929 Szegedi népies imádságok és ráimádkozások (Popular Prayers and Incantations in Szeged)
Népünk és Nyelvünk, II: 189—190.
- Bálint Sándor 1939 Adatok a magyar búcsújárás néprajzához (Contributions to the Ethnography of Pilgrimages in Hungary)
Ethn. 49: 193—220.
- Bálint Sándor 1941 Liturgia és néphit (Liturgy and Folkways)
in: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 105—134. Budapest
- Bálint Sándor 1943 *Sacra Hungaria* — Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. (Sacra Hungaria — Studies on Hungarian Folk-religion)
H. n.
- Balló István 1900 Régi paraszt házi orvosságok jegyzéke (List of old Folk-Medicines)
Ethn. 11: 352—355; 411—418.
- Balnóy Ilona 1938 Jeles napokhoz kötött szokások és babonák Kalocsán (Customs and Superstitions connected with Folk-Calendar at Kalocsa)
Népünk és Nyelvünk, X: 105—106.
- Bán Aladár 1908 A sámánizmus fogalma és jelenségei (The Conception of Shamanism and Its Manifestations)
Ethn. 19:81—91; 148—158; 214—226.
- Bán Aladár 1913 Medvetisztelet a finnugor népeknél, különösen a lappoknál (Bear-Cult among the Finno-Ugric Peoples, with special reference to the Lapps)
Ethn. 24:205—222; 332—348.
- Bárczi Géza 1958 *A magyar szókincs eredete* (The Origin of Hungarian Vocabulary)
Budapest
- Bárczi Géza 1963 *A magyar nyelv életrajza* (The Biography of the Hungarian Language)
Budapest
- Barla Sz. Jenő 1907 Régi babonás gyógy módok (Old Superstitious Curing Methods)
Ethn. 18:221—227.
- Bartucz Lajos 1943 *A magyar nép anthropológiája* (The Physical Anthropology of the Hungarian People)
Budapest
- Bátty Zsigmond 1904 Fogadalmi állatszobrocskák (Animal-Shaped Statuettes as Votives)
NÉ. 5:265—268.

- Beke Ödön 1935 *Népies növényneveink történetéhez*
(To the History of the Folknames of Plants)
Szombathely
- Beke Ödön 1947 Bárányhimlő
(Chicken-pox)
Nyr. 71:14.
- Beke Ödön 1947 Gyújtóvány (t. i. hideglelés)
(The Shivers)
Nyr. 71:14.
- Beke Ödön 1947 Láz
(Fever)
Nyr. 71:16.
- Beke Ödön 1948 Sik, szikes, sziki van (szájbetegségek)
(Diseases of the Mouth)
Nyr. 72:625.
- Beke Ödön 1948 Megüti a szél
(Paretic)
Ny. 72:85.
- Beke Ödön 1949 A kutyaharapást szőrivel gyógyítyák
(Take a Hair of the Dog that Bit You)
Nyr. 73:157.
- Beke Ödön 1949 Forrasztókő (forrasztófű, kígyókő, hályogkő)
(Soldering Stone [Soldering Grass, Serpentine, Cataract-stone])
Nyr. 73:254.
- Beke Ödön 1952 Gyógyít, gyógyul
(Curing, Recovery)
Nyr. 76:55.
- Békéfy Remig 1912 *Orvosok, betegségek és gyógyítás Magyarországon az Árpádok korában*
(Physicians, Illness, and Curing in Hungary in the 10th—12th Centuries)
Budapest
- Bellosics Bálint 1900 Régi babonák
(Old Superstitions)
Ethn. 11:355.
- Bellosics Bálint 1908 Áldozati szobrocskák
(Sacrificial Statuettes)
Ethn. 19:96—99.
- Bencze József 1957 Az empirikus doktorkodásról és annak kéziratairól
(On Empiric Curing and Its Manuscripts)
OK. 6—7:212—274.
- Bencze József 1953 A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről
(On the Artificial Medicinal Baths of the Hungarian People; on Fumigation and Steaming)
OK. 12:5—45.
- Bencze József 1960 A magyar paraszti köpölyözésről és érvágásról
(Cupping and Blood-letting among Hungarian Peasants)
OK. 18:44—55.
- Bencze József 1961 A szocialista mezőgazdaság és a magyar népi gyógyászat
(Socialist Agriculture and Hungarian Folk-therapy)
OK. 21—22:143—204.
- Bencze József 1967 Adatok a magyar népi empirikus állatgyógyításhoz
(Contributions to Empirical Veterinary in Hungary)
OK. 42:37—114.
- Bencze József 1964 A magyar kalendáriumok orvostörténeti vonatkozásairól
(Medico-historical Data in Hungarian Calendars)
OK. 30:9—61.

- Bene Zsuzsa 1964 Adatok a népi embergyógyításhoz a Borsod megyei Felső-zsolca, Sajópálfalva és Arnót községekből
(Contributions to Folk-Therapy in North-Eastern Hungary)
Népr. Közl. 9:1:97—117.
- Benkóczy Emil 1905 Nógrádmegyei babonák
(Superstitions in the County of Nógrád)
Ethn. 16:103.
- Benkóczy Emil 1907 Egervidéki babonák
(Superstitions from Eger)
Ethn. 18:99—102.
- Benkó András 1891 Háromszéki babonák
(Superstitions in the County of Háromszék, Transylvania)
Ethn. 3:360—362.
- Berde Károly 1940 *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*
(The Dermatology of the Hungarian People. The Epidermis and Its Diseases in our Folklore, Beliefs and Customs)
Budapest
- Berze Nagy János 1910 Babonák, babonás alakok és szokások Besenyőtelken
(Superstitions, Superstitious Persons and Customs at Besenyőtelek)
Ethn. 21:24—30.
- Berze Nagy János 1934 A Szent László füvéről szóló monda a népmesei kutatás megvilágításában
(The Legends on the Grass of St. Ladislaus in the Light of Folk-Tale Research)
Ethn. 45:35—42.
- Bolgar Agnes 1943 *Magyar bájoló imádságok a XV—XVI. századból*
(Hungarian Bewitching Prayers from the 15th—16th Centuries)
Budapest
- Borsa Gedeon 1958 Magyarország számára nyomtatott érvágó naptár a XVI. századból
(A Bloodletting Calendar Printed for Hungary in the 16th Century)
OK. 10—11:276—283.
- Bosnyák Sándor 1973 Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához
(Contributions to the Folk-therapy of the Hungarian-speaking Population [Changoes] of Moldavia)
OK. 69—70:279—297.
- Bothár Dániel 1911 Magyar orvosi kézirat 1863-ból
(A Hungarian Medical Manuscript from 1863)
Nyr. 35:104—114.
- Bornemissza Péter 1955 *Ördögi kísértetek*
(Infernal Ghosts)
Budapest
- Bugyi Balázs 1967 A bolognai archigimnasium magyar orvostanhallgatói
(The Medical Students in the Medieval Bologna)
OK. 41:185—189.
- Bugyi Balázs 1974 Másfél évszázados értekezés népi gyógyászatunkról
(Onehundred and fifty- year- old Dissertation on Hungarian Folk-therapy)
Ethn. 86: in print
- Büky Béla 1967 A Calepinus-szótár magyar orvosi szókincse
(The Hungarian Medical Vocabulary of the Calepinus-dictionary)
I—OK. 41:29—132.
- Csalog Zsolt—Hoppál Mihály 1958 „Szaladj árpa, learatlak...”
(Run, Barley, I cut you down!)
Lányok Évkönyve '69, 105—143
Budapest

- Csapó József 1771 *Kis gyermek isputálja*
(The Pharmacy of Small Children)
Nagykároly
- Csapó József 1775 *Új füves és virágos magyar kert*
(The Hungarian Garden of Medical Herbs and Flowers)
Pozsony
- Csapó József 1791 *Orvosló könyvetske, melly betegeskedő szegénysorsú ember számára és hasznára készült*
(Medical Book, made for Poor Sickly Men)
Pozsony—Pest
- Csapody Vera—Priszter Szaniszló 1966 *Magyar növénynevek szótára*
(Dictionary of Hungarian Plants' Names)
Budapest
- Csefkó Gyula 1920 *Betegségnevek népnyelvi megnevezése*
(The Folk-names of Diseases)
MNy. XLIX: 157—160.
- Csefkó Gyula 1927 *Szemgyógyítás szenteltvízzel és a szentelményekkel kapcsolatos hiedelmek*
(The Curing of the Eyes with Holy Water and the Superstitions with the Sacraments)
Ethn. 38:40—42.
- Csefkó Gyula 1930 *Szállóigék, szólásmondások*
(Adages and Proverbs)
Budapest
- Cseresznyés Sándor 1841 *Az ugodí sós, vasas, gyantáros, ibolyós hideg forrásokról*
(On the Cold Springs of Ugod, which Contain Salt and Iron)
Pápa
- Csermák Géza 1949 *Istensegítsiek állatorvoslása*
(Veterinary Practices at Istensegits [Bukovina])
Ethn. 60:36—66.
- Csippér János 1900 *Adatok a felvidéki „olejkárok” házaló gyógyszerárosok történetéhez*
(Contributions to the History of Peddler Pharmacists living in Northern Hungary)
NÉ. 8:247—268.
- Csippér János 1910 *Sáfrányosok a Felvidéken*
(Peddlers of Saffron in Northern Hungary)
NÉ. 11:226—242.
- Csiszár Árpád 1965/A *Csikólép és emberkoponya*
(Curing with Cranium and with "Spleen of Foal")
Népr. Közl. 10:1—2:379—385.
- Csiszár Árpád 1965/B *Gyógyítás emberkoponyával a Beregben*
(Curing with Cranium in the County of Bereg)
Ethn. 76:602—603.
- Csiszár Árpád 1968 *Szemmelverés és igézés*
(The Evil Eye and Charm)
A Nyíregyházi Jósá András Múzeum Évkönyve
11:161—179.
- Csószy Gyula 1937 *Állatorvosi műszótár*
(Veterinary Dictionary)
Budapest
- Cs. Pócs Éva 1964 *Zagyvarékas néphite*
(Folkbeliefs of Zagyvarékas)
Népr. Közl. 9. kötet

- Cs. Pócs Éva 1967 „Földanyám, csak neked panaszlom...”
 (“I Complain only to You, my Mother Earth”)
Világosság. 8:1
- Cs. Pócs Éva 1968 A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái
 (Formal and Types of the Hungarian Magical incantations)
NK—NT. 1:253—280.
- Czimmer Anna 1948 *Orvosi vonatkozású néprajzi adatok Kalotaszegről*
 (Ethnographical Data Referring to Medicine from the Kalotaszeg region,
 Transylvania)
 Kolozsvár
- Décsy Gyula 1956 *Egy XVII. századi szlovák orvosi irat*
 (A Slovakian Medical Paper from the 17th Century)
 Budapest
- Demkó Kálmán 1894 *A magyar orvosi rend története*
 (The History of Hungarian Medical Society)
 Budapest
- Diószegi Sámuel 1813 *Orvosi füveskönyv, mint a Magyar Füveskönyv praktikai része*
 (Medical Herbal, as the Part of the Hungarian Herbal)
 Debrecen
- Diószegi Vilmos 1957. A Dobbal való kötés-oldás
 (Binding and Solution by Drum)
Népr. Közl. 2:1—2:128—234.
- Diószegi Vilmos 1957. B „Visszafelé számláló” ráolvasások
 (Magic Formulas by Counting Backwards)
Népr. Közl. 2:3—4:162—173.
- Diószegi Vilmos 1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*
 (The Relics of Shamanism in the Hungarian Folk-Culture)
 Budapest
- Diószegi Vilmos 1960. A Az „agos gyerek” a bukovinai székelyeknél
 (The Hairy-born Child in the Beliefs of Bukovinian Szeklers)
Népr. Közl. 4:1:87—92
- Diószegi Vilmos 1960. B. Embergógyítás a moldvai székelyeknél
 (Curing of the Szeklers in Moldavia)
Népr. Közl. 4:3—4:35—124.
- Diószegi Vilmos 1960. C A magyar néphagyomány és a sámánhit kapcsolatai
 (The Hungarian Folk-Traditions Connected with Shamanism)
MéH. 1—II:269—290.
- Diószegi Vilmos 1962 *Samanizmus*
 (Shamanism)
 Budapest
- Ecsedi István 1929 A kilences szám a debreceni ember babonáiban
 (The Number 9 in the Superstitions of the Inhabitants of Debrecen)
Népünk és Nyelvünk. 2:118—119.
- Enyedi János 1801 *Falusi emberek patikája*
 (The Pharmacy of Rural People)
 Kolozsvár
- Erdődi József 1954 Egy babona európai útja. Frászkarika.
 (The Channels of a European Superstition. "Frighten Ring")
MNy. L:83—90.
- Ernyei József 1908 A „Házi különös orvosságok” szerzői és forrásai.
 (The Sources and Authors of the Book: "Home-made Special Medicines")
Ethn. 19:34—35.
- Ébner Sándor 1931 A zselici „csonttrakók” és „öntőasszonyok”.
 (The "Bone-Setters" and "Pouring Women" in SW Hungary, Zselic)
Ethn. 42:140—148.

- Ébner Sándor 1932 Füstöléssel való gyógyítás a nógrádmegyei Patvarcon
(Curing by Fumigation in the County of Nógrád)
Ethn. 43:165.
- Faragó József 1947 A hólyagos himlő népi gyógyítása Erdélyben a múlt században
(Folk-Curing of Pox in Transylvania in the Last Century)
Ethn. 58:276.
- Farkas József 1967 Bakos Ferenc, a mátészalkai parasztorvos
(Ferenc Bakos, the Peasant Healer of Mátészalka, Eastern Hungary)
A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, 10:145—180.
- Fazekas Mihály 1807 *Orvosi Fűvészkönyv*
(Medical Herbal)
Debrecen
- Fáy András 1851 *Orvosi Házi Jegyzetek*
(Medical Notes)
Pest
- Frankovith Gergely 1588 *Hasznos és fölötté szükséges könyv, az híveknek lelki vigasztalásokra és testi épületekre*
(Useful and very Necessary Book for the Spiritual and Bodily Comfort of the Faithful)
Monyorókerék
- Fehér M. Jenő 1956 *Középkori magyar inkvizíció*
(Medieval Hungarian Inquisition)
Buenos Aires
- Fekete Lajos 1874 A gyógytan a régi magyaroknál
(Medicine at the Hungarians of the Past)
Századok, VIII: 380—395.
- Ferenczy Imre 1959 Adatok a látó (néző) alakjához
(Data to the Figure of the Clairvoyante)
Ethn. 70:435—438.
- Földes Vilmos 1960 Kuruzslók és javasasszonyok
(Quacksalvers and Medicine-Women)
OK. 17:11—132.
- Frazer, J. G. 1965 *Az aranyág*
(The Golden Bough)
Budapest
- Gönczi Ferenc 1902 Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél
(The Curing of Human Diseases at the People of Göcsej, SW Hungary)
Ethn. 13:78—84; 128—132; 214—224.
- Gönczi Ferenc 1905 Az emberi betegségek és gyógyításaik a göcseji s hetési népnél
(The Human Diseases and their Curing at the People of Göcsej and Hetés, SW Hungary)
Ethn. 16:345—361.
- Gönczi Ferenc 1960 A gyermek születése és szoptatása körül való szokások Göcsejben és Hetésben
(Traditions Connected with Child-birth and Suckling in Göcsej and Hetés, SW Hungary)
Ethn. 17:44—52; 153—159.
- Gönczi Ferenc 1970 Szerelmi „teemények” Göcsejben és Hetésben
(Love-Magic Practices in Göcsej and Hetés, SW Hungary)
Ethn. 18:34—38.
- Gönczi Ferenc 1910 A természeti elemek kultuszának maradványai a göcseji s hetési népnél
(Survivals of Animism at the People of Göcsej and Hetés, SW Hungary)
Ethn. 21:284—291.

- Greszné Czimmer Anna 1943—1944 Adatok a Tiszántúl népies orvoslásához
(Contributions to Folk-Curing in the Tiszántúl Region, East Hungary)
Debreceni Szemle, XVII—XVIII: 253—258; 1944:8—19.
- Grynaeus Tamás 1962 Nadály és nadályosok
(Leech and Leech-gatherers)
OK. 26:129—156.
- Grynaeus Tamás 1965 Népi orvoslás Orosházán
(Folk-Curing in Orosháza)
A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve,
Orosháza, 337—437.
- Grynaeus Tamás 1964 Gyógynövényárusok Szegeden
(Herbalists in Szeged)
OK. 30:89—126.
- Grynaeus Tamás 1971 Népi orvoslás
(Folk-Curing)
in: Juhász Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza*
Tápé
- Gunda Béla 1949/A Vándor román füvesek Erdélyben
(Rumanian Medicinal Herb Hawkers in Transylvania)
Nyr. 73:86—88.
- Gunda Béla 1949/B Wandering Healers, Medicine Hawkers in Slovakia and
Transylvania
Southwestern Journal of Anthropology, 5:2:147—150.
- Gunda Béla 1954 Beiträge zur Volksheilkunde der Donau-Schwaben
Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, 141—143.
- Gunda Béla 1954 *Néprajzi gyűjtőútca*
(On Ethnographical Field-Work)
Debrecen
- Gunda Béla 1962 Gipsy Medical Folklore in Hungary
Journal of American Folklore, 75:131—146.
- Gunda Béla 1964 Moór Elemér „Maszlag”-ja
(The Thorn-apple of Elemér Moór)
Ethn. 75:473—474.
- Gvadányi József 1796 *A falusi nótárius elmélkedései, betegsége, halála és tes-*
tamentoma
(The Village-notary's Meditations, his Disease, and his Testament)
Pozsony
- Gyarmati Sándor 1832 *A falusi baromorvos*
(The Rural Veterinarian)
Kassa
- Györffy István 1925 A bűbájolás a moldvaiaknál
(Witchcraft in Moldavia)
Ethn. 46:36—169.
- Györffy István 1935 Hunyadmegyei látomások és kuruzslások a XVII—XVIII.
századból.
(Visions and Quackeries in the County of Hunyad in the 17th—18th Centuries)
Ethn. 46:80—87.
- Hankó Béla 1954 *A magyar háziállatok története*
(The History of the Hungarian Domestic Animals)
Budapest
- Háiszler György 1801 *Orvosi munkája*
(His Medical Book)
Veszprém
- Hegyí Imre 1970 Gyűjtőgető gazdálkodás az északkeleti Bakonyban
(Plant-Gathering in the Area of North-Eastern Bakony)
Ethn. 81:442—451.

- Hegyaljai Kiss Géza 1932 A magyar gyógyvizek „fehér kígyója”
(The "White Serpent" of the Hungarian Mineral Springs)
Ethn. 43:48—171.
- Herkely Károly 1937 A matyók betegsége és halála
(The Diseases and Death of the People of Northern Hungary)
Ethn. 53:181—187.
- Hoppál Mihály 1970 Az „igézés”-hiedelemkör elemei.
(The Constituent Elements of the Hungarian Evil Eye beliefs)
NK—NT. 4:259—286.
- Hoppál Mihály 1972 A népi hagyomány medicinális vonatkozásairól.
— *Tanulmányok az egészségnevelés és határterületei témaköréből.* Szerk.: Fodor Katalin
(On the Folk-traditions Connected with Curing)
69—72.
- Hoppál Mihály—István Lajos 1973 Korondi székelly hiedelmek, mondák és anekdoták
(Szekler Beliefs, Legends and Anecdotes at Korond, Transylvania)
FA. 1:64—77.
- Hoppál Mihály 1975. A Visontai hiedelmek
(Folk Beliefs of Visonta—Northern Hungary) in: *Visonta.* Fejezetek egy falu történetéből. Szerk. Bakó F. 103—122.
Eger.
- Hoppál Mihály 1975.B Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus
(Folk Beliefs and Shamanism of the Uralic Peoples)
in: *Urali népek* Szerk. Hajdú P. 211—233.
Budapest
- Horger Antal 1942. Folyosó
(“Corridor” — a name of a Disease)
MNy. 39:197.
- Horváth Cyrill 1928 *Szent László legendáinak eredetéről*
(On the Origin of the Legends of St. Ladislaus)
Budapest
- Horvát István 1835 A' Babonás Lóorvoslás
(The Superstitious Horsecuring)
Tudományos Gyűjtemény, VI:113.
- Horváth István 1973 *Magyarózdai torcnyalja*
(At the Tower-foot of Magyarózd)
Bukarest
- Hovorka O.—Kronfeld U. 1909 *Vergleichende Volksmedizin* I—II.
Stuttgart
- Höbbling Miksa 1845 *Baranya vármegyének helyirata*
(Medical Description of the County of Baranya)
Pécs
- Igmándy József—Kelemen Sándor 1943 A népi orvoslás gyógynövényei
Hajdúnánáson
(The Herbs of Folk-curing at Hajdúnánás)
Debreceni Szemle, 209—212
- Ipolyi Arnold 1854 *Magyar Mythologia*
(Hungarian Mythology)
Pest
- István Lajos—Eiben Ottó 1962 Über heutige Form des Schöpens und seine alte volkstümliche Anwendung
Zeitschrift für Geschichte der Naturwissenschaften, Technik und Medizin,
1:4:91—103.
- Jankó János 1891 Kalotaszegi babonák
(Superstitions in the Kalotaszeg, Region, Transylvania)
Ethn. 3:282—283.

- Jankó János 1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza*
(The Ethnography of the People Living in the Lake Balaton Region)
Budapest
- Juhász Máté 1768 *Házi különös orvosságok*
(Home-made, Special Medicines)
Kolozsvár
- Kakas Zoltán 1973 A „nagyerejű fű” a felső háromszéki néphitben
(The "Powerful Grass" [Atropa Belladonna] in the Folk-beliefs of the County
of Háromszék, Transylvania)
FA 1:91—97.
- Kallós Zoltán 1966 Ráolvasás a moldvai és gyimesi csángóknál
(Faith-cure at the Changoes of Moldavia and Gyimes)
MéH 8:137—156.
- Kálmány Lajos 1917 Gyógyító Boldogasszony
(The Curing Blessed Virgin)
Ethn. 28:310—311.
- Kandra Kabos 1897 *Magyar mythologia*
(Hungarian Mythology)
Eger
- Kára Judit 1973 Nagydobronyi szokások és hiedelmek
(Traditions and Customs at Nagydobrony)
FA 1:40—63.
- Karlovsky Géza 1887 *A gyógyszerek magyar tudományos, népies és tájelnve-
zései jelentésükkel együtt*
(The Scientific-, Folk-, and Dialectal Names of Medicines in Hungary)
Budapest
- Károlyi György 1966 Feljegyzések a népi egészségtan és gyógyítás köréből
(Nyíracsad)
(Notes on Folk-Hygiene and Folk-Curing in Nyíracsad, Eastern Hungary)
A Déri Múzeum Évkönyve, (1965):241—256.
- Kárpáti Kelemen 1905 Fogadalmi szobrocskák a Dunántúlról
(Votive Statuettes in Transdanubia)
NÉ. 6:43—46.
- Kászonyi Ferenc 1931 A vakondok szíve és a kutya koponyája, mint gyógyszer
(The Heart of the Mole and the Skull of the Dog as Medicines)
Ethn. 47:148.
- Kassai Walter Anna 1972 Adatok a magyar középkori fürdők történetéhez
(Contributions to the History of the Medieval Baths of Hungary)
Magyar Történeti Szemle, 1:123—230.
- Katona Imre 1958—59 Népi állatorvoslás Csongrádon
(Folk Veterinary in Csongrád)
Népr. Közl. 3:1—2:128—249; 3:3—4:231—268.
(1959) 4:1—2:147—162.
- Katona Lajos 1900 Régi magyar kuruzslók és varázsigék
(Old Hungarian Spells and Quacks)
Ethn. 11:118—121.
- Kelemen Károly—Kelemen Eszter 1962 *A boszorkánygyökértől a penicillinig*
(From the Dittany to the Penicillin)
Budapest
- Kertész Manó 1919 Régi babonák nyelvi emlékei
(The Remains of old Superstitions in the Language)
Nyr. XLVIII: 142—143.
- Kertész Manó 1922 *Szólásmondások.* Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei
(The Proverbs. Historico-cultural Remains in the Hungarian Language)
Budapest

- Kiss Géza 1937 *Ormányság* (Babona és gyógyítás: pp. 132—162)
(Ormányság. Superstitions and Curing)
Budapest
- Kiss József 1796 *Egészséget tárgyaló katechizmus*
(Catechism on Health)
Sopron
- Kiss Lajos 1920 A szüléssel, keresztelessel és felneveléssel járó szokások, babonás hiedelmek Hódmezővásárhelyről
(Customs and Superstitious Beliefs Connected with Birth, Baptism and Up-bringing at Hódmezővásárhely)
Ethn. 31:84—91.
- Kiss Lajos 1958 *Vásárhelyi hétköznapiak*
(Workdays at Hódmezővásárhely)
Budapest
- Kodály Zoltán 1909 Ráolvasó imádság szárazbetegség ellen
(Bewitching Prayer against Tuberculosis)
Ethn. 20:315.
- Kohlbach Bertalan 1910 Adatok a kígyó kultuszához
(Contributions to the Cult of the Snake)
Ethn. 21:254.
- Kolos Ede—K. Pethes Edit 1956 *Hazai gyógynövényeink*
(Hungarian Medicinal Herbs)
Budapest
- Komáromy Andor 1910 *Magyarországi boszorkányperek*
(Witchcraft Trials in Hungary)
Budapest
- Kovács Ágnes 1947 A két hideglelés
(The two Kinds of the Intermittent Fevers)
Ethn. 58:123.
- K. Kovács László 1936 Állatgyógyító eljárások Telkibányáról
(Veterinary Methods at Telkibánya, Northern Hungary)
NE. 28:135—136.
- Kovács János 1898 A kuruzslás és varázslás eszközei a szegedi boszorkányperekben
(The Tools of Quackery and Magic in the Witchcraft Trials of Szeged)
Ethn. 9:204—211; 354—363.
- Kő-Halmi Fekete György 1789 *A' Jó Gazda-ember*
(The Good Farmer)
Pozsony és Pest
- Kömlei János 1790 *Szükségben segítő könyv*
(Helping Book in Need)
Pest
- Kralovánszky Alán 1966 Antropológiai adatok a honfoglalók sámánhitéhez. A tatai antropomorf lelet
(Anthropological Contributions to the Shamanism of the Hungarian Conquerors)
Antr. Közl.
- Krausz Sámuel 1900 A vérbabona. (Vérrel gyógyítás)
(The Blood Superstition. Curing by Blood)
Ethn. 11:294.
- Kroeber, L. 1937 *Neuzeitliches Kräuterbuch I—II.*
Stuttgart — Leipzig
- Laskai Csókás Péter 1585 *De homine magno*
Wittenberg
- László Gyula 1934 Az „agos” (szőrösen született) gyermek megfőzése
(The Hairy Born Child)
Ethn. 50:186—187.

- László Gyula 1941 A kergesség gyógyítása és foggal herélés a nagykövesdi (Zemplén megyei) juhászoknál
(The Curing of Staggers and Gelding by Taeth among the Shepherds of the County of Zemplén)
NÉ. 33:268—272.
- László Gyula 1944 *A honfoglaló magyar nép élete*
(The Life of the Hungarian Conquerors)
Budapest
- Lehman Alfréd 1900 *Babona és varázslat a legrégebb időkől a jelen korig I—II.*
(Superstitions and Quackery from the Oldest Times till the Present)
Budapest
- Lippay János 1966² *Posoni kert*
(The Garden of Posony [Bratislava, Slovakia])
Budapest
- Liszt Nándor 1902 *Népies gyógy módok és babonák Hajdú megyében*
(Folk Therapies and Superstitions in the County of Hajdú)
Budapest
- Liszt Nándor 1906 Egy XVIII. századbeli népies orvosi kézirat ismertetése
(Review of a Folk Medical Manuscript from the XVIII. Century)
Gyógyászat, 539—541; 572—573; 603—605.
- Lőrincze Lajos 1948 A tolna—baranyai (volt bukovinai) székelyek névadási szokásaihoz
(Contributions to the Nomenclative Customs of the Szeklers in the County of Tolna and Baranya, earlier living in Bukovina)
Ethn. 59:36—49.
- Luby Margit 1934 *Bábaelte babona*
(“Midwife-found Superstitions”)
Budapest
- Luby Margit 1935 *A parasztélet rendje*
(The System of Peasantry)
Budapest
- Luby Margit 1935 Gyógynövények és gyógyító eljárások a Szatmár-megyei parasztság körében
(Medicinal Herbs and Curing Methods among the Peasantry of the County of Szatmár)
Debreceni Szemle, (1935):360—364.
- Madarassy László 1934 Porrátört férfikoonya mint orvosság
(Pulverized Man's Skull as Medicine)
Ethn. 50:81.
- Magyary-Kossa Gyula 1904 *Magyar állatorvosi könyvészet (1472—1904)*
(The Bibliography of Hungarian Veterinary)
Budapest
- Magyary-Kossa Gyula 1927 *Az olejkárok*
(Medical Herb Hawkers)
Pápa
- Magyary-Kossa Gyula 1929—1940 *Magyar orvosi emlékek I—III.*
(The Relics of the Medical Past of Hungary)
Budapest
- Mándoki László 1959 A gyógyítás tudománya és a tudomány átadása Balatonszentgyörgyön 1957-ben
(The Science of Curing and the Imparting of this Knowledge at Balatonszentgyörgy, 1957)
Népr. Közl. 4:4:78—79.
- Mándy Iván 1971 *Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink*
(The Evolution of our Cultivated Plants)
Budapest

- Manga János 1948 *Magyar katolikus népelet képekben*
(Hungarian Catholic Folk-Life in Pictures)
Budapest
- Manga János 1962 A hasznosi tömegpszichózis. (Búcsújáráhelyek és a „hasznosi csoda” összefüggései)
(The Mass Psychosis in Hasznos. The Connections of the Miracle of Hasznos and the Shrines)
Ethn. 73:353—388.
- Marjalaki Kiss Lajos 1964 Az orvoslás módja Miskolcon 1700 táján
(The Method of Curing at Miskolc at about 1700)
OK. 32:201—210.
- Márton József 1892 Növénynevek a nép nyelvében
(Plant Names in the Folk Speech)
Ethn. 3:55—60.
- Mátyus István 1787—1793. *Ó és Új Diaetetica*. I—VI.
(Old and New Diaetetica)
Pozsony
- Melich János 1908 Orbánc
(Erysipelas)
Mny. 5:85—86.
- Melius Juhász Péter 1578 *Herbarium*
(Herbarium)
Kolozsvár
- Mészáros Gyula 1909 *A csuvas ősvallás emlékei*
(The Remnants of the Prehistorical Religion of the Chuvash)
Budapest — Arad
- Mindszenty Dániel 1829 Bizonyos szer a' vérhas ellen
(A Sure Drug Against Dysentery)
Mezei Gazdák Barátja, VI:14—15.
- Morvay Judit 1956 *Asszonyok a nagycsaládban*
(Women in the Joint Family)
Budapest
- Molnár Gyula 1964 Egy XVIII. századi gyógykovács könyv receptjei
(Recipes of a Bone-Setter Book Written in the 18th Century)
Ethn. 75:458—462.
- Molnár Gyula 1969 Népi gyógyítás emlékei a bihari boszorkányperekben
(Folk Curing Relics in the Witchcraft Trials of the County of Bihar)
OK. 48—49:195—205.
- Moór Elemér 1964 Maszlag
(Thorn-apple)
Ethn. 75:473.
- Munkácsi Bernát 1893 *Vogul népköltési gyűjtemény*. III. Medveénekek
(Collection of Vogul Popular Poetry. III. Bear Songs)
Budapest
- Munkácsi Bernát 1910 A samán istenidézés és bűbájosság a vogul-osztják hit-életben
(The Shaman God-Raising and Witchcraft in the Folk Beliefs of the Voguls and the Ostyaks)
Ethn. 21:97—113; 154—166; 222—228.
- Nagy Gyula 1968 *Paraszti állattartás a vásárhelyi pusztán*
(Animal Keeping in the Pusztas of Vásárhely)
Budapest
- Nagy József 1930 Váltott gyermek
(The Changed Child)
Ethn. 46:129—130.

- Nagy Dezső 1957 Egy magyar kézirat varázskönyv a XIX. századból
(A Hungarian Magic Manuscript from the 19th Century)
Index Ethnographicus 2:2:199—205.
- Nagy Rózsa 1943 *Adatok a Baranya-megyei Nagyvátý növényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz*
(Contributions to the Traditions and Customs Connected with the Plants at Nagyvátý, County Baranya)
- Natter-Nád Miksa 1956 A juniperus felhasználása az ókortól napjainkig
(The Utilization of Juniperos since the Antiquity up to the Present)
OK. 2:18—46.
- Nedeliczi Váli Mihály 1792 *Házi orvos szótártska*
(Little Medical Vocabulary for Domestic Use)
Győr
- Nemes Mihály 1905 Az ótvar gyógyítása a ruthéneknél
(Curing of Impetigo by the Ruthenians)
Ethn. 16:361.
- Nemeskéri János—K. Éry Kinga—Kralovánszky Alán 1960 A magyar jelképes trepanáció
(The Symbolical Trepanation in Hungary)
Antropologiai Közlemények 4:3—32.
- Németh Gyula 1941 *Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban*
(The Expression of Imbecility in the Hungarian Language)
Budapest
- Nyáry Albert 1931 A palócz anya és gyermeke
(The Mother and Her Child in Northern Hungary)
Ethn. 47:167—174.
- Oláh Andor 1956.A Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány
(Folk Curing, Medical History, Medical Science)
OK. 3:84—105.
- Oláh Andor 1956.B A dobozi Petófi termelősövetkezet tagjainak egészségügyi kultúrája és ellátottsága
(Public Health and Health Service among the Members of the Petófi Cooperative at Doboz, County Békés)
NÉ. 38:197—217
- Oláh Andor 1956.C Egy orosházi kenőasszony tudománya
(The Knowledge of a Masseuse in Orosháza)
A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1963—1964. 289—334.
- Ortutay Gyula 1942 Régi magyar varázslóasszonyok
(Hungarian Sorceresses in the Past)
Magyarságtudomány, 1:4:564—580.
- Pais Dezső 1914 Agyafúrt
(Crafty Man with "Perforated Skull")
MNy. 414—417.
- Pais Dezső 1975 A táltos meg az orvos
(The Medicine-man and the Physician)
in: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* 73—108.
Budapest
- Papp László 1933 Boszorkányok, babona, kuruzslás a régi Kecskemét életében
(Witchcraft, Superstition, Quackery in old Kecskemét)
Ethn. 49:164—165.
- Páriz Pápai Ferenc 1690 *Pax Corporis*
Kolozsvár
- Paulovits Sándor 1930 *Magyarország kegyhelyei és azok csodái*
(The Holy Places of Hungary and their Miracles)
Budapest

- Pereszlényi Mária 1941 Adatok a csatkaí búcsúhoz
(Contributions to the Parish-feast of Csátka)
Ethn. 33:284—285.
- Pereszlényi Mária 1942 Gyermeknevelési szokások és babonák Veszprém és Zala megyékből
(Upbringing Customs and Superstitions in the Counties of Veszprém and Zala)
Dunántúli Szemle, 146—148.
- Pusztainé Madar Ilona 1967 Sárrétudvari hiedelmek
(Folk Beliefs in Sárrétudvari)
Népr. Közl. 12:1—2:223—225.
- Radvánszky Béla 1893 *Régi magyar szakácskönyvek*
(Hungarian Cookery Books from the Past)
Budapest
- Radvánszky Béla 1896 *Magyar családélet és háztartás a 16. és 17. században*
(Hungarian Family Life and Housekeeping in the 16th—17th Centuries)
Budapest
- Rapaics Raymund 1932 *A magyarság virágai*
(The Flowers of the Hungarians)
Budapest
- Rápóti Jenő—Romváry Vilmos 1966 *Gyógyító növények*
(Medicinal Herbs)
Budapest
- Relkovics Néda 1912 Kuruzslószerrek XVIII. századi jegyzéke Újbányán
(A List of Quack Remedies from the 18th Century in Újbánya)
Ethn. 23:366.
- Réti Endre 1961 *Varázslók, kuruzslók, szellemidézők*
(Medicine Men, Quacksalvers, Conjurers)
Budapest
- Réti Endre 1963 *A gyógyító ember*
(The Curing Man)
Budapest
- Révai Sándor 1905 Fogadalmi szobrocskák Máriagyüdön
(Votive Statuettes at Máriagyüd, County Baranya)
NÉ: 6:300—301.
- Rexa Dezső 1936 Népi gyógy módok a XVIII. századból
(Folk Curing Methods from the 18th Century)
Ethn. 52:223.
- Róheim Géza 1912 Sámánkodó gyógyítás nyoma egy gyermekversben
(Reminiscence of the Shamanistic Curing in a Nursery Rhyme)
Ethn. 23:360—362.
- Róheim Géza 1925 *Magyar néphit és népszokások*
(Hungarian Folk Beliefs and Customs)
Budapest
- Romváry Vilmos 1972 *Fűszerek könyve*
(Book of Spices)
Budapest
- Schram Ferenc 1973 *Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. I—II.*
(Hungarian Witch Trials 1529—1768, I—II.)
Budapest
- Schram Ferenc 1973 Népi nőgyógyászati tanácsok a XVII—XVIII. századból
(Folk Gynaecological Advices from the 17th—18th Centuries)
OK. 69—70:253—277.
- Schultheisz Emil 1960 Testi orvosságok könyve
(Book of Physical Medicines)
OK. 12:186—198.

- Sebestyén Ádám 1972 *A bukkvinai székelyek története*
(The History of the Bukovinian Szeklers)
Szekszárd
- Sebestyén Gyula 1920 *A magyar varázsdob*
(The Hungarian Magic Drum)
Budapest
- Seligman, S. 1910 *Der böse Blick und Verwandtes* I—II.
Berlin
- Solymsóné Göldner Márta 1971 *Asszonyélet Dávodon*
(Woman-Life in Dávod)
A bajai Türr István Múzeum Kiadványai 18.
Baja
- Solyossy Sándor 1927 *Névmágia*
(The Magic of Names)
MNy. LVI:83—99.
- Solyossy Sándor 1937 *A vas babonás ereje*
(The Superstitious Power of Iron)
in: *Magyarság Néprajza* IV: 292—298.
- Somossy Miklós 1896 *Az „igézet” hiedelme Szatmár megyében*
(The Belief of Spell in the County of Szatmár)
Ethn. 7:102—103.
- Soó Rezső—Kárpáti Zoltán 1968 *Növényhatározó*
(Plant Identification)
Budapest
- Sós József 1965 *A népi gyógyítás emlékei*
(Folk Curing)
in: *Orosháza néprajza* II:589—601.
- Szabó T. Attila 1939 *Golyva elleni orvosság a XVI. században*
(Medicine in the 16th Century against Goitre)
MNy. LXVII:261.
- Szabó T. Attila 1943 *Magyar növény- és gyógyszervek a XVI. században*
(Hungarian Plant's and Medicine's Names from the XVI. Century)
MNy. 331—333; 391—397.
- Szabó T. Attila 1945 *A himlő népies gyógyítása Erdélyben a XIX. század elején*
(The Popular Curing of Pox in the Early 19th Century in Transylvania)
Erdélyi Múzeum, 50:275.
- Szendrey Ákos 1935 *A füstölés a magyar néphitben*
(Fumigation in the Hungarian Beliefs)
Ethn. 46:42—48.
- Szendrey Ákos 1940 *Adatok a magyar búcsújárás néprajzához*
(Contributions to the Ethnography of Pilgrimages in Hungary)
Ethn. 51:87—90.
- Szendrey Ákos 1956 *Babvetés*
(Bean-sowing)
NÉ. 38:119—128.
- Szendrey Zsigmond é.n. *Betegség, gyógyítás*
(Disease, Curing)
in: *Magyarság Néprajza* IV:193—204.
- Szendrey Zsigmond 1935 *Népszokásaink és hiedelmeink eredetének kérdéséhez*
(To the Origin of the Hungarian Customs and Beliefs)
Ethn. 46:18—22.
- Szendrey Zsigmond 1931 *Fára aggatott rongyok*
(Votive Clouts Hanged on the Trees)
Ethn. 42:198.
- Szendrey Zsigmond 1932 *Tiltott és előírt ételek a magyar népszokásokban*
(Forbidden and Prescribed Foods in Hungarian Folk Customs)
Ethn. 43:15.

- Szendrey Zsigmond 1934—35 Népszokásaink lélektani alapjai
(The Psychological Bases of our Folk-Customs)
Ethn. 45—46:3—19.
- Szendrey Zsigmond 1937.A. A varázslócelekvések személye, ideje és helye
(The Persons, Time and Place of Magic Actions)
Ethn. 48:13—23.
- Szendrey Zsigmond 1937.B. A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban
(Flora, Fauna and the Mineral Kingdom in Witchcraft)
Ethn. 48:154—166.
- Szendrey Zsigmond 1937.C. A varázslatok eszközei
(The Instruments of Witchcraft)
Ethn. 48:386—405.
- Szendrey Zsigmond 1938 A halottak, szentelmények és eljárásmodok a varázslatokban
(The Dead, the Sacraments and the Methods in Witchcraft)
Ethn. 49:32—46.
- Szendrey Zsigmond 1940 A kígyó, házi kígyó és kígyókö
(The Snake, the Snake of House and the Serpentine)
Dunántúli Szemle, 7:201—202.
- Szücs Erzsébet 1966 Népies gyógymodok Vajdácskán
(Curing Methods in Vajdácaska, North-East Hungary)
in: Bodgál Ferenc (szerk.) *Borsod megye néprajzi hagyományai* 374—386.
Miskolc
- Szücs Sándor 1936 Sárréti javasok
(Medicine-Men in the Sárrét Region)
Debreceni Szemle: 61—63.
- Szücs Sándor 1938 Veszett orvosok a Nagysárréten
(Mad Doctors in Nagysárrét)
Ethn. 49:394—399.
- Szücs Sándor 1941 Javasok a Nagysárréten
(Medicine Men in the Nagysárrét Region)
Ethn. 52:265—273.
- Szücs Sándor é.n. A régi Sárrét világa
(The Life of Nagysárrét in the Past)
Budapest
- Takáts Sándor 1917 *Descriptions from the Turkish Occupied Hungary*
Budapest
- Takáts Sándor 1961 Régi magyar fürdősök
(Hungarian Bathing Men in the Past)
in: Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból*
81—86.
Budapest
- Tálas István 1936 *A Kiskunság népi állattartása*
(Animal Keeping in the Kiskunság Region)
Budapest
- Temesváry Rezső 1899 *Előítéletek és babonák a szülészet körében Magyarországon*
(Prejudices, Customs and Superstitions Related to Obstetrics in Hungary)
Budapest
- Tolnay Sándor 1785 *A' barom állatok' sebgyógyítása tudományáru*
(On the Wound Curing Methods of the Cattle-animals)
Béts
- Tolnay Vilmos 1918 Főzik a kapcáját, bocskorát
(Love-Magic)
Ethn. 29:290—291.

- Tormay Károly 1852 *Bábászati kalauz* — kézikönyv falusi bábák számára
(Manual of Midwifery — for Rural Midwives)
Pest
- Török József 1859 *A két magyarhaza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei*
(The First Rate Medicinal Waters and Bathing Establishments of the two
Hungaries)
Debrecen
- Tseh Márton 1656 *Lovak orvosságos megpróbált új könyvetskéje*
(Tried and New Manual for the Curing of Horses)
Lőcse
- Ujváry Zoltán 1960 Balszerencsés napok jegyzéke
(List of Ill Fated Days)
Ethn. 71:107—109.
- Vajda Péter 1835 *A' Szépítés Mestersége*
(The Profession of Beautifying)
Kassa
- Vajkai Aurél 1936 Rándulás és törés
(Sprain and Fracture)
Ethn. 47:294—299.
- Vajkai Aurél 1937.A Adatok a veszettség gyógyításához
(Contributions to the Curing of Rabies)
Ethn. 48:82—84.
- Vajkai Aurél 1937.B Falusi foghúzóok
(Rural Tooth-Removers)
Ethn. 48:42—45.
- Vajkai Aurél 1937.C Adatok a Felföld népi orvoslásához
(Contributions to Folk Curing in Northern Hungary)
Ethn. 48:140—154.
- Vajkai Aurél 1938 Az Ősi-i javasember
(The Medicine Man of Ősi, County Veszprém)
Ethn. 49:346—373
- Vajkai Aurél 1939 Adatok a népi orvosláshoz a Bakony—Balaton vidékén
(Contributions to Folk Curing in the Bakony—Balaton Region)
Ethn. 50:65—68.
- Vajkai Aurél 1940 A csatkaí búcsú. Adatok a népi orvosláshoz
(The Pilgrimage to Csatka. Contributions to Folk Curing)
Ethn. 51:50—73.
- Vajkai Aurél 1941.A A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon
(Plant-Gathering at Cserszegtomaj, County Veszprém)
NE. 33:231—258.
- Vajkai Aurél 1941.B Hiedelmek egy kézirat orvosló könyvben
(Beliefs from a Medical Manuscript)
Ethn. 52:111—117.
- Vajkai Aurél 1942 Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken
(Folk Curing at the Holy Places of Transdanubia)
Magyarságtudomány, 1942:1:116—139.
- Vajkai Aurél 1943 *Népi gyógyítás a Borsa völgyében*
(Folk Healing in the Borsa-valley)
Kolozsvár, 1943
- Vajkai Aurél 1948 A magyar népi orvoslás kutatása
(The History of Folk Curing Researches in Hungary)
A Magyar Népkutatás Kézikönyve, Budapest
- Vajkai Aurél 1955 Parasztfürdőhelyek
(Peasant Medicinal Waters)
OK. 1:76—106.

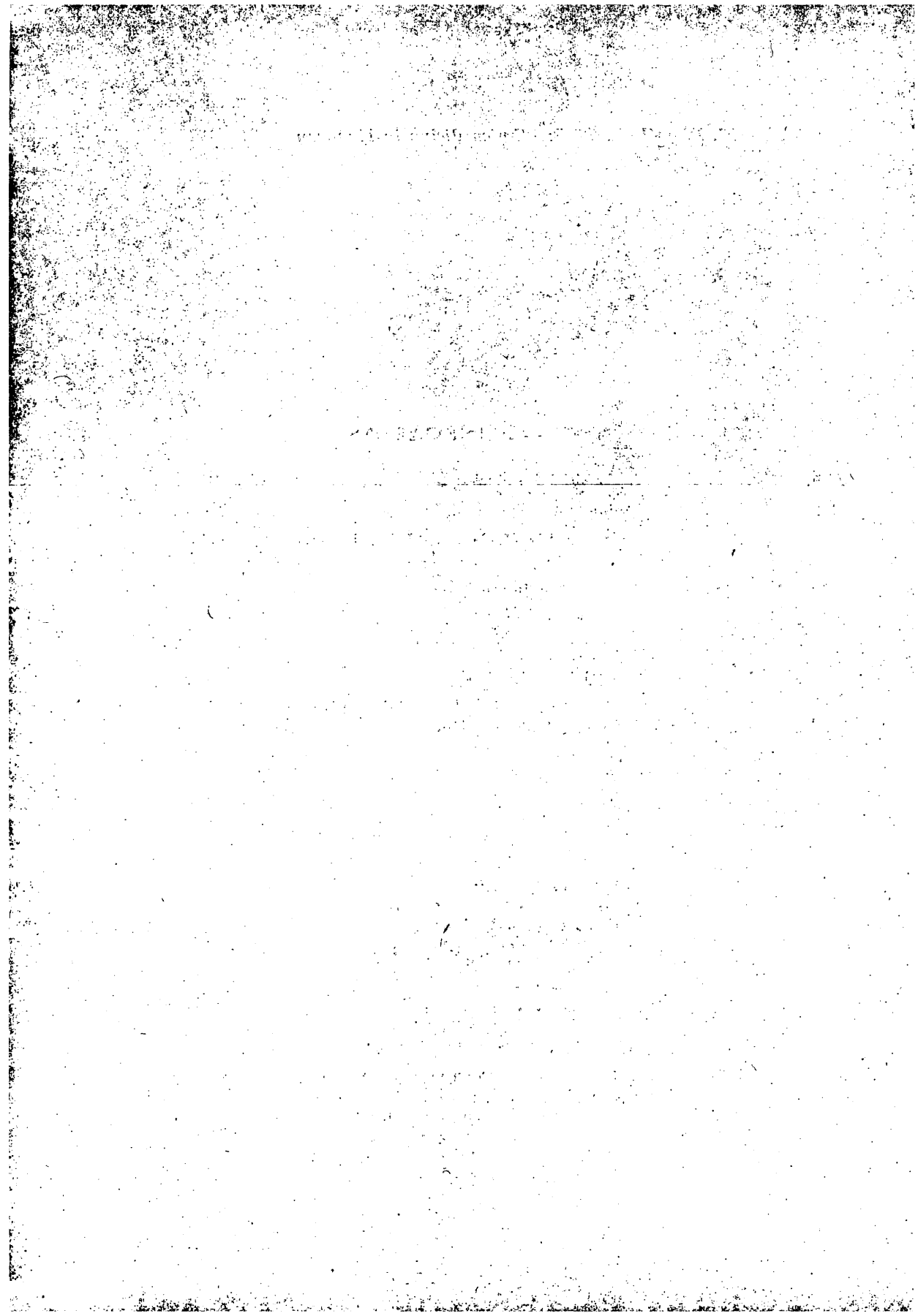
- Vajkai Aurél 1959 *Szentgál*
(Szentgál. The Monography of a Village in Transdanubia)
Budapest
- Varga János 1877 *A babonák könyve*
(The Book of Superstitions)
Arad
- Varjas Béla 1943 *XVI. századi magyar orvosi könyv*
(A Hungarian Medical Book from the 16th Century)
Kolozsvár
- Veress Endre 1941 *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és írásai 1221—1864*
(Register and Writings of the Hungarian Students Attending Italian Universities, 1221—1864)
Budapest
- Veszelszky Antal 1789 *A' növény-plánták' országából erdei és mezei gyűjtemény*
(Collection of Forest- and Field Plants)
Pest
- Vida Tivadar 1973 *A szerzetesrendek szerepe a magyar orvostörténelemben 1000-tól 1301-ig*
(The Role of Monastic Orders in the Hungarian Medical History, 10—13th Centuries)
Kézirat (Manuscript) SOM Adattár No 371—73.
- Wagner Károly — Magócsy 1903 *Magyarország virágos növényei*
(The Floriferous Plants of Hungary)
Budapest
- Weszprémi István 1766 *Bába mesterségre tanító könyv*
(Instructive Book for Midwifery)
Debrecen
- Wislocki Heinrich 1893 *Aus dem Volksleben der Magyaren*
München
- Wislocki Henrik 1894 *Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben*
(Votive Clouths Hanged on the Trees in the Hungarian Folk Beliefs)
Ethn. 5:320—326.
- Wislockiné Dörfler Fanny 1893 *A gyermek a magyar néphitben*
(The Child in the Hungarian Folk Beliefs)
Ethn. 4:107—116; 208—224.
- Wislockiné Dörfler Fanny 1896 *Nyál és köpés a magyar néphitben*
(Saliva and Spitting in the Hungarian Folk Beliefs)
Ethn. 7:460—463.
- Wislockiné Dörfler Fanny 1895 *Kakas, tyúk és tojás a magyar néphitben*
(Cook, Hen and the Egg in the Hungarian Folk Beliefs)
Ethn. 6:205—213.
- Zalán Menyhért 1926 *A Pray-kódex forrásaihoz*
(To the Origins of the Codex Pray)
Magyar Könyvszemle, 23:246—278.
- Zsova Ilona 1971 *Népies gyógyítás a Bodroghközben*
(Folk Curing in the Bodroghköz Region, North-East Hungary)
in: Kováts Dániel (szerk.): *Abaúj és Zemplén népéletéből* 366—375.
Sátoraljaújhely

RÖVIDÍTÉSEK — ABBREVIATIONS

Ach. Ért.	Archeológiai Értesítő
Bp.	Budapest
Ethn.	Ethnographia (A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata)
FA.	Folklór Archivum
MNy.	Magyar Nyelv
NÉ.	Néprajzi Értesítő
Népr. Közl.	Néprajzi Közlemények
NK—NT.	Népi Kultúra—Népi Társadalom (A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve, Budapest)
NyK.	Nyelvtudományi Közlemények
Nyr.	Magyar Nyelvőr
OK.	Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae)
SOM adattár	A budapesti Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Adattára — Documentation department of the Semmelweis Medical Historical Museum

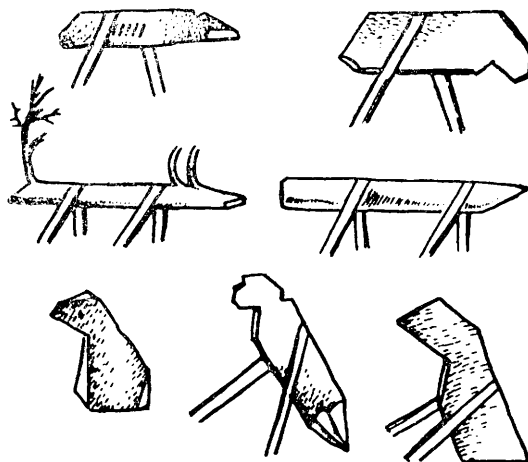
M. HOPPÁL, DR. phil.
Research Worker at the Ethnographical Institute
of the Hungarian Academy of Sciences
MTA Néprajzi Intézet
1250 Budapest, Országház u. 30. Hungary

L. TÖRŐ, M. A.
Deputy Director of the Bakony Museum at Veszprém
8200 Veszprém, Lenin liget 5. Hungary

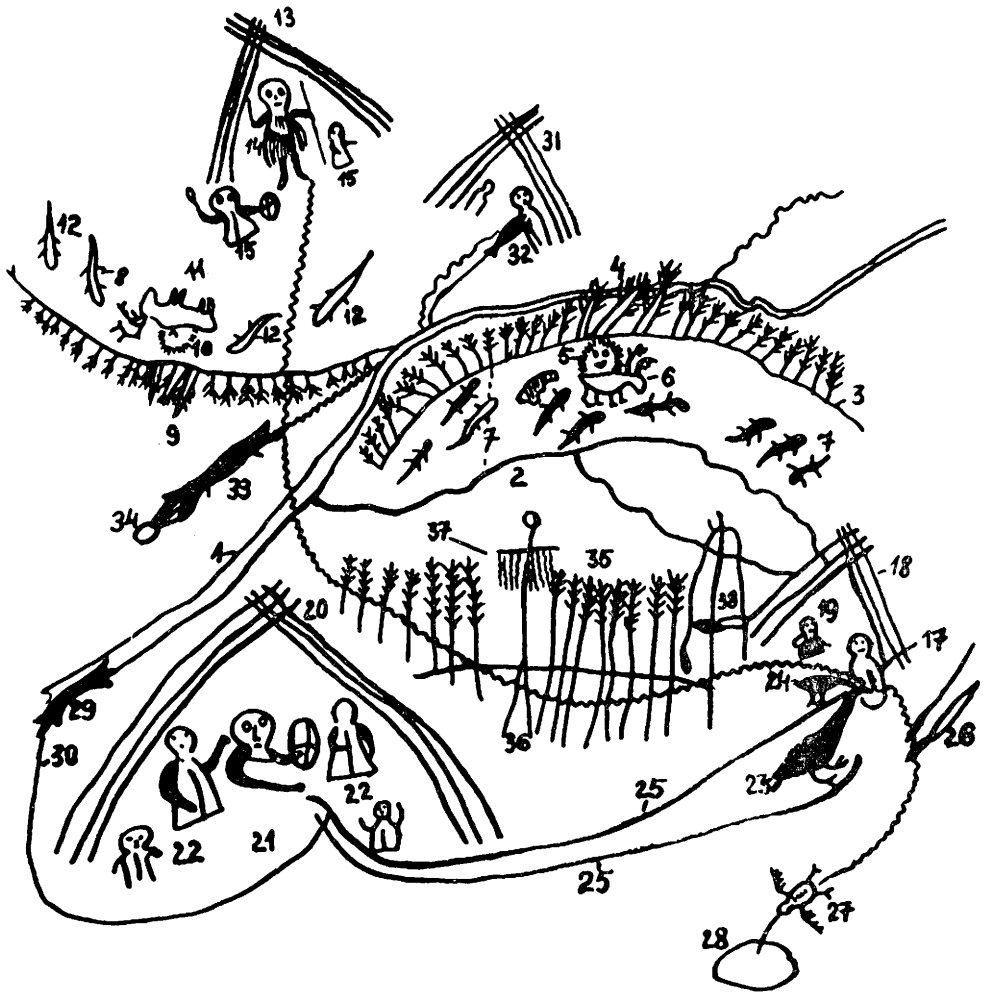
1. Karagasz női sámán dobbal és dobverővel. (Diószegi Vilmos: The problem of the Ethnic Homogeneity of Tofa [Karagas] Shamanism. *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*. ed. by V. Diószegi Bp. 1967.)

Karagas woman shaman with drum and drumstick (ex: Vilmos Diószegi, The problem of the Ethnic Homogeneity of Tofa (Karagas) Shamanism: *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*. ed. by V. Diószegi. Budapest, 1967.)

2. A betegség és halál okozói, a zoomorf gonosz szellemek ábrázolásai az evenkiknél. (Anyiszimov, 1952. 6. ábra)

Evenki illustrations representing zoomorphic evil spirits causing illness and death. (Ex: Anisimov, 1952. fig. 6)

3. Öreg evenki rajza, amely a betegek fölötti sámánkodás egyes mozzanatait ábrázolja. — A számok jelentése:

1. A Podkamennaja-Tunguszka,
2. az előbbi mellékfolyói,
3. a Momol nemzetség földje,
4. a nemzetségi szent fák: a nemzetségi vallási szertartások véghezvitelének helye,
5. a nemzetségi terület szelleme: a nemzetségi föld uralkodónője,
6. a nemzetség őrszelleme: a *bugadi*
7. a törzsi marilja (kerítés-torlasz) ami a samán-őrszellemekből van összeállítva,
8. a Njurumnal nemzetség földje,
9. a nemzetségi kultuszok helye,
10. a Njurumnal nemzetség őrszelleme,
11. a nemzetség *bugadi*
12. a Njurumnal nemzetség samán-őrszellemeiből összeállított *marilja*-ja (kerítés-torlasza)
13. a Njurumnal nemzetség nemzetségi samánjának sátra
14. a Njurumnal nemzetség nemzetségi samánja,
15. segítőtársai,
16. annak a samánszellemnek a nyoma, amelyet a Njurumnal nemzetség nemzetségi samánja azért küldött a Momol nemzetségbe, hogy „a Momolokat megsemmisítse”,
17. a szellem miután a *marilja* kerítésen észrevétlenül behatolt a Momol nemzetségbe, faféreggé változott és behatolt a Momol nemzetség egyik tagjának belső részeibe, hozzálátván testének és lelkének a megsemmisítéséhez,
18. a Momol nemzetség beteg tagjainak sátra,
19. a beteg felesége,
20. a Momol nemzetség samánjának sátra,
21. a Momol nemzetség nemzetségi samánja samánkodni kezd, hogy a nemzetség betegségének az okát megtudja, hogy szellemei — neki és nemzetségbelijeinek — elmondják az eddig történeteket,
22. a sámánkodásnál jelenlevő nemzetségbeliek,
23. a liba-samánszellem,
24. a sárszalonka-samánszellem; ezeket a szellemeket küldi el a samán azzal a megbízással, hogy hajtsák ki a betegség szellemét; a samánszellemek: a liba és a sárszalonka orrukat bedugják a beteg ember belső részeibe és hozzálátanak a betegség szellemének elkapásához,
25. a samánszellemek útja,
26. a betegség szelleme kiugrik a betegből és menekülni próbál. A samán segítőszellemei: kettéhasított és két ágánál fogva kifejlesztett bot és a lándzsa megfogja a betegség szellemét, az előbbi magába szorítja a szellemet és tartja, az utóbbi őrtáll,
27. a Momol nemzetség samánjának megbízásából szellemeinek egyike, a bagoly lenyeli a betegség szellemét és az alvilág szakadékaához viszi, hogy végbélyülésén keresztül azt oda leejtse,
28. az alvilág bejárata,
29. a Momol nemzetség samánja egyik szellemét, a kétfejű csukát elküldi, hogy álljon bosszút a Njurumnal nemzetségen,
30. a kétfejű csuka útnyoma,
31. a Njurumnal nemzetség tagjainak sátra,
32. a csukaszellem kitepi a beteg-test-lelkét,
33. a szukaszellem elviszi az ember test-lelkét,
34. a test-lélek,
35. a Momol nemzetség nemzetségi samánja vörösfenyő-szellemekből kerítést állít fel az idegen nemzetségbeli samánszellem behatolásának helyén,
36. az idegen nemzetségbeli szellem nyomára őrszemeket: kettéhasított és két ágánál kifejlesztett botot, *xicupkan*-t állít;
37. az idolumra aggatott állati bőrok
38. a fő istenségnek áldozatul hozott áldozati szarvas bőre
(Anyiszimov, 1952. 171. pp. — Fig. 11.)

3 Drawing of an old Evenki illustrating the various elements of the shaman's activity over the sick.

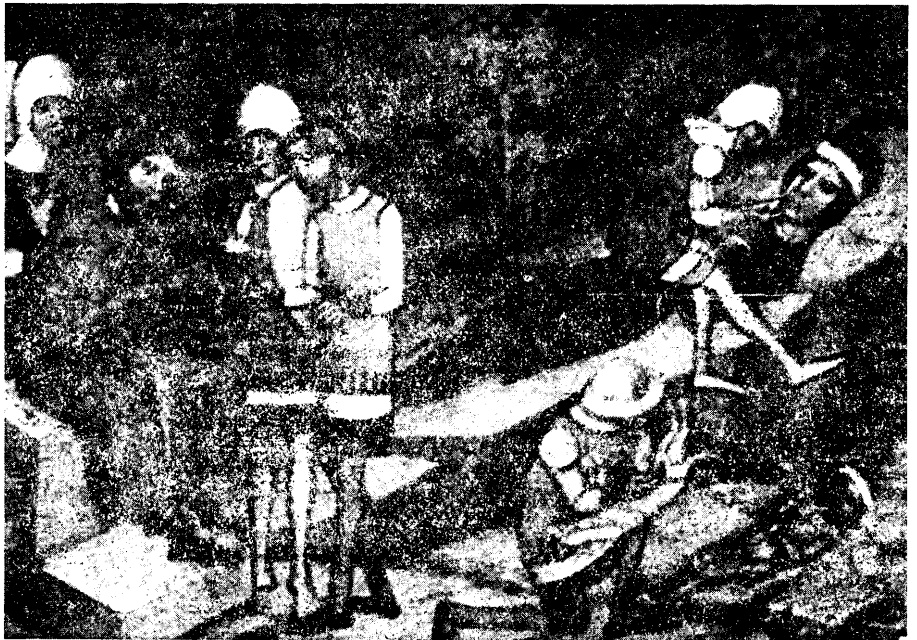
The meaning of the numbers:

- 1 the River Podkamennaia-Tunguska,
- 2 the affluents of the former,
- 3 the territory of the Momol clan,
- 4 the sacred trees of the clan: the site of the clan's religious ceremonies,
- 5 the spirit of the territory of the clan: the queen of the clan's territory,
- 6 the guardian spirit of the clan: the *bugadi*,
- 7 the clan's *marilja* (fence-barrier) made up by shaman guardian spirits,
- 8 the territory of the Njurumnal clan,
- 9 the site of the clan's ceremonies,
- 10 the guardian spirit of the Njurumnal clan,
- 11 the clan's *bugadi*,
- 12 the *marilja* of the Njurumnal clan made up by the shaman guardian spirits,
- 13 the tent of the tribal shaman of the Njurumnal clan,
- 14 the tribal shaman of the Njurumnal clan,
- 15 his associates,
- 16 the trace of the shaman spirit which has been sent by the tribal shaman of the Njurumnal clan to the Momol clan in order to "eliminate the Momols",
- 17 after penetrating through the *marilja* fence to the Momol clan unperceived, the spirit changed into a wood-worm and penetrated into the viscera of the members of the Momol clan in order to destroy his body and soul.
- 18 the tent of the sick members of the Momol clan,
- 19 the wife of the sick man,
- 20 the tent of the shaman of the Momol clan,
- 21 the tribal shaman of the Momol clan begins to practise magic in order to find out the cause of the clan's illness, in order to learn from his spirits what has happened so far,
- 22 members of the clan present at the shaman's ceremony,
- 23 the goose-shaman spirit,
- 24 the spirit of the snipe-shaman: these spirits are sent by the shaman with the task of expelling the spirit of the illness. The shaman-spirits, the goose and the snipe put their nose into the viscera of the sick man and try to catch the spirit of the illness,
- 25 the path of the shaman-spirits,
- 26 the spirit of the illness jumps out of the sick and tries to escape. The helping spirits of the shaman: a stick split in two and stretched by its two branches and a spear catch the spirit of the illness; the former squeezes it and holds it tight while the latter is on guard,
- 27 ordered by the shaman of the Momol tribe, one of his spirits, the owl swallows the spirit of the illness and takes it to the abyss of the nether world in order to drop it down there through his anus,
- 28 the entrance of the nether world,
- 29 the shaman of the Momol clan sends one of his spirits, the double-headed pike to take revenge on the Njurumnal clan,
- 30 the path of the double-headed pike,
- 31 the tents of the members of the Njurumnal clan,
- 32 the pike-spirit tears out body-soul of the sick,
- 33 the pike-spirit takes the body-soul of the man,
- 34 the body-soul,
- 35 the tribal shaman of the Momol clan raises a fence of larch-tree spirits on the spot where the shaman spirit of the foreign clan intruded,
- 36 the shaman places guiding spirits on the trace of the spirit of the foreign clan: *xicupkan*, a stick split in two and stretched by its two ends,
- 37 hides hung on the idol,
- 38 the hide of the deer presented as sacrifice to the main god. Cf. Anisimov, 1952. pp. 171. Fig. 11.

4. Honfoglaláskori trepanált koponya

Trepanned skull from the period of the Hungarian Conquest

5. Álmos herceg és fiának megvakíttatása. (Képes Krónika. Bp. 1964. 106. pp.)
The blinding of Prince Álmos and his son (Ex: Illuminated Chronicle. Facsimile ed. Budapest, 1964. p. 106.)
6. Érvágó táblázat a XV. századból asztrológiai jegyekkel. (Meyer 1927. 155. pp.)
Calendar for bloodletting adjusted to the meridian of Buda. 15th century (Ex: Meyer 1927. p. 155.)

¶ Dico pro pharmacia electioem mtrictum...

Januar	Die 1	5	8	11	14	17	20	23	26	29	31
Februari	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Martii	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Aprilis	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Maii	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Junii	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Julii	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Augusti	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Septembris	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Octobris	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Novembris	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Decembris	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31

¶ Dico maloz asperum...

Januar	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Februari	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Martii	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Aprilis	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Maii	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Junii	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Julii	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Augusti	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Septembris	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Octobris	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Novembris	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31
Decembris	Die 1	4	7	10	13	16	19	22	25	28	31

Dico Scemandi piamandi

Die 1	6	12	18	24	30
Die 2	7	13	19	25	31
Die 3	8	14	20	26	32
Die 4	9	15	21	27	33
Die 5	10	16	22	28	34
Die 6	11	17	23	29	35
Die 7	12	18	24	30	36
Die 8	13	19	25	31	37
Die 9	14	20	26	32	38
Die 10	15	21	27	33	39
Die 11	16	22	28	34	40
Die 12	17	23	29	35	41
Die 13	18	24	30	36	42
Die 14	19	25	31	37	43
Die 15	20	26	32	38	44
Die 16	21	27	33	39	45
Die 17	22	28	34	40	46
Die 18	23	29	35	41	47
Die 19	24	30	36	42	48
Die 20	25	31	37	43	49
Die 21	26	32	38	44	50
Die 22	27	33	39	45	51
Die 23	28	34	40	46	52
Die 24	29	35	41	47	53
Die 25	30	36	42	48	54
Die 26	31	37	43	49	55
Die 27	32	38	44	50	56
Die 28	33	39	45	51	57
Die 29	34	40	46	52	58
Die 30	35	41	47	53	59
Die 31	36	42	48	54	60

Impressum Suerre Per Joannem Wierburg.

¶ Dico aliquid.

Month	Day	Feast Name	Notes
Jan	1	Epiphania	
Jan	2	S. Basilii	
Jan	3	S. Gregorii	
Jan	4	S. Valentini	
Jan	5	S. Hilarii	
Jan	6	S. Vincentii	
Jan	7	S. Anastasiae	
Jan	8	S. Agnetis	
Jan	9	S. Felicitatis	
Jan	10	S. Agnetis	
Jan	11	S. Epiphaniae	
Jan	12	S. Basilii	
Jan	13	S. Gregorii	
Jan	14	S. Valentini	
Jan	15	S. Hilarii	
Jan	16	S. Vincentii	
Jan	17	S. Anastasiae	
Jan	18	S. Agnetis	
Jan	19	S. Felicitatis	
Jan	20	S. Agnetis	
Jan	21	S. Epiphaniae	
Jan	22	S. Basilii	
Jan	23	S. Gregorii	
Jan	24	S. Valentini	
Jan	25	S. Hilarii	
Jan	26	S. Vincentii	
Jan	27	S. Anastasiae	
Jan	28	S. Agnetis	
Jan	29	S. Felicitatis	
Jan	30	S. Agnetis	
Jan	31	S. Epiphaniae	

7. Részlet a Pray-kódex naptárrészéből — jobb oldalon (középen) az érvágásra vonatkozó glosszával
 Detail from the calendar of the Pray codex with notes referring to blood-letting in the middle of the right side

HERBARIUM. AZ FAKNACFVV EKNEC NEVEKRŐL, TERMÉSETEK- ről, és hasznairól, Magyar nyelvre, és ez rendre hozta az Doctoroc Könyveiből az Horhi Melius Peter.

Nyomtattot Colosuárat Heltai Gaspárne
Műhelyébé, 1. 5. 78. Eftendőben.

10. Melius Juhász Péter (1536—1572) Herbáriumának címlapja
Title-page of the Herbal of Péter Melius Juhász (1536—1572)

11. Vándor gyógyszeráros (olejkár) képe a XIX. sz. elejéről

Picture of a peddler of medicaments (olejkár) from the beginning of the 19th century

az emberi testnek mesterséges alkotványáról, az Orvosi tudománynak nagyságáról, és a' bűvös bájos gyógyítóknak alnokságairól.

12. Vásári kuruzsló áruját kínálja, XVIII. sz. (Kömlei 1790. 330. pp.)

Quacksalver offers his goods on he market. 18th century. (Ex: Kömlei 1790. p. 330)

*Az amitők, pénzért, merő hazugságot
Adnak, nem valami halznos orvosságot;
Es így, mint a' Izegény halak a' hálóban,
Ugy fogódik itt meg a' beteg valóban.*

13. Gyógyfüvet árusító asszonyok a veszprémi piacon
Woman selling herbs on the market in Veszprém

14. Gyógyfüvet árusító asszonyok a szegedi piacon
Woman selling herbs on the market in Szeged

53	54	53	54
Jurpál Anna férjeseje, Szabós József	Galydos János apja, Galyos Mihály	Jzabó Péter apja, Jzabó Pál	Jozsán Halottnevelő, László József
Főntosa 99 sz	Kerepecz 149 sz	Főntosa 46 sz	Alapfoglalkozás
Főntosa nevelkedet	Pusztakereszt	DeCzen	Kobala
70 éves	15 percz	2 nap	Születéshelye
Romai katholi	Romai katholi	Helvét hit	Kora
Végelgyógyulás nem	Születéshelye nem	Érdekteljes nem	Vallása
1891 október 7 én	1891 október 1 én	1891 szeptember 29 én	Köt. név
Délután 6 óra	Délután 3 óra	Délután 6 óra	OT. Vasneve
1891 október 9 én	1891 október 3 én	1891 október 5 óra	Halál napja és óra
Délután 5 óra	Délután 3 óra	Délután 5 óra	Eltemető
Fosszafestékmentes			Időjei óra
			Jegyzet
55	57	56	57
Pócsi Albert apja, Pócsi Dániel 44 sz	Órosz János férjeseje, Fran József DeCzen	Jzabács Agnes apja, Jzabács János	Jozsán Halottnevelő, László József
Vábozhi Tanyába	Jemelőutca 121 sz	Pagyutad 8 sz	Alapfoglalkozás
DeCzen	DeCzen	DeCzen	Kobala
10 hónap	38 éves	1 éves	Születéshelye
Helvét hit	Helvét hit	Helvét hit	Kora
Kos ménés	Székfősvény	Jozsács	Vallása
Rózner	nem	Janyos János	Köt. név
1891 október 27 én	1891 október 27 én	1891 október 28 én	OT. Vasneve
Ejeli 12 óra	Délután 5 óra	Esteli 11 óra	Halál napja és óra
1891 október 29 én	1891 október 29 én	1891 október 28 én	Eltemető
Délután 4 óra	Délután 4 óra	Délután 4 óra	Időjei óra
	Eltemető rothalt		Jegyzet

16. Dóka András halottkém halottaskönyve a XIX. sz. végéről; Dercen, Bereg m. (Vásárosnamény, Múzeum. Gyűjtötte: Csiszár Árpád)

Death records made by András Dóka, a coroner from the end of the 19th century. (Dercen, Bereg county.) (Vásárosnamény, Museum. Collected by Á. Csiszár)

J ó S z ü l ő k !

A Természetnek Mindenható Alkotója megáldván benneteket Magzatokkal, egyfzersmind Szent köteleltségtekké tette, hogy azoknak életjeket minden veszedelem ellen óltalmazzatok.

A' sok veszedelmek közé, mellyek Magzatjaitokat mindjárt születésektől fogva körülveszik, tartoznak valóban a' hójagos himlők; ezek írtozatatóképen dühösködnek az ártatlan kiseddek között; fok ezreket ölnek meg minden elztendőben; fok ezreket, mellyek halálos palostól meg menekednek, elrútítatnak, vakokká, lúketekké, némákká, benákká, egész életjebbe nyomorúltakká teszik.

Ki volna közöttetek olly embertelen, olly gyilkos, hogy nem akarná Magzatjait ezen írtoztató betegségtől megmenteni?

Ime az Égnek legszébb ajándékja, az emberi ész, feltalált egy hatalmas, bátorságos, bizonyos eszkösz, melly által Magzatjaitokat tökéletesen megmenthetitek a' rút hójagos himlőktől, és egyfzersmind az egész Emberi Nemzetnek Jótévői lehettek; midőn a' leggyilkosab betegségnék egész kiirtását elő mozdítjátok. Ezen leghasznosabb találmánya az elmúlt századnak a' Mento-himlő, vagy a' Tehén-himlő. Ennek bcóltása által sem az emberi szépség elnem rúttatik, sem egésége megnem sértetik, a' veszedelmes himlőktől pedig megmentetik. Azéri is ezen bcóltás már több elztendőkől fogva az egész pallórozott Világban elterjesztetett.

Legkegyesebb Királyunk, Feisleges Urunk meggyőzöttetvén ezen szép találmánynak legnagyobb halznairól, az emberi nemzetre nézve olly rendeléseket tett, hogy minnyájan részelekké tehetitek kedves Magzatjaitokat e' jó téteménybe.

Ne késedelmeskedjete tehát Baratin Magzatjaitoktól eltéríteni az írtoztató himlő betegségnék veszedelmét; liellietek azokat mennél hamarább a' bcóltatás által megmenteni; külömben Szent kötelelségtekké ellen vétkeztek, és ha Magzatjaitok a' dühös himlő betegség által életeknek virágaikban elesnek, vagy szépségektől, egéségektől megfozztatnak, Tik Szülők lesztek tsupán tsak oktai ezen veszedelmeknek, Tik magok Magzatjaitoknak Gyilkosai!

17. Felhívás a szülőkhez, hogy oltassák be gyermekeiket himlő ellen. XIX. sz. eleje. (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum) Call to the parents to have their children vaccinated against smallpox. Beginning of the 19th century. (Budapest, Semmelweis Medical Historical Museum)

Keresztény Szülők!

Apostoli Felséges Királyunk, Hazánk' legkegyelmesebb Attya-
 nevében, *Kerekes Jován* szülöttetek' Szent Keresztsege al-
 kalmatosságával, ez eránt, az Isteni gondviselés által reátok bí-
 zott kised-eránt való, főfő szülői kötelességtek' tellyesítésére in-
 tettek: tudni illik, hogy ötet a' legelső alkalmatossággal beoltat-
 ván, a' tehénhimlő által a' legirtóztatóbb betegségtől, az ember-
 himlőtől, oltalmaztatok meg. *Kiáltta Gelyeembe 1833. máj 16^{án}*

Tardó Miklós Püspök

1833
1828
1822
1817

msc

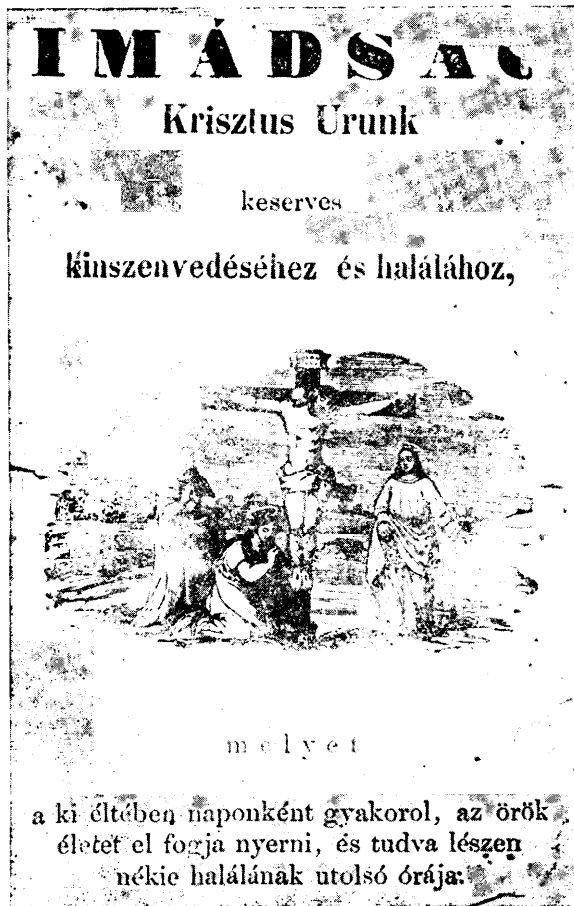
Túlfelől megnevezett gyermek, *Kerekes Jován*
 alól irt által *57* Esztendő *10* Hónapja *16* Napján, an-
 nak rendi szerént beoltatott, többszöri nézegetés és vizsgálás
 közben, rajta valódi tehénhimlő látszott.

Költ

Gelye 10 Hónap 16 Nap 57
Dr. Csizsár János
25 Hónap 10 Nap 10
szül. elbírja

18—19. Himlőoltási bizonyítvány 1833-ból. (Vásárosnamény, Múzeum. Gyűjtötte: Csi-
 szár Árpád)

Certificate of smallpox vaccination from 1833. (Vásárosnamény, Museum,
 Collected by A. Csizsár)

20. Imádság. Nyomtatott szöveg címlapja, melyet a szülőasszony mellére helyeztek, hogy segítse a szülést. (Gyűjtötte: Hoppál Mihály. Söjtör, Zala m.)

Prayer. Title-page of a printed text which was placed on the breast of the labouring woman to facilitate delivery. (Söjtör, Zala county. Collected by M. Hoppál)

M A G Y A R

1780

BABA MESTERSEG

IRATA TOTTNÉMEI NYELVEN

S T E I D E L E J A N O S

A' BONTZOLÓ, BORBÉLY, ÉS BABA-

MESTERSEGEKNEK RENDKIVÜLLI - VALÓ

SZABADOS TANITOJA, AZ EGYBE KÖ-

TOTT SZ. HÁROMSÁG. ES SPANYOL ISPO-

TÁLYOKNAK HELYBELI BORBÉLY - MES-

TERE ÁLTAL:

M E L L Y E T

A FELSO HATALMAS-

SÁGNAK

PARÁNTSOLATIARA HUSZÁNHAT TABLA - KE-

PEKKEL MEG - MAGYARAZVA MAGYAR

NYELVEN KI - ADOTT,

S Z E L I K A R O L Y.

N. om. Bétsben 1777. Eztd. a Schulzi Befűkkel.

21. Magyar Bábamesterség címlapja (1777)

Title-page of *Magyar Bábamesterség* (Hungarian Midwifery) 1777.

alsó hasa üregében, de többnyire a' *Pelvis* ben; és így látjuk, hogy a' fogantatásnak nem tsak egy helye vagyon; ezen okra nézve némellyet fzerentsés, némellyet pedig fzerentsétlen fogantatásnak mondhatni: fzerentsés az, melly a' Méhben lézzen; fzerentsétlen pedig mind az, a' melly azon kívül másutt a' meg.nevezett helyen valahol esik.

Ezen elől-fzámlált fogantatásnak a' Nemi-ben továbbá mindenkor úgy vagyon a' dollog, hogy a' mi fogantatott, vagy eleven t-ít az, vagy pedig elevenség nélkül-való holt t-est; az elsőből vagy Ép Gyermek vagy Ektelen formájú Tsuda eleven gyermek lézzen; a' másikkól pedig elevenség nélkül minden forma és rend nélkül egybe-nőtt efzköz, mellyet *Üfögnek*, vagy *Üfög* gyermeknek, *Molának* nevezünk; néhányszor olyan az tsak mintegy darab Hús, máskor olyan mint egy Hólyag, melly vizzel, széllel, vagy vérrel vagyon tele. Ezekből világossan által-láthatod, hogy a' fogantatás természeti mivóltára vagy *mat-rijára* nézve nem mind egyaránt mégyen végbe, mert némellyet Igaz valóságos fogantatásnak, a' másikat pedig Rend-kivül valónak mondhatunk. Igaz valóságos fogantatásnak hívom azt, midőn egy vagy két s több Eleven Gyermeknek fogantatnak; Rend-kivül valónak pedig azt, midőn elevenség nélkül-való Holt t-est, avagy tsudállatossan egybe-nőtt Ektelen Efzköz formáltatik. Vagyon

22. Üszög-gyerek tárgyalása (Bába-mesterségre tanító könyv)

Talking about dead foetus. Bába-mesterségre tanító könyv (Instructional Book in Midwifery) 1766.

**B A B A
MESTERSÉGRE
TANÍTÓ
K Ö N Y V.**

Mellyet

KRANTZ HENRIK NEPOMUK JÁNOS,
AA. LL. és MED. DOCT.

MEDICINÆ és BABA PROFESSOR,
FELSÉGES TSÁSZÁRI és APOSTOLI
KIRÁLYNÉ ASZSZONYUNK

TANÁTSOSA,

A' Leopoldino-Josephina Császárnának
Nat. Curios. Adjunctussa; A' Albertinai
Botan. Societasnak Társa; A' Bécsi
Universitásban NEMET Nyelvű
a' Köz-Jónak háziháza.

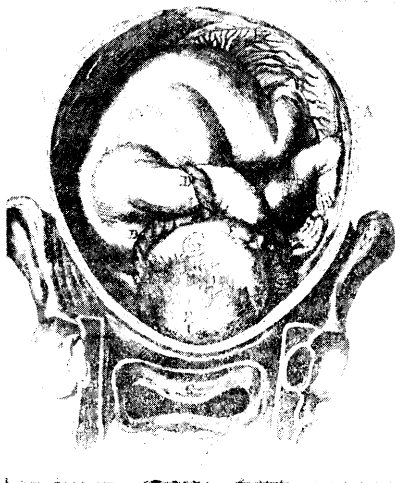
Mostan pedig *MAGYAR* Nyelvre fordított
WESZPRÉMI ISTVÁN
MED. DOCT.

DEBRETZENBEN,

Nyomt: MARGITAI ISTVÁN által,
M DCCC LXVI. Évtendő.

23. Bába-mesterségre tanító könyv (1766)

Bába-mesterségre tanító könyv (Instructional
Book in Midwifery) 1766.

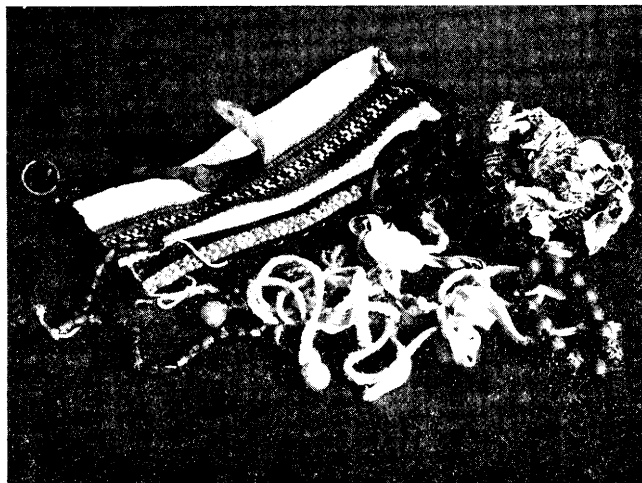
24. A gyermek nyakára csavarodott köldökszínór ábrázolása

Illustration of umbilical cord coiled around the neck of the foetus

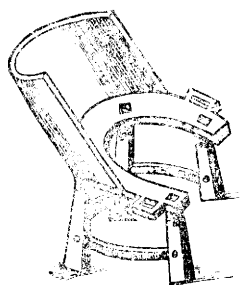
25. Rekonstruált szülészék. Nyugat-Dunántúl. (A felvétel 1938-ban készült a Népegészségügyi Múzeumban)

Delivery chair. Reconstruction. (West Transdanubia. The picture was taken in the Museum of Public Health in 1938.)

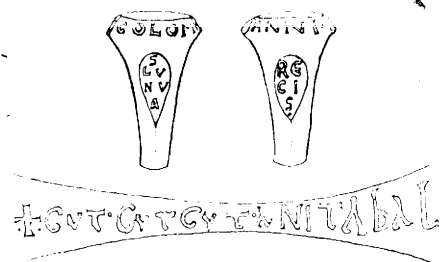
26. Bába asszony varázseszközei. (Érsekcsanád, Pest megye. — Gyűjtötte Fél Edit, 1958. — Néprajzi Múzeum)

The magic tools of a midwife. (Érsekcsanád, Pest county. Collected by E. Fél. 1958. Budapest, Ethnographical Museum)

27. Szülöszék ábrázolása a XVI. századból, az első német bába-könyvből, Roesslin munkájából (1513)

Illustration of delivery chair in the first German book of midwifery by Roesslin (1533)

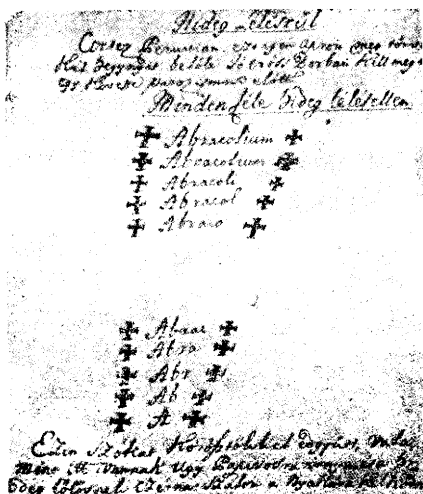
28. Könyves Kálmán amulett-gyűrűje (Hampel József után)

Amulet ring of Kálmán Könyves (After J. Hampel)

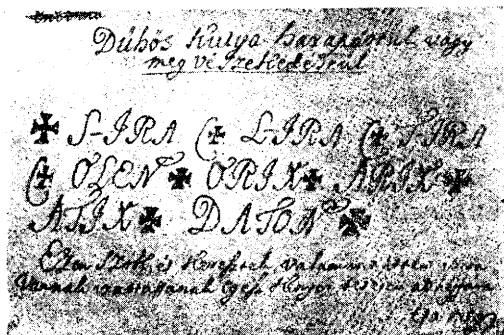

29. Vallásos tárgyú amulett-gyűrű. (Bakonyi Múzeum, Veszprém)

Amulet ring of religious subject. (Bakony Museum, Veszprém)

30. Varázsige hidegelés ellen a XVIII. sz. elejéről
Spell against shivers from the beginning of the 18th century

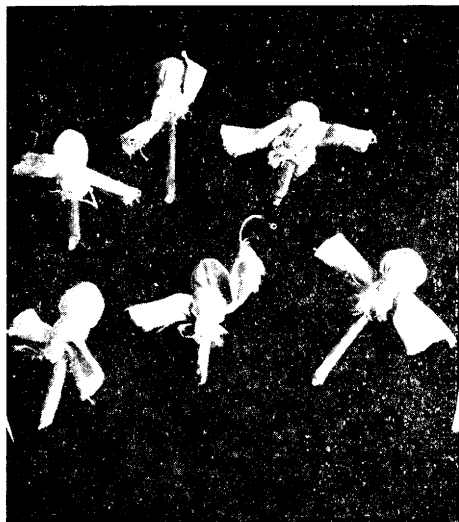
31. Írott amuletum veszett kutya harapása ellen
Written amulet against the bite of rabid dog. (Bakony Museum, Veszprém)

32. Rontóbábu készítése. (Tótkomlós, Békés megye, 1962. — R —)
Preparing a doll to cast an evil eye. (Tótkomlós, Békés county, 1962. —R—)

33. Rontóbábuk használata: megkerékítik velük a kelést. (Tiszaigar, Heves megye, 1950. — R —)
Use of doll for magic purpose: the boil "is rounded" with it. (Tiszaigar, Heves county, 1950. —R—)

34. Rontóbábuk. (Néprajzi Múzeum)
Doll used for casting evil eye on someone. (Budapest, Ethnographical Museum)

35. Rontóbábu
Doll used for casting an evil eye

36. Rontóbábu
Doll used for casting an evil eye

37. Rontás kilenc gombostűvel. (Gyula, Erkel Ferenc Múzeum)
Casting an evil eye with nine pins. (Gyula, Ferenc Erkel Museum)

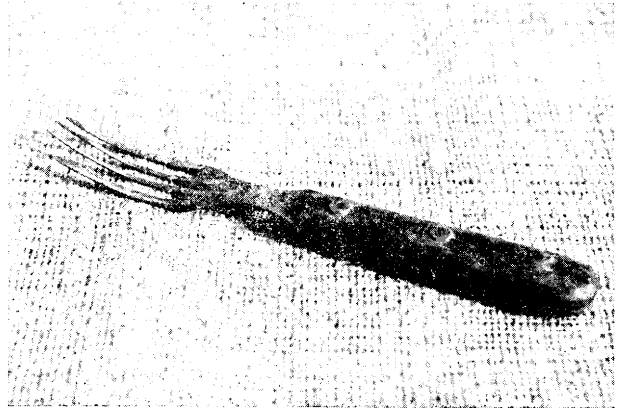
38. Viasz rontóbábu. (Lippp, Temes megye, 1901. — Néprajzi Múzeum, Ltsz. 32.534.)
Doll made of wax, used for casting an evil eye. (Ethnographical) Museum, Budapest. Date of purchase: 1901. Lippp, Temes county)

39. Viaszöntés beteg gyerek felett. (Dercen, Bereg megye)
Casting of wax over a sick child. (Dercen, Bereg county)

40. Sárga viaszpohár, 1969-ben, a gyűjtés idején még használatban volt. (Sóvárád, Románia. — Néprajzi Múzeum)
Glass made of yellow wax. At the date of its collecting, in 1969, it was still in use. (Sóvárád Rumania. Budapest, Ethnographical Museum)

41. Cigány villa; igézés elleni szenesvíz készítésekor használták. 1969-ben, a gyűjtés idején még használatban volt. (Sóvárád, Románia. — Néprajzi Múzeum)
Gypsy fork. Used when preparing coal water against bewitching. At the date of its collecting, in 1969, it was still in use. (Sóvárád, Rumania. Budapest, Ethnographical Museum)

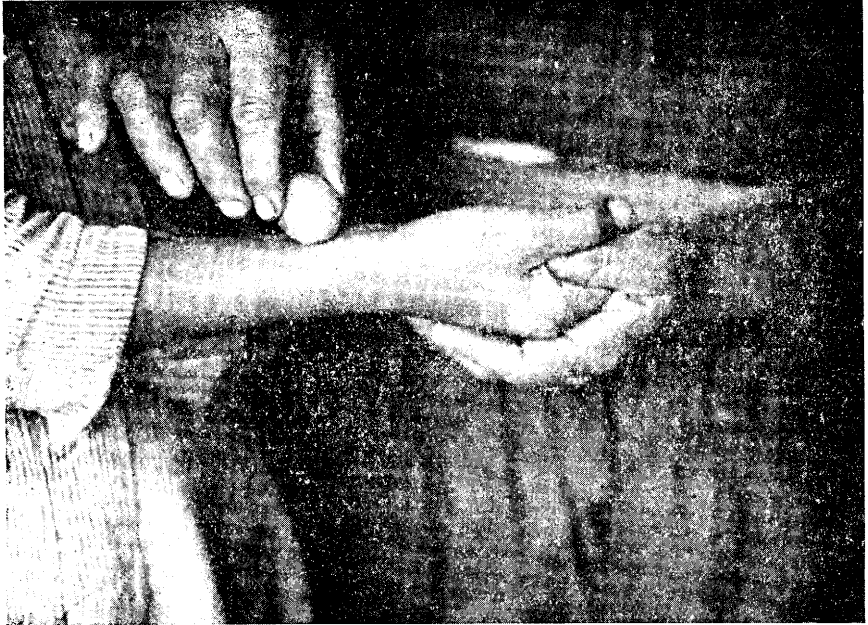
42. Vaskanál ólomöntéshez. (Bunyila, Hunyad megye, 1909. — Néprajzi Múzeum, Ltsz. 76.622.)
Iron spoon for casting lead. (Bunyila, Hunyad county, Inv. nr. 79622. Date of collection: 1909. Budapest, Ethnographical Museum)

43. Kígyókövek (Néprajzi Múzeum. — Gyűjtötte: Gönczi Ferenc.)
Snake-stones (serpentine) (Budapest, Ethnographical Museum, Collected by F. Gönczi)

44. Az ólom felmelegítése öntéshez. Ijedtség esetén használták. (Tótkomlós, Békés megye, 1962.)
Heating lead for casting. Used against frightening. (Tótkomlós, Békés county, 1962.)

45. Kígyókővel megkerekítik a kelést. (Dercen, Bereg megye, 1940.)

The boil is rounded with a snake-stone. (Dercen, Bereg county, 1940.)

46—47. Sárgaság megszüntetéséhez sárgarépából poharat készítenek és abból isznak vizet napkelte előtt. (Tótkomlós, Békés megye, 1962. — R —)

46—47. Grooving a carrot. Water is drunk from it before sunrise in order to cure jaundice. (Tótkomlós, Békés county, 1962. —R—)

48—49. Víznek-adás. A vízparton megmossák a beteg gyereket, hogy a betegséget a folyóvíz elvigye. (Aszaló, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 1962.)

48—49. "Giving it to the water". The sick child is washed at the shore in the hope that the river would wash the illness away. (Aszaló, Borsod-Apaúj-Zemplén county, 1962.)

50. Igézés — szemmel való rontás — megelőzése. (Szuahuta, Heves megye, 1952. — R —)
Preventing spelling (evil eye). (Szuahuta, Heves county, 1952. —R—)

51. A kisgyerek homlokát megkenik. (Szuahuta, Heves county, 1952. — R —)
Robbing of the small child's forehead. (Szuahuta. Heves county, 1952. —R—)

52. Szenevízzel megmossák a kisgyermek arcát igézéskor. (Szuahuta, Heves megye, 1952. — R —)
The small child's face is washed with coaly water during charming. (Szuahuta, Heves county, 1952. — R—)

53. A pendely szélének visszájával megtörlik az arcát (Szuahuta, Heves megye, 1952. — R —)
His face is dried with the back side of the shirt. (Szuahuta, Heves county, 1952. —R—)

54. Vízvetés — szenesvíz készítése igézéskor.
(Szék, Sic Románia, 1972. — R —)
Casting of water — preparing coaly water
during charming. (Szék, Sic — Rumania,
1972. —R—)

55. Keresztet vetnek a villával a
bögrére vízvetéskor. (Szék, Sic
Románia, 1972. — R —)
The sign of the cross is made
on the mug with a fork while
casting water. (Szék, Sic —
Rumania, 1972. —R—)

56. Öntés a gyerek felett
"Healing" of a small child
by casting water. (Tunyog,
Szatmár county, 1940.)

57. A kisgyermek megfüstölése a szemverés
ellen. (Tunyog, Szatmár megye, 1940.)
Fumigating a small child against charm.
(Tunyog, Szatmár county, 1940.)

58. Ráolvasás szájszébrére, közben kereszt alakban mozgatják az orsót. (Fóny, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 1968. — R —)

Incantation. The sign of the cross is made with the spool. (Fóny, Borsod-Abaúj-Zemplén county, 1968. —R—)

59. Szemen levő árpa „lekasználása” ráolvasás közben. (Fóny, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, 1968. — R —)

”Mowing” of the stye with incantation. (Fóny, Borsod-Abaúj-Zemplén county, 1968. —R—)

60. A derékfájóst a küszöbre tett mozsáron gurítják és baltával a sarkára ütnek. (Tótkomlós, Békés m. 1962.)

Curing of lumbago: the sick is being rolled on a mortar on the threshold while his heel is hit with an oxe. (Tótkomlós, Békés county, 1962.)

61. Mandula- vagy torokfájás gyógyítása kenéssel. (Tótkomlós, Békés m. 1962.)

Healing of tonsilitis and sore throat by smearing. (Tótkomlós, Békés county, 1962.)

62. Mandulagyulladás ('gerka') gyógyítása. A torokfájós beteget az istálló küszöbén ülve kezeli egy másik asszony. (Egyházaskozár, Baranya megye [Gajcsána, Moldova — Románia] 1951.)

Curing of tonsillitis ('gerka'). The sick is treated by another woman sitting on the doorstep of the stall. (Egyházaskozár, Baranya county — Gajcsána, Moldova, Rumania — 1951.)

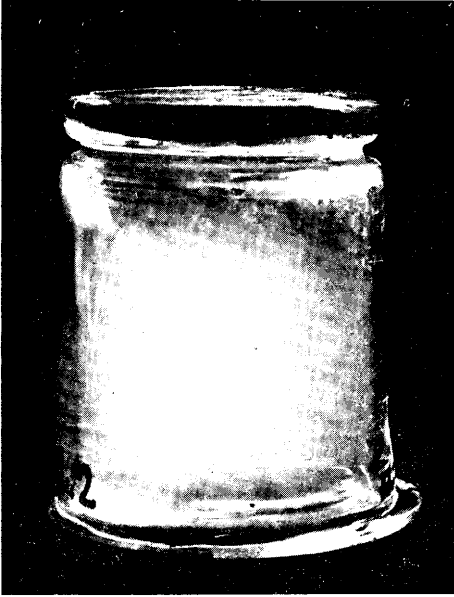
63—64. 'Mádra' gyógyítása a köldökre helyezett, meggyújtott zsíros ronggyal, melyre bögrét borítanak. (Miske, Pest megye, 1962.)

63—64. Curing of 'mádra': a burning, oily cloth is placed on the navel and covered by a pot. (Miske, Pest county, 1962.)

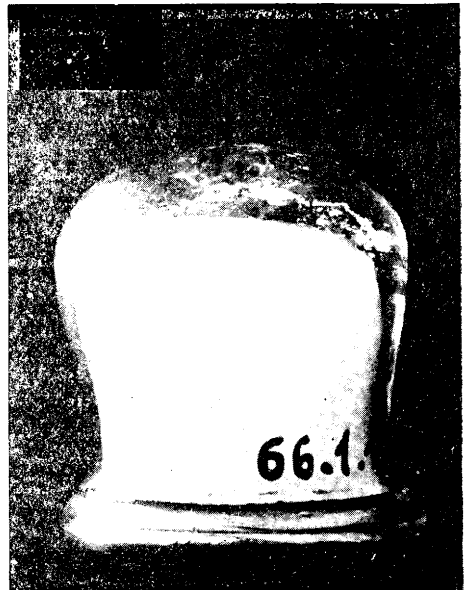

65. Kópolyözés ábrázolása a XVI. század elején. A vérelvonásnak ezt a kedvelt módját főként a fürdőkben végezték. (Meyer 1927. 157. pp.)
Illustration of cupping at the beginning of the 16th century. This favourite method of bloodletting was carried out chiefly in baths. (Ex: Meyer 1927. p. 157)

66. Köpölyöző üvegcese. (Sopron, Liszt Ferenc Múzeum)

Glass used at bloodletting. (Sopron, Ferenc Liszt Museum)

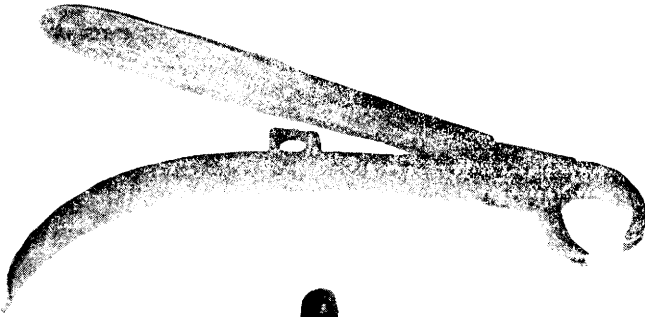

67. Köpölyöző üvegcese. (Gyula, Erkel Ferenc Múzeum)

Glass used at bloodletting. (Gyula, Ferenc Erkel Museum)

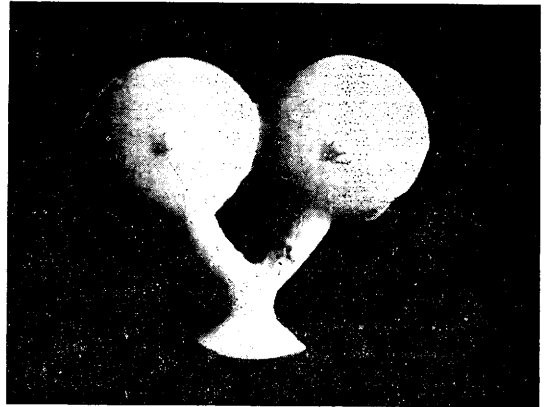
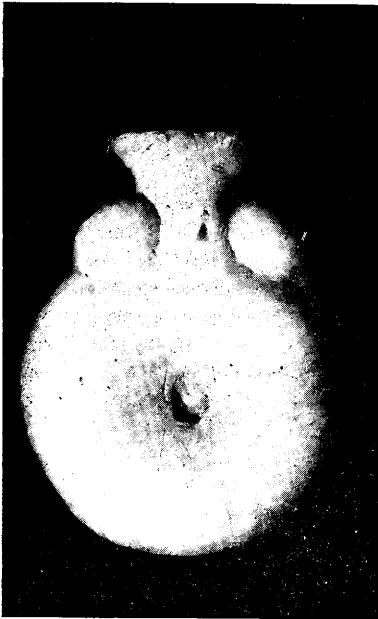
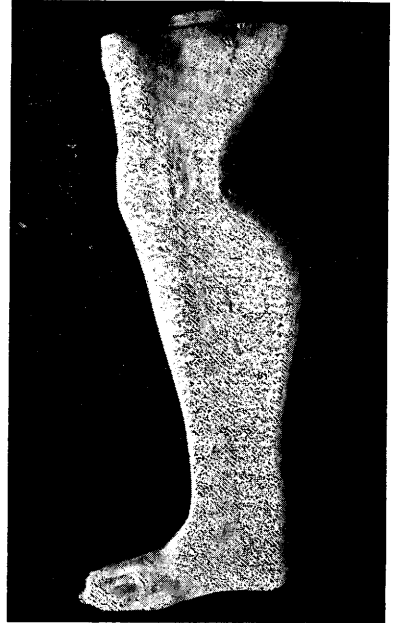
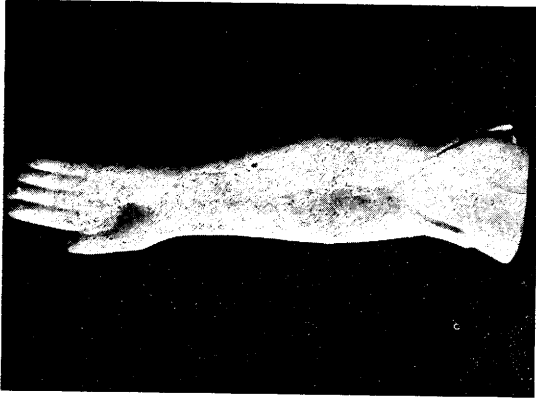
68. Falusi paraszt foghúzó
Peasant dentist extracting a tooth

69. Paraszti foghúzó
eszköze
Peasant dentist
extracting forceps

70. Fogtörő
Dentist's extracting
tool

71—74. Búcsúka. kapható offerek, a különféle beteg testrészeket ábrázolták
Votive objects ("offers") sold at parish-feasts. They represent the sick parts
of the body.

75. Sasvári Madonna. A bal felső sarokban láb-offer képe található. XVIII. sz. vége.
(Szemmelweis Orvostörténeti Múzeum)
Our Lady of Sasvár. 18th cent. In the upper corners leg-offers are painted.
(Budapest, Semmelweis Medical Historical Museum)

76. Idős emberek a gyógyforrásnál; háttérben az otthagytott botok, mankók
An old people at the medicinal spring. It the background the sticks and crutches left behind.

77. Búcsúmenet, elején halad egy lábfájós, sánta ember. (Szentkút, Heves m. 1971.)
Pilgrimade. At the head of the procession a lame man. (Szentkút, Heves county, 1971.)

78. Egy asszony merített a forrás vizéből, de gondolva az otthoniakra is, üvegben visz haza a gyógyforrás vizéből. (Szentkút, Heves m. 1971.)

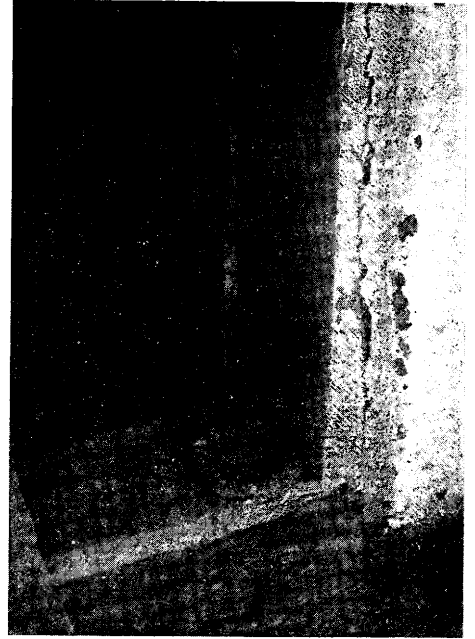
A woman drew from the spring and is taking the water home in a bottle. (Szentkút, Heves county, 1971.)

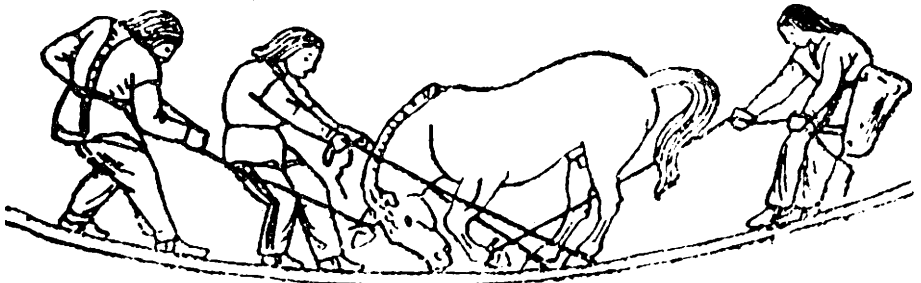
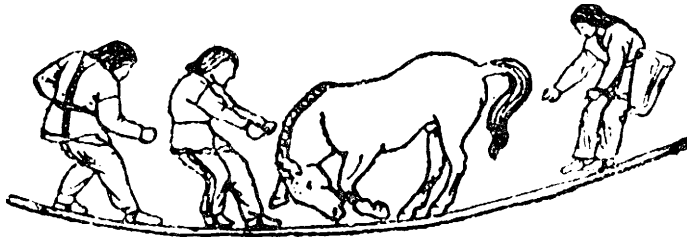
79. Az első kihajtáskor a kapuhoz kiteszik a láncot, hogy az állatot a vas gonosztávoltartó ereje megvédje a rontástól. (Korond, Corund, Románia, 1970.)
When turned out to grass at the first time, the chain is put to the gate so that the magic power of iron keeping away evil should protect the animals. (Korond — Corund, Rumania — 1970.)

80. Rostafordítás. (Cserszegtomaj, Veszprém megye 1942 körül.)
Turning of the sieve. (Cserszegtomaj, Veszprém county. Around 1942.)

81. Szerencsepatkó istállóküszöbön. (Tiszaszöllös, Szolnok megye, 1972.)
Horseshoe bringing luck on the threshold of the stall. (Tiszaszöllös, Szolnok county, 1972.)

82. Lódöntés egy szkita váza rajza szerint. (Herman Ottó megfejtése: László Gyula 1944. 329. p.)
Knocking over of the horse at gelding. Drawing on a Scythian vase. (Solved by O. Hermann. Ex: Gy. László 1944. p. 329.)

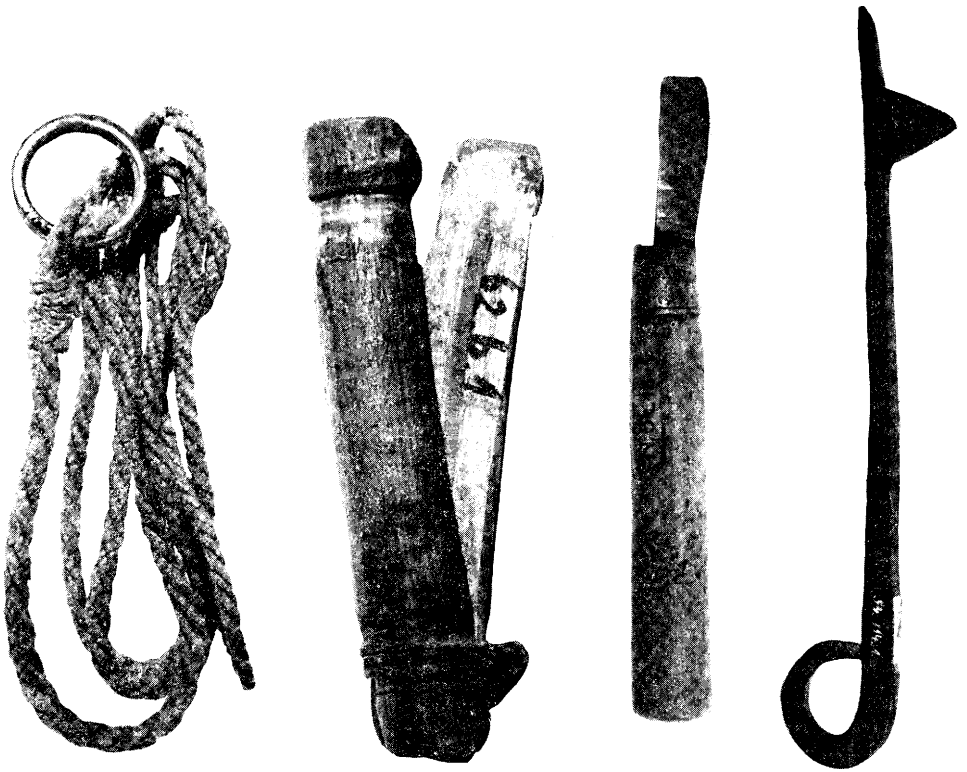
83. Lódöntőhám, heréléskor ezzel húzták össze a ló lábait. (Vajszló, Baranya megye, 1955.)

Harness for binding the horse's legs at gelding. (Vajszló, Baranya county, 1955. Collected by J. Kodolányi.)

84—85. Gyógypatkók lovak számára. (Cegléd, Pest megye. — Cegléd, Kossuth Múzeum. — Gyűjtötte: Ikvai Nándor.)

Curing horseshoes. (Cegléd, Pest county, Kossuth Museum. Collected by N. Ikvai)

86—89. (balról): A ló ledöntéséhez használatos kötélhám, heréléskor használták. (Vajszló, Baranya m. Gyűjtötte: Kodolányi János, 1955. Pécs, Janus Pannonius Múzeum)

— Herélő cserepcsik. (Szolnok, Damjanich Múzeum)

— Herélőkés

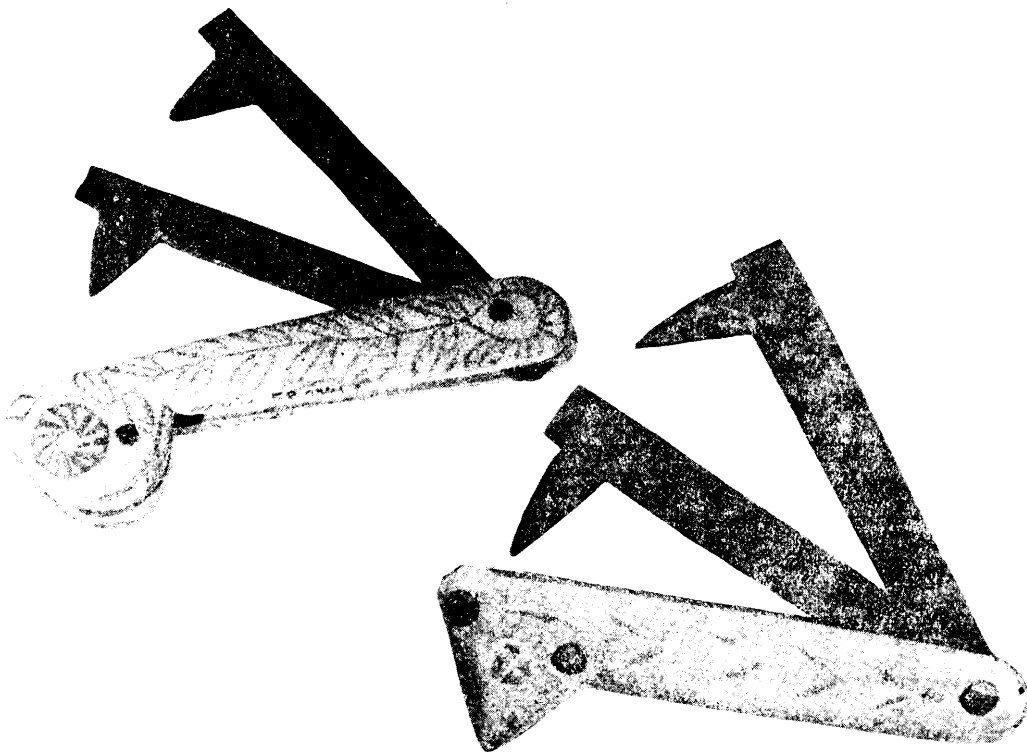
— Marha érvágó. Falusi kovácsmunka. (Gyula, Erkel Ferenc Múzeum)

From left: Harness used for overturning the horse at gelding. (Vajszló, Baranya county. Pécs, Janus Pannonius Museum. Collected by J. Kodolányi, 1955.)

— Wooden tool used at gelding. (Szolnok, Damjanich Museum)

— Gelding knife

— Fleams. Peasant forging. (Gyula, F. Erkel Museum)

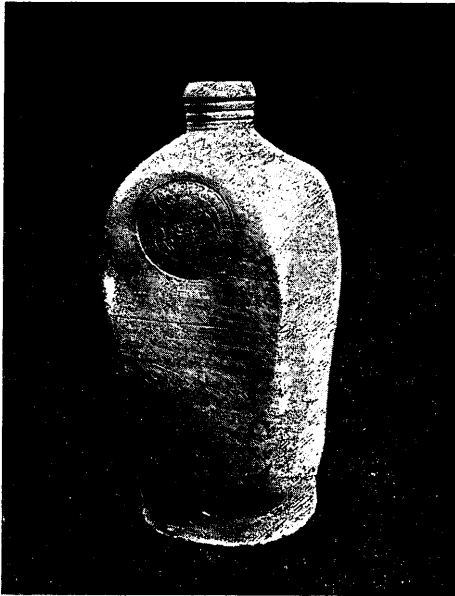
90—91. Érvágó, a pásztorok bicskaszerűen kinyitható, díszített fogójú eszköze
Shepherds' fleams with decorated sheaths

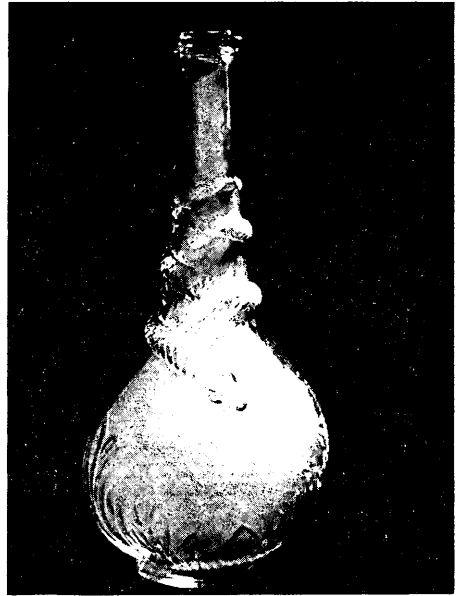
92. Trokár, melyet a felfúvódott tehén megsúrásakor használtak
A pricking instrument (trocar) used for curing bloated cows.

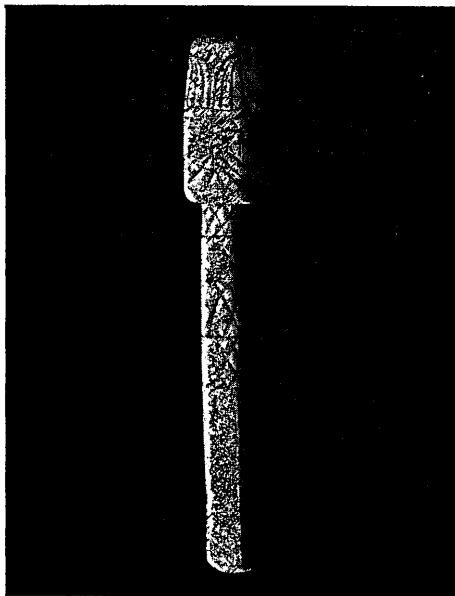
93. Fából készített „vízipuska” marhák beöntéssel való gyógyításához. (Vásárosnamény, Múzeum)
Wooden clyster for irrigating cows. (Vásárosnamény, Museum)

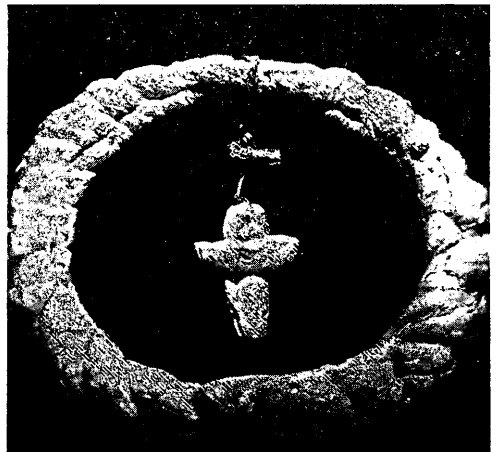
94. Keserűvíz-tartó agyagkorsó, XIX. sz. (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum)
Clay jar for operient water 19th century. (Budapest, Semmelweis Medical Historical Museum)

95. Boros- vagy vizesüveg kígyóval, az egészség jelképével. Hutaüveg a XIX. századból. (Semmelweis Orvostörténeti Múzeum)
Jug (for water or wine), decorated with a serpent, the symbol of helth. 19th century. (Budapest, Semmelweis Medical Historical Museum)

96. Könnyű fakalapács az érvágó bicskához
Light wooden hammer for he fleam.

97. Frászkarika (Nagykőrös, Múzeum)
"Frighten ring". The child "Frightened" by charming was slipped through the dough-baked ring. (Nagykőrös, Museum)

98. A kergeségben szenvedő birka koponyájának meglékelése. (Bakony, Veszprém m. kb. 1940-es évek)
Trepanation of the skull of a sheep suffering from staggers. (Bakony, Veszprém county. Around 1940)

99. A birka dagadt tőgyének füstöléssel és ráolvasással való gyógyítása. Székely pásztor viszi a parazsat az állatok felé. (Korond, Corund, Románia)
Curing of the swollen udder of the sheep with fumigation and incantation. The Székely shepherd brings live coal to the animals. (Korond, Corund — Rumania)

100. Egy bakonyi juhász bemutatja a rühellest. (kb. 1940-es évek)
A shepherd in Bakony presents manginess. (Around 1940.)

101. Rühellő acskó. (Gyűjtötte: Gémes Balázs, 1965. — A gyűjtő tulajdona)
Bag containing medicament against mange. (Collected by B. Gémes, 1965. Private collection)

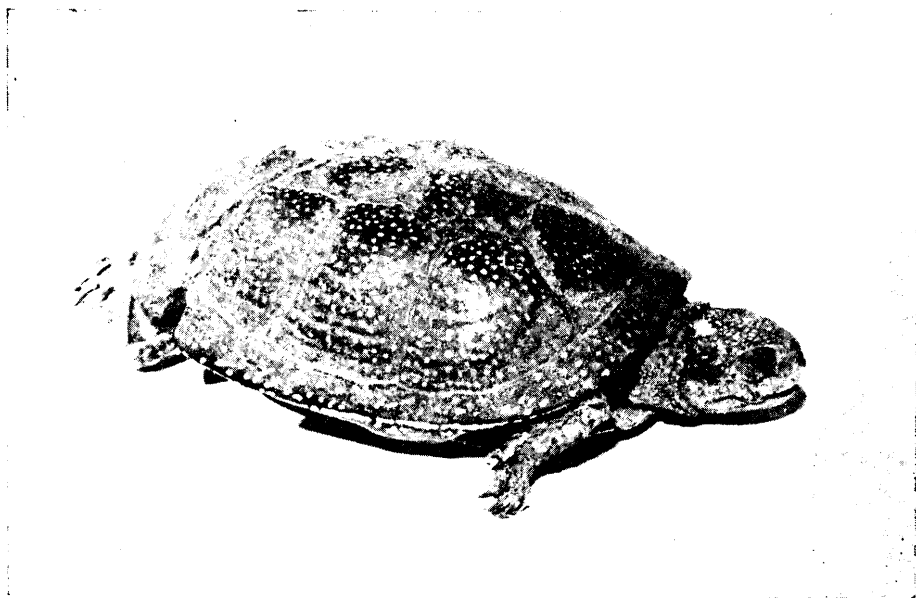

102—103. Szenesvíz készítése a szemmel vert kisbárány gyógyításakor — az asszony parazsat dob a vízbe. (Szenna, Somogy megye, 1952.)
Preparing of coaly water for curing the charmed lamb. The woman throws glowing coal into the water. (Szenna, Somogy county, 1952.)

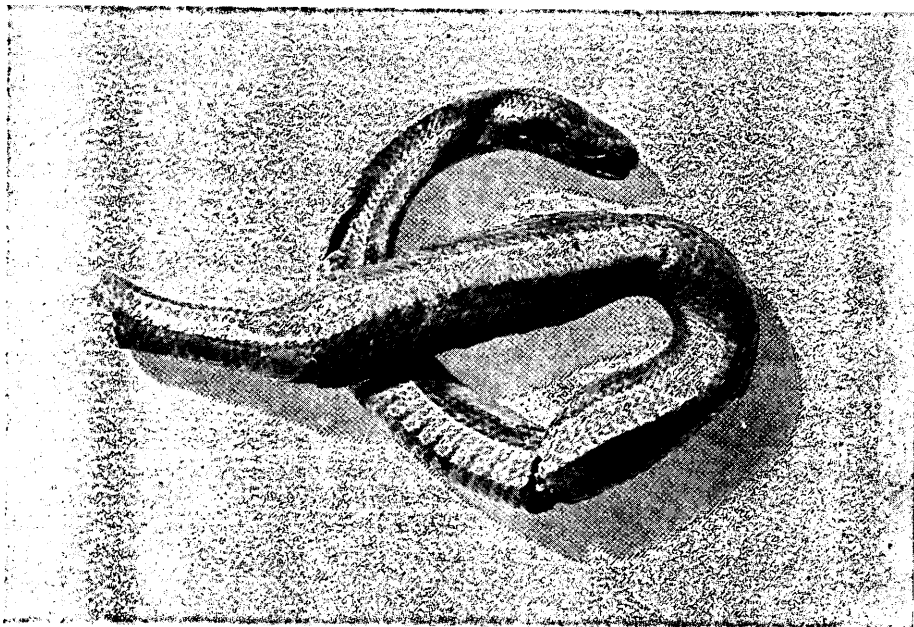
104—105. A növendék kacsá átújttatása a pendelyen szemverés megelőzésére. (Jászdózsa, Szolnok megye. 1971.)

The young duck is slipped through the back side of the shirt to prevent charming. (Jászdózsa, Szolnok county, 1971.)

106. Teknősbéka egy idős alföldi gyógyítóasszonytól. (Doboz, Békés m. 1954. — Gyula, Erkel Ferenc Múzeum)

Turtle owned by an old woman healer from the Great Plains. (Doboz, Békés county, 1954. Gyula, F. Erkel Museum)

107. Száritott kígyó Sas Ferencné dobozi gyógyítóasszony hagyatékából. (Doboz, Békés m. 1954. — Gyula, Erkel Ferenc Múzeum)
Dried snake left behind by Mrs. Sas, healer at Doboz. (Doboz, Békés county, Collected in 1954. Gyula, F. Erkel Museum)

108. Miska kancsó. Boroskancsó kígyóval a hasán. (Debrecen, Déri Múzeum)

So called Miska-jug. Wine-jug decorated with a serpent. (Debrecen, Déri Museum)

ANYA- ÉS CSECSEMŐÓVÓ KÉPEK A RÉGI MAGYAR SZEKRÉNYEKEN*

LÜKŐ GÁBOR

Kiállításokon és folyóiratok lapjain gyakran találkozhatunk mostanában azzal a furcsa, régimódi ruhásládával, melyet magyarul szekrénynek neveztek. A szekrénynek mind formája, mind díszítése különös, egzotikus hatású a mai ember számára. A baranyai szekrények a római szarkofágokra emlékeztetnek, az alföldiek viszont inkább egy rugaszkodó bikára hasonlítanak, szétvetett lábukkal. Vésett díszítményeik korunk absztrakt művészetével tartanak rokonságot, ha nem is egyenes ágon.

Vajon mit jelentettek a szekrények hieroglifjei a régi magyarok számára? Az ötvenes évek elején kezdett foglalkoztatni ez a kérdés és két évtizedbe telt, míg a képek minden részletét kifürkészhettem és jelentésüket megfejtettem. Alábbiakban röviden beszámolok eredményeimről. Úgy vélem nem lesz felesleges elmondanom azt sem, hogyan merült föl a probléma, milyen előzményei voltak munkámnak mások részéről, és hogyan mutatkozott meg a képek értelme számomra. Hiszen olvasóimnak is le kell számolniuk azokkal az előítéletekkel, melyek engem hátráltattak s nem egy jobb sorsra méltó kutatót félnevezettek már. Itt mind-

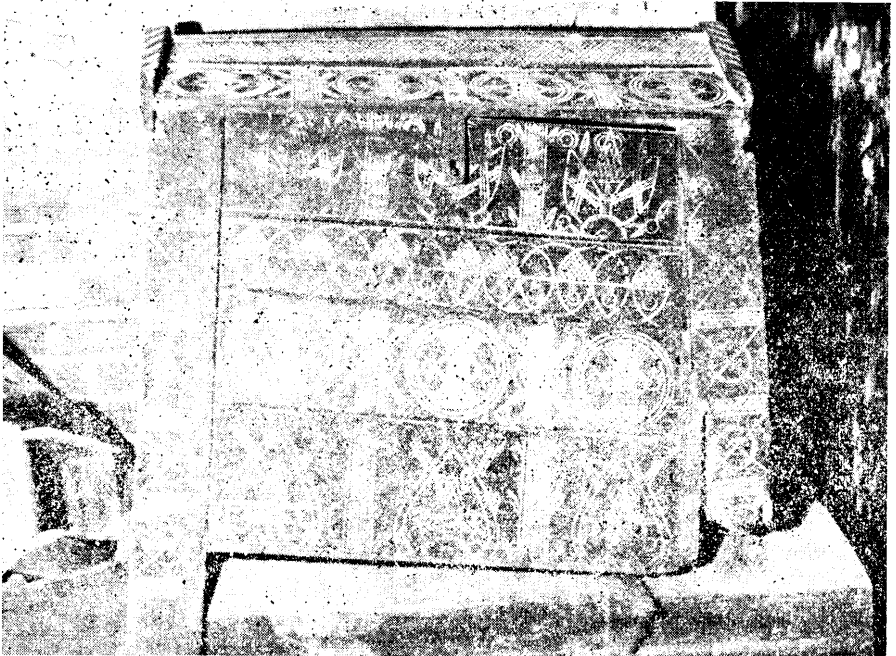
* Vitairatként, vitaindítóként közöljük Lükő Gábor tanulmányát. Amint a kézirat egyik lektora megjegyezte: „Lükő Gábor ebben a munkájában, mint a korábbiakban is... a tőle megszokott és szakirodalmunkból olyannyira hiányzó szintézisre törekvéssel nyúl témájához, a tárgyi és szellemi népraíz, valamint a művelődéstörténet számos adatát és eredményét értékesítve. Ez tanulmányának legfőbb érdeme. A másik:... a mindent csak fölülről leszálltnak tekinteni hajlandó nézetekkel szemben az egyes jelenségek — jelen esetben a szekrény alakja és díszítése — archaikus voltát vitatja és számos párhuzam idézésével azok keleti eredetét igyekszik bizonyítani. Nem csak az ő hibája, hogy eközben számos föltevésre kényszerül, hiszen ehhez a szemlélethez hiányzanak az előmunkálatok. Írásának vitatkozó-vitaindító jellege éppen ebből következik...
Ethnográfus szakemberek bizonyára több ellenvetéssel, kifogással fognak élni, mint ezt korábbi műveivel szemben is tették. Ezzel kapcsolatban véleményem ez: aki jobbat tud mondani erről a témáról, ám mondjon, de mindig gondoljon arra, hogy a kártyajátékban is tromfra tromfot kell adni. Mutatis mutandis: érvre érvet és nem bunkót!” (A szerk.)

járt meg is említem a két legmegtévesztőbb feltevést. Az egyik az, hogy „én” is magyar vagyok, s még hozzá művelt ember, tehát semmi akadálya annak, hogy megértsem a hajdani műveletlen magyar parasztok „művészi” alkotásait. Iía még sem értek valamit, akkor nincs is annak semmi értelme. A másik feltevés szerint a paraszt mindent az uraktól és polgároktól tanult, vagy lesett el, de sokszor félreértette a dolgot, azért a népi alkotások értelmét nem a népnél kell keresni, hanem a régi polgári és nemesi kultúrában.

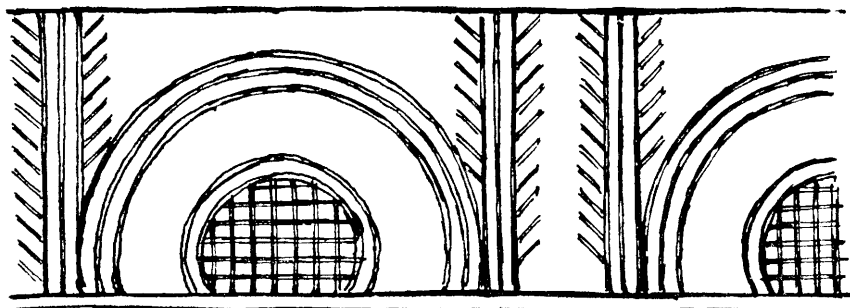
Alábbiakban egy igen szép, sokrétű példán győződhetnek meg róla olvasóim, hogy mindkét feltevés helytelen, a kutató munkában pedig káros hatású előítélet. A nép művészi vagy orvosi jellegű tevékenységét egyaránt csak egész kultúrájának integráns részeként lehet helyesen értékelni. Az idegen eredetű elemek esetében is csak az a kérdés, hogy beilleszkedtek-e már azok a népi kultúra szerves egységébe, vagy nem. (Nyelvi analógia: a *jövevényszavak* és az *idegen szavak* megkülönböztetése.)

*

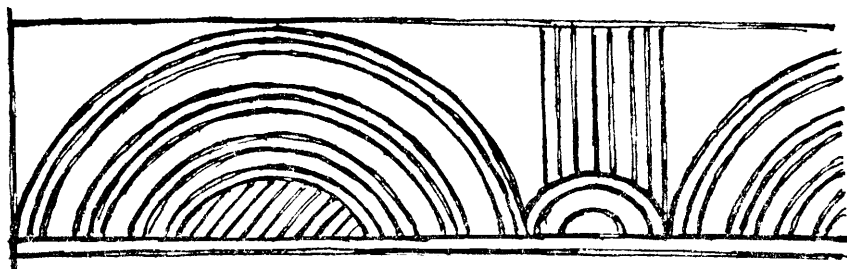
Félreeső kis falukban, magukra maradt öreg emberek még nem is olyan régen használták a szekrények utolsó példányait. A békési Dobo-

1. Dobozi szekrény (Erkel Ferenc Múzeum 55.28.1.)

1

2

3

1—2. Malonyay — 3. magántulajdon
2. Tájképek hevesi szekrényeken.

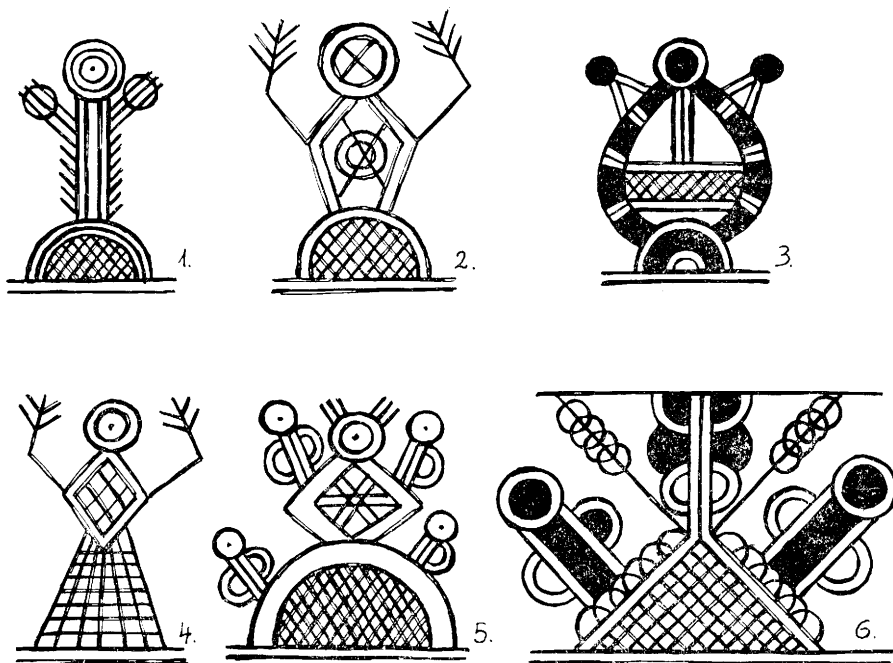
zon két háznál is találtam az ötvenes évek elején szépen díszített szekrényt. Mindkét helyen a lakoszobában állt és ruhanemű elhelyezésére szolgált. Mindkettőt megszereztem a gyulai múzeum részére — akkoriban az volt a munkahelyem — s aztán sokszor eltűnődtem rajta, hogy mit ábrázolhatnak a rájuk vésett furcsa alakok. A szakirodalom nem segített a rejtvény megfejtésében. A néprajzi és művészeti írók nem foglalkoztak érdemlegesen a szekrények ornamentikájával, mert a magyar ízléstől idegennek tartották annak geometrikus stílusát. Malonyay Dezső (1922. körül) csak egy oldalnyit ír róla (272. l.), bár — munkatársával, Gróh Istvánnal egyetértve — nagy jelentőséget tulajdonít neki mind művészi, mind történeti szempontból. Ezt az elismerést azzal is kifejezte, hogy tizenhét szekrény képét közölte. Mindmáig ez a legerjedelmesebb és legjelentékenyebb publikáció ebben a témakörben.

A szekrények díszítményei a románkori építészet és a bronzkori fegyverek ornamentikájára emlékeztették Malonyayékat. Az antropomorf ábrázolásokat ők meg sem említik. Ezekre Viski Károly hívta fel a figyelmet első ízben (1936. körül), s néhányat be is mutatott belőlük (314. és 316. l.). Sajnos ő is csak a legegyszerűbb formákat ismerte fel, s ezek között sem tett különbséget, valamennyit a semleges „emberábrázolás” névvel illetve.

Viski munkáját analitikus módszere nehezítette meg. Ő — mint sokan mások is — a kompozícióból kiszakítva vizsgálta az egyes motívumokat, nem is sejtve, hogy valami összefüggés is lehet közöttük. Engem éppen ezek az összefüggések segítettek a motívumok felismerésében és értelmezésében. De az első indítást Kohán Györgytől kaptam, kinek művészetével azokban az években találkoztam. Az ő grafikáinak hasonló motívumai és stiláris sajátosságai villantották föl előttem a szekrények képeinek az értelmét. Kohán hatalmas fénygyűrűkkel körülvett s az eget betöltő napjai, meg az ég és föld között feszülő fa-kolosszusai szétoszlatták előttem a geometrikus ornamentika legendáját. Hiszen ilyen képeket láthattunk a szekrényeken is (2. kép).

Kohán másik állandó témája a nő, a falusi parasztasszony, természetes, közvetlen gesztusaival, ahogy persze nem akárki előtt nyilatkozik meg. Ezekkel a gesztusokkal találkozunk a szekrények nőábrázolásain is (3. kép). Az örvendező és táncoló asszony, meg a kétségbeesett és a jajveszékelő egyaránt kitarja karjait. Hevesebb érzelmek hatása alatt magasba emeli kezeit. Mintha ujjongó örömeiben ő tartaná az eget — hiszen a régi házak mennyezetét csaknem elérte kezével —, vagy mintha fejére akarná szakítani annak, akit átkoz. — De ki mert volna akkor még olyasmire gondolni, hogy a nép nemcsak merev tartású alakokat ábrázolt, hanem kifejező gesztusokat is? Magam sem tudtam volna még ezt bizonyítani.

Az első motívum, melynek pontos jelentését felismertem, a szoptató anya képe volt (4. kép). De milyen kerülő úton jutottam el ehhez is! Kohán egyik korai, kubista szénrajza egy hanyatt fekvő nőt ábrázol, felhú-

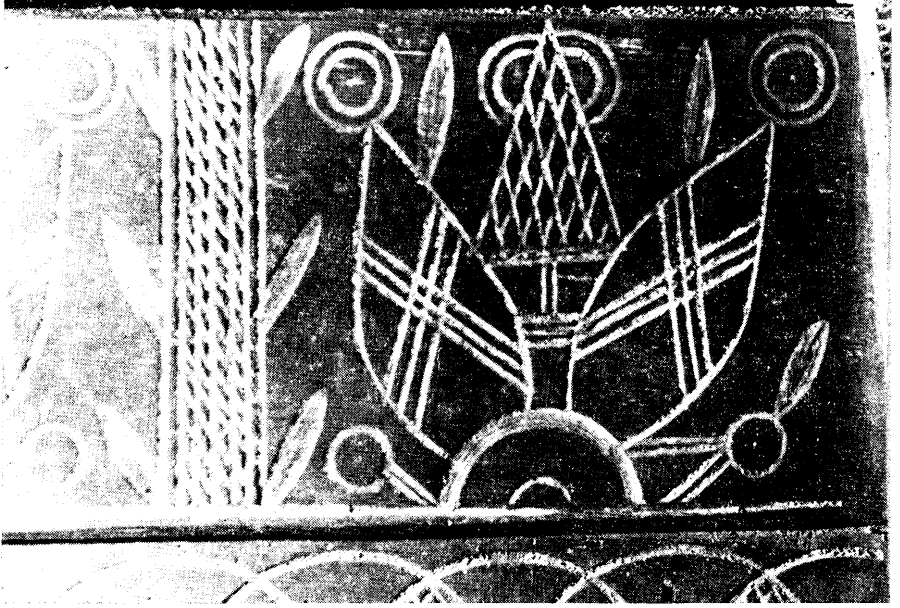

3. Nőalakok magyar szekrényeken.

1. Viski 1386. — 2. Hódmezővásárhely (Orsz. Néprajzi Múzeum 57.37.1.) — 3. Szeremle (Türr István Múzeum 61.45.1.) — 4. Ajnácskő (Malonyay) — 5. Dunavecse (Petőfi Múzeum) — 6. Szécsény (Viski 314.)

zott térdekkel. Két hatalmas, toronyként meredező combja közt hasának kereksege a templomhajók boltozatára, vulvája a templomajtó boltíveire emlékeztetett. Micsoda bizarr ötlet. Pedig valóban titokzatos átváltozás temploma a női test. Nemcsak biológiai, hanem etikai tekintetben is. Mert a zabolátlan és felelőtlen fiatalokból legtöbbször csak az általuk világra hozott és az ő gondozásukat igénylő gyermek érlel komoly felnőtteket. Kohán képét sem csupán a vonalak és foltok dinamikája feszíti, hanem a tartalom dialektikája is. Obszcén és magasztos ugyanakkor.

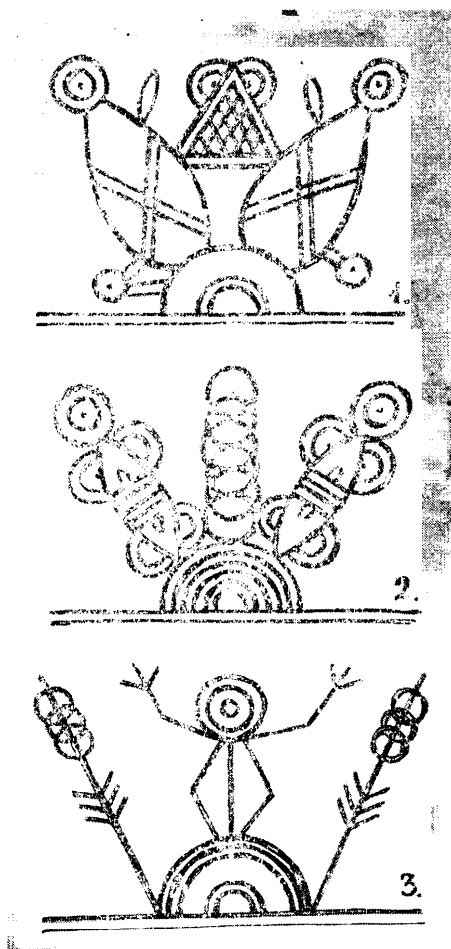
Ezzel a képpel próbáltam azonosítani kezdetben a dobozi szekrény említett motívumát. Malonyay könyvében az ajnácskői szekrényen meg is találtam ennek egy a Kohán-képhez jobban hajazó variánsát (lásd alább, 22. kép). De a variánsok többsége más magyarázatot igényelt, sőt diktált. Be kellett látnom, hogy a Kohán-analógia itt nem vált be. A szekrények készítői a szoptató anya képmását vették ki ebben a formában. Egyes esetekben az anya, máskor a csecsemők képe elnagyolt, vagy

4. Ikreket szoptató anya a dobozi szekrényen

éppenséggel absztrakt, de a különböző variánsok, egymás mellé állítva, elárulják a motívum minden részletének pontos jelentését (5. kép).

A szekrényeken mindig ikreket ábrázoltak, pedig az életben elég ritka az ikergyerek. Mégsem tulajdoníthatjuk pusztán a szimmetria igényének ezeket az ikreket. Ismerve a nép félelmét az ikerszüléstől és a terhes asszony babonás óvását a kettős gyümölcs és kettős magok megevésétől, óvó tendenciájú képeknek kell tekintenünk őket. De nem csupán az ikerszülés ellenszeréül készülhettek ezek a képek, hanem az anya tejének oltalmára is. Sok asszonynak egy gyermek táplálására sem elég a teje, nemhogy kettőt fel tudna nevelni, másoknak meg idő előtt elapad a teje. Ilyenkor egy másik szoptató asszony segíti ki, akinek bőven van teje. Lehet, hogy a szekrényeken is ilyen bő tejű asszonyt ábrázoltak, azzal a céllal, hogy a szekrény tulajdonosának is olyan bőven legyen. A tej elapadását a régiek szándékos vagy nem szándékos mágikus hatásnak tulajdonították. Különösen féltették az anyát más szoptató asszonyoktól. Ezek, a néphit szerint, a gyermekágyas anya ágyának pusztá érintése útján is „elvihették” az anya tejét (Ethnographia V. 113. és XXX. 88.). A tej megóvására sok babonás eljárást ismert a nép. Ezek közé kell számítanunk a szekrények most tárgyalt ábrázolásait is. A néphit szerint az ilyen képmások magukra vonták a rontó mágikus erejét s így eltérítették eredeti céljától.

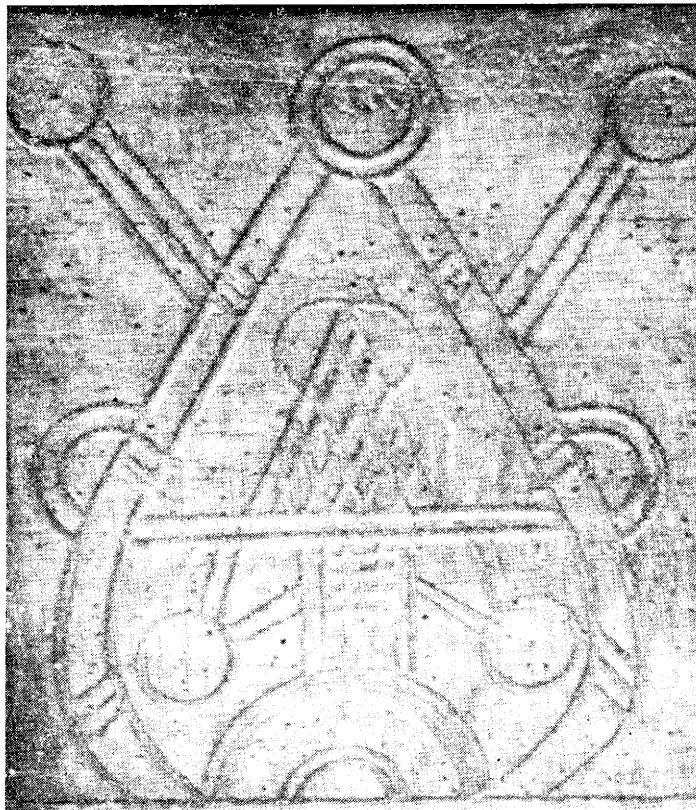

5. A szoptató anya képének variánsai

1. Doboz — 2. Szécsény (Viski LIX. tl.) — 3. Hódmezővásárhely (Tornyai János Múzeum)

A csecsemőket legtöbbször szorosan bepólyálva ábrázolták, nem feledkezve meg a pólyakötőről sem. Néha a baba kidugja félkezét a pólyából (5/1), máskor meztelenül ül anyja ölében, csak köldöke van lekötve (5/2), keze és lába pedig — életkorának megfelelően — görbe.

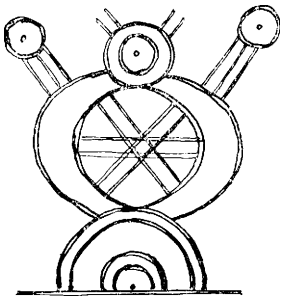
A szoptató anya felismerése után nem volt már nehéz rájönnöm, kit ábrázol a dobozi szekrény másik, könnyebben felismerhető emberalakja (6. kép). Ez is nőnemű lény és egy kisbabát tart az ölében, de olyan nagy a hasa, mint egy terhes asszonynak. Bizony nem is az ölében tartja a babát,

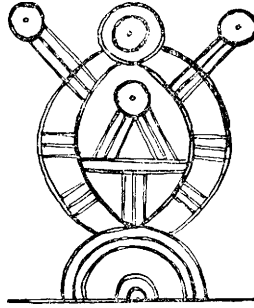
6. Vajúdó asszony „röntgen-képe” a dobozi szekrényen

hanem a méhében. Az őskori és a primitív népek művészetéből ismert „röntgenkép”-pel van itt dolgunk. A magyar népművészetben — tudomásom szerint — ez az egyetlen ilyen jellegű ábrázolás, de nem egy magyar szekrényen megtalálható a variánsa. Ezekből a 7. képen mutatok be néhányat.

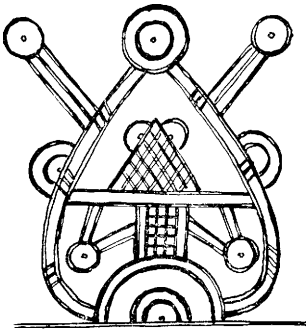
A szekrények a terhesség különböző időpontjaiban ábrázolják a más-állapotban levő asszonyt. A bemutatott első variánsan még nem alakult ki a magzat, de az asszony hasa már feltűnően megnőtt. A másodikon már látható a magzat. A harmadik és negyedik variáns két különböző fejlődési fokozatot mutat be egy képen: a méh felső részében még álló helyzetben látható a magzat, alsó részében viszont már fejjel lefelé fordult és ketté vált, ikrekké alakult át. Az asszony hasa annyira leereszkedett, hogy belepi a szoknyáját. Tulajdonképpen nem is a szoknyát ábrázolják már itt ezek a félkörívek, hanem a szülés előtt kitágult vulvát. Az

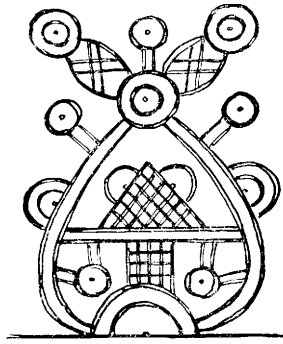
1.

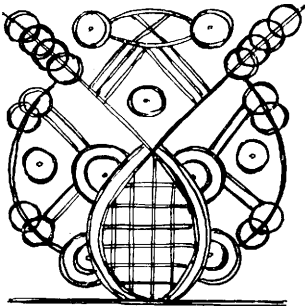
2.

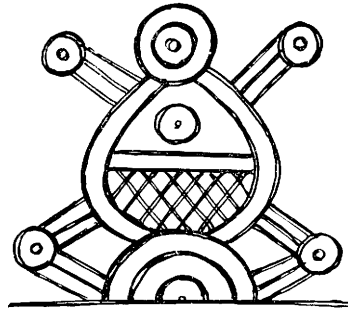
3.

4.

5.

6.

7. Terhes és vajúzó asszonyok ábrázolásai a szekrényeken.

1. Kötgyán (Erkel F. Múzeum) — 2. és 5. Szeremle (Türr I. Múzeum 61.45.1. és 64.49.1.) — 3. Szentes (Kiskun Múzeum 74. 147.1.) — 4. Fülel (Malonyay) — 6. Hasznos (Malonyay)

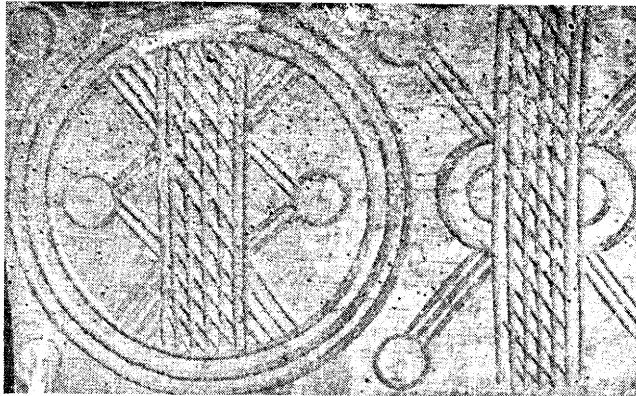
emlők ábrázolásával is itt találkozunk először. Valószínűleg a tejképződés megindulását jelöli és azt akarja biztosítani.

Két egymást követő időpontban bekövetkező állapotnak egy képen való ábrázolását nem ismerem más nép művészetében. (A középkori művészek is csak két külön képen ábrázolták, bár közvetlenül egymás mellé állították a képeket.) Iskolás felfogással helyteleníthetném ezt az ábrázolást, de a kép tartalmát éppen ez fejezi ki: a magzat helyzetének megváltozása a vajúdás kezdetét jelenti.

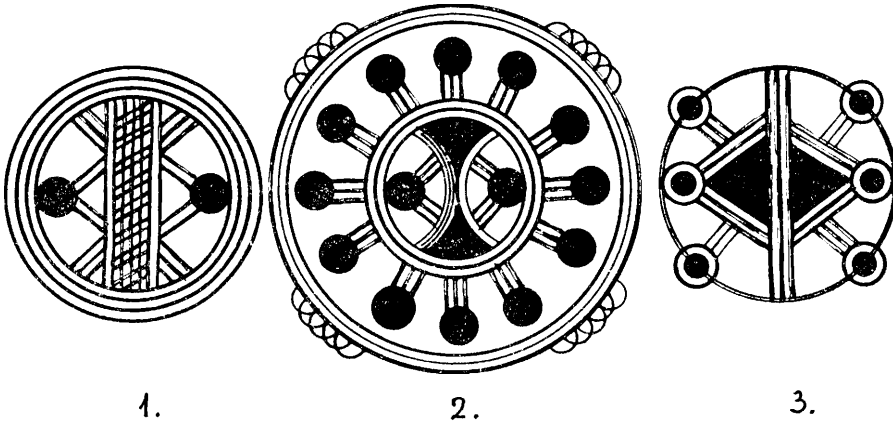
A magzatok feje a harmadik variánsan még befelé, a méhfal felé fordul, a negyediken már kifelé, a méh szája felé fordult, az ötödiken pedig már félig kint is van. Itt a magzat és fejének alsó fele a vulva felső szélén, a hasüregben van ábrázolva, fejének felső része, a fejebúbjá viszont a vulva alsó szélén, a hasüregen kívül. A szülés utolsó stádiumát a hatodik variáns mutatja be. A magzatok itt már teljesen elhagyták az anya testét, bár még ott vannak az anya ágyékánál, ahol világra jöttek.

Külön méltatást érdemel a vajúzó asszony fejének ábrázolása a negyedik és ötödik variánsan. Az előbbin két polyásbaba ugrik ki az asszony fejéből, az utóbbin pedig egy pólyás helyettesíti az asszony fejét. De mi egyéb is járna a kínok közt vergődő asszony fejében, mint a születendő gyermek. Bárcsak már pólyában láthatná! Ilyen kifejező eszközhöz nyúlni csak a legújabb kor művészei merészeltek, de ők sem a magyar nép, hanem a külföldi művészek példája nyomán.

Bizonyos, hogy a terhes és vajúzó asszony ábrázolásai az állapotos asszony megoltalmazására készültek. A nehéz szülést a nép annak tulajdonította, hogy haragosa megátkozta az asszonyt, ne tudjon szülni, amíg ő meg nem engedi. (Néprajzi Értesítő X. 135.). Ismeretes, milyen sok nő halt bele a régi világban a gyermekszülésbe, azért nem csoda, hogy a nép fiai minden elképzelhető módon igyekeztek megóvni azt, aki legkedvesebb volt számukra a világon.

8. Nehéz szülés ábrázolása a dobozi szekrényen
1. ikermagzat az élet kapujában — 2. az apa nemzőszervei

9. A nehéz szülés ábrázolásának variánsai

1. Fülek (Malonyay) — 2. és 3. Szeremle (Türr I. Museum 61.45.1. és 64.49.1.)

A dobozi szekrény harmadik sorának főtémája könnyen felismerhető: a magzat a születés pillanatában, az élet kapujában (8. kép 1.). Nem tartozik a leggyakrabban előforduló motívumok közé, de nem is egyedülálló. Szép variánsait idézhetem palóc és sárközi szekrényekről (9. kép). A dobozi szekrény harmadik sorának melléktémája (8. kép 2.) egy férfi nemi szerveit ábrázolják. A nehéz szülés esetén alkalmazott népi eljárások ismeretében (Temesváry 51—52.) nem kételkedhetünk ennek az értelmezésnek a helyességében. A vajúdo asszony érintkezése férjével pszichoterápiás eljárásnak tekinthető, hiszen legtöbbször csak jelképesen hajtották végre a coitust, sőt gyakran szimbólumok helyettesítették a phalloszt is (gyertya, kulcs). A szekrényeken nem ritkaság a hím és női nemi szervek párhuzamos ábrázolása (10. kép), sőt a coitus ábrázolása sem (10. kép 2. és 4.).

És most, legújabb tapasztalataink alapján, a 2. képen bemutatott tájképeken is a genitáliák ábrázolásának variánsait kell felfedeznünk. A képek kettős értelmezésének lehetőségét különösen értékesnek tartom művészi szempontból, a tájkép szimbolikus jelentése ugyanis azonos a szexuális témával:

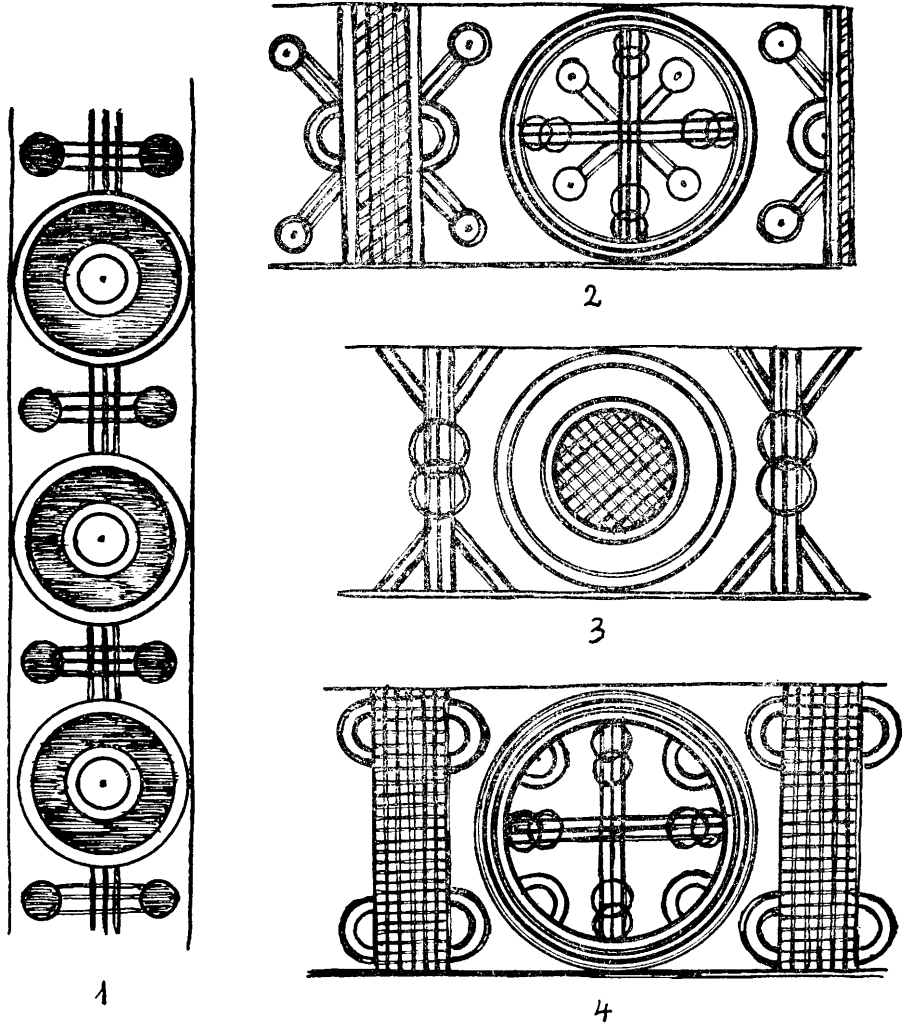
*Két fa között kisütött a holdvilág:
Olyan vagyok, mint a pipitér-virág.
Fele piros, fele fehér, fele más:
Megöl engem a sok keserű sírás.*

(Bolhás, Somogy m. 1922.

Kodály Z. gyűjtése)

*Szép a nyárfa a tetőn!
Be szép az én szeretőm!*

(Háromszék — Kriza, Vadrózsák.)

10. A nemi szervek és a coitus ábrázolása.

1. Szeremle (Türr I. Múzeum 61.45.1.) — 2. Algyő (Móra Ferenc Múzeum 53.48.1.) — 3. Borsod (Herman Ottó Múzeum [leltározatlan szekrénytető]). — 4. Szentés (Kiskun Múzeum 74.147.1.)

A bolhási nótában tehát azért sír a lány, mert nem tud választani a két udvarlója közül, pedig neki kell döntenie, mert ha a legényekre bízta, annak tragikus vége lehet. — De közvetlenül a nemi érintkezésre is vonatkozhatnak ezek a képek:

*Lement a nap, feljött a hold:
Kisangyalom, nincs benne mód,*

*Hogy én téged szeresselek,
Magaménak tehesselek.*

A hold feljötté itt alighanem a menstruációra is céloz, v. ö. a régi közkeletű szólással: „feljött a hava” (hónap = holdnap). Ezt az értelmezést támogatja egy párosító nótánk is:

*Lement a nap, nincsen meleg,
Forog a szerelemkerek.
Barna kislány benne forog:
Barna legény rá mosolyog.*

Itt nem jött fel a hold és nincs is semmi akadálya a szerelemnek. A boldog szerelemnek a nap a szimbóluma:

*Happ, tűz villog, nap ragyog, hunyori személye,
Rózsa nyílik előtte, liliom utána.
Sándor uram, édesem, te vagy minden kincsem.
Nálad nélkül pediglen reménytelen élnem.
Mikor eszembe jutsz, szép gyönyörűségem.
Akkor ugyan langallik bennem a szerelem.
(Kibéd, Maros-Torda m. 1907.)*

Így értelmezhető az alábbi székely keserves tájképe is — bár, mint minden szimbólumnak, tágabb egyetemes érvényű jelentése is van:

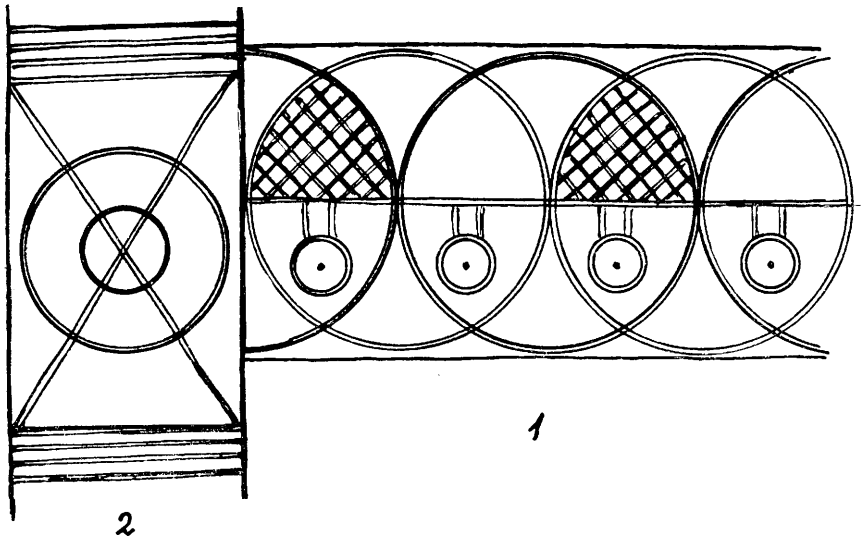
*Napom, napom, fényes napom,
Homályba borult csillagom,
Süss még egyszer világosan,
Ne süss mindig homályosan!
(Gyergyócsomafalva, Csík m. 1911.)*

A nappal egyenértékű annak ősrégi képmása a kerek formára szabott tükkör. (Ennek magyar emlékeiről Mészáros Gyula írt nagy összehasonlító tanulmányt — Néprajzi Értesítő XV—XVI.) A szekrények itt tárgyalt motívumának értelmezésekor ezt is figyelembe kell vennünk, mint alábbi párosító nótánk mutatja:

*Az az ember tükrös gazda,
Jánya tükrit bérbé adta.
Kánya Pali a bérlője,
Az annak a szeretője*

*Arrúl a híres tükkörű
Lekopott mán a kényessű.
Kánya Pali lekoptatta,
Nem is kap mán senki rajta.*

A dobozi szekrény eddig még nem tárgyalt motívumait a 11. képen mutatom be. Az 1. motívum alighanem könny- és vércseppeket ábrázol. A

11. A dobozi szekrény egyéb motívumai.
1. vércsepp és könnycsepp — 2. férfi absztrakt képe

sötét, rácozott felületből kibuggyanót tekinthetnénk vérnek, a világosabb, sima felületből fakadó könnynek. Más szekrényen nem találkoztam ezzel a motívummal. A szekrény témakörébe szépen beleillik. A 2. motívum a férfi sematikus ábrázolása. Ennek bizonyítását néhány lappal odább találják meg olvasóim.

Most tekintsük át a szekrény „díszítményei”-nek egész komplexumát az 1. kép alapján. A szekrény négy oldala közül csak egyik van díszítve, az eleje. Tetejének is csak az elülső ferde oldala, illetve annak két deszkája közül is csak az egyik az alsó. Kétoldalt a szekrény lábain látjuk a férfi ábrázolását. Más szekrényeken is itt helyezték el ezt a motívumot a legtöbb esetben. A szekrény eleje négy deszkából áll. A legalsón látjuk a terhes, illetve vajúdo asszony képét három példányban, fölötté a nehéz szülés motívumait, ugyancsak három példányban ezek fölött a vér- és könnycseppeket, legfölül pedig a szoptató anyát, megint három példányban. A képek tehát az élettani események időrendjében követik egymást, bár sorrendjük iránya (alulról fölfelé) nem egyezik az európai írásmóddal. A szekrény tetején megismétlődik a nehéz szülés témája, ez tehát kiesik az időrendből és így a szekrény kompozíciós egységéből is. Mivel a tető síkja különbözik a szekrény elejének síkjától, a rájuk vésett képek nem is érvényesülhetnek egyidőben. Távolabbról nézve az előlapot látjuk, közelebb menve a szekrény tetejét. Így indokolt, hogy a tetőre a legkritikusabb esemény, a nehéz szülés ábrázolása került.

Nem tekinthetjük véletlenségnek, hogy minden képet három példányban véstek ki egymás mellett a szekrényeken. A gyógyító ráolvasásokat

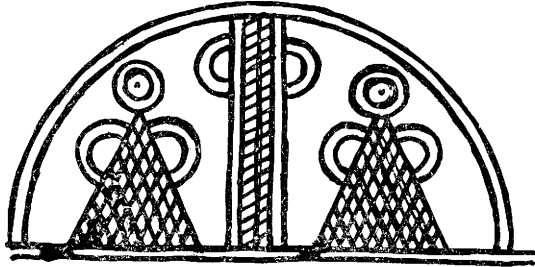
is háromszor kellett elmondani, s a hasonló célú cselekvéseket is háromszor kellett végrehajtani egymásután. Valószínű, hogy ezeknek a képeknek a mágikus erejét is a háromszori ismétlődés biztosította.

A bemutatott dobozi szekrényéhez hasonló kompozíciót mindössze nyolc szekrényen találtam, beleszámítva ezt is. Más témákkal, vagy életképszerű jelenetek ábrázolásaival keveredve már jóval több, szám szerint 39 szekrényen figyeltem meg az itt ismertetett témák egyikét-másikát. Ez már elég jelentős szám, ha tekintetbe vesszük, hogy mindössze 109 magyar szekrényt volt alkalmam tanulmányozni s ebből csak 74 származik arról a területről, ahol ez a szekrénytípus otthonos volt. A dunántúli, erdélyi, és moldvai magyarok ugyanis alacsonyabb, zömökebb, függőleges-falú szekrényeket használtak. Ezeknek a díszítése is egészen más jellegű, mint az alföldi és palóc szekrényeké. Az itt bemutatott antropomorf motívumokkal egyetlen esetben sem találkoztam rajtuk.

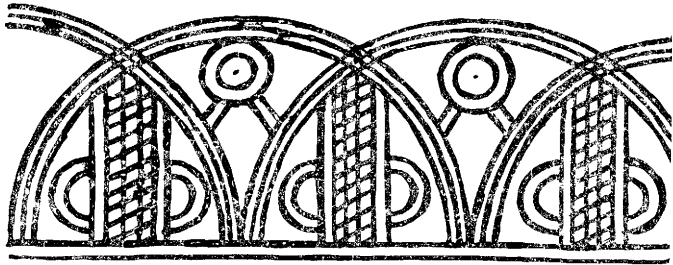
A szomszéd népek szekrényeiből 55 darabot volt alkalmam tanulmányozni különböző publikációkban, múzeumokban és saját gyűjtéseimben. Ezek így oszlanak meg az egyes népek között: 12 német, 11 szlovák, 23 román és 9 ukrán. A szülészet témaköréből származó ábrázolásokat csak szlovák szekrényeken találtam, s ott is mindössze 6 darabon, s ebből 5 az alföldi, békéscsabai szlovákoktól származik. A kérdés vizsgálata tehát elsősorban magyar feladatnak tekinthető. Kívánatos volna nagyobb mennyiségű szlovákiai emlékműanyag publikálása, illetve feldolgozása is, ami természetesen szlovák szak kutatók feladata lenne. A magyar ábrázolások alább ismertetendő keleti párhuzamai azonban sokkal értékesebb tanulmányokkal szolgálnak, mint amit szlovák szomszédainktól várhatunk, ahonnan nem vezetnek tovább a szálak.

Égészítsük ki az eddig ismert ábrázolások körét néhány más idetartozóval, melyek nem szerepelnek a dobozi szekrényen. A 12. képen bemutatott motívumot, illetve variánsait 19 magyar szekrényen találtam meg. Az 1. számú variánst csak egy példányban ismerem, a többin mind egymásba kapcsolódnak a félkörívek. Ez más témák ábrázolásain is gyakori és ott jelentős szerepet játszik, itt viszont felesleges és másodlagos elemnek látszik. A variánsok összehasonlítása után megállapíthatjuk, hogy az eredetibb 1. variáns három emberalakkal állunk szemben. A középsőnek csak a feje és törzse látható. Mellette két csípőre tett kezű alak áll. A variánsokon többé-kevésbé felismerhető mindhárom alak deformált vagy megcsonkult képe. Bizonyos, hogy a gyermekágyas anyát és ikergyermekeit ábrázolják a képek.

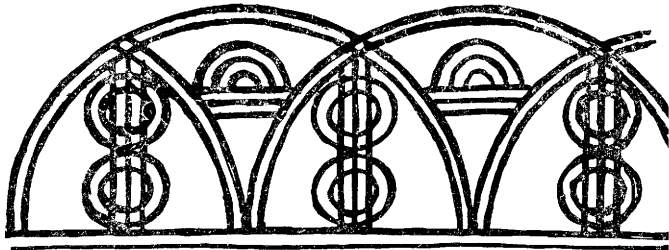
A gyermekágyat, melyben az anya és újszülött egy hónapig rejtőzködött a szülés után, a magyarság majd mindenütt nagy, rudakra aggatott lepedőkkel vette körül. Ezért *sátoros-*, vagy *szűnyoghálós* ágyának nevezték, máshol *Boldogasszony ágyának*. A rontástól, szemmel-veréstől óvták vele az anyát és gyermekét, különböző varázsszereket kötve a lepedő sarkaiba, például fokhagymát, kenyérmorzsát, sót. Az orvostudomány tehetetlen volt még ekkor a gyermekágyi lázzal és a csecsemőhalandósággal szemben.

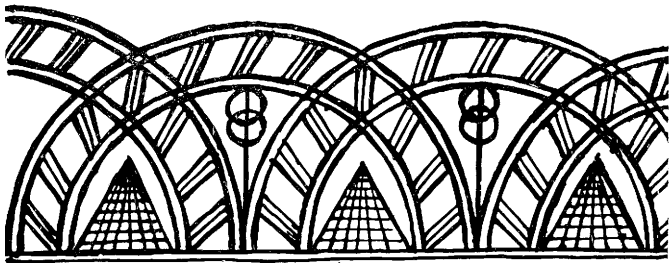
1.

2.

3.

4.

12. A „sátoros-ág” ábrázolásai

1. Hasznos (Néprajzi Múzeum 93.860.) — 2. Algyő (Móra F. Múzeum 53.48.1.) —
 3. Poroszló (Malonyay) — 4. Kiskunfélegyháza (Móra F. Múzeum 53.47.1.)

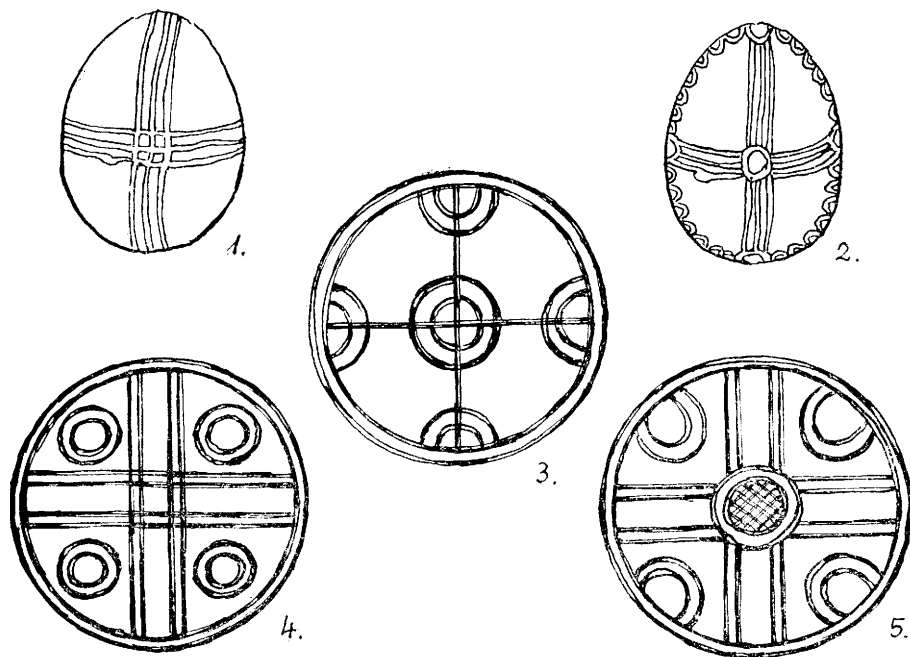
A sátoros ágy, ha védelmet nem is nyújtott, de megnyugtató hatásával némileg fokozta az anya ellenálló és regeneráló képességét. Ábrázolása mindenestre indokolt a szekrények fent ismertetett témakörében. Mégis ritkábban fordul elő itt (hét esetben), mint más, a hajdani medvekultusz-ból származó képek társaságában. Ezek a medveábrázolások szintén a szülés megkönnyítésére szolgáltak, de itt mellőznöm kell bemutatásukat, mert az absztrakt geometrikus állatképek és mítikus eredetű jelentésük csak az uralvidéki és szibériai ábrázolások és mítoszok segítségével ismerhetők fel, ezek bemutatása pedig nem fér bele ennek a tanulmánynak kereteibe.

Az itt bemutatott „sátoros-ágy” motívumához azt is tudnunk kell, hogy legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok (manszik) különálló kunyhóba telepítették a menstruáló és szülő asszonyokat. Ott kellett tartózkodniok „tisztulásuk ideje” alatt, s az újszülött természetesen szintén ott volt anyja mellett a *mány kvól*-ban, a „kis ház”-ban (Munkácsi IV/1. 415. Kan-nisto 20—22. Rombandjejew). Hasonló szokásuk lehetett a sátorlakó török népeknek is. A magyar szekrényeken ábrázolt „sátoros-ágy” félkör alakja a török és mongol népek jurtajára emlékeztet. Ilyen sátrakat használhatott a magyarság a X—XII. században, a később beköltözött kunok pedig még a XIII—XIV. században is.

A magyar szekrények most tárgyalt ábrázolásának legközelebbi rokonát egy minuszinszki sziklarajzon találtam meg, melyet egy finn régész, Aspelin, közel száz éve publikált. Az anya itt is egy félköríves sátor alatt áll, szétvetett lábakkal. Kétoldalt egy-egy gyermek áll a combjain. Az anyjuk átölelve tartja őket (lásd a 25/1. képen). A sziklarajzról alább még szót kell váltanunk. Itt csak azért említem, mert ez segített a magyar ábrázolások jelentésének felismerésében s talán olvasóimnak is megkönnyíti a fenti értelmezés elfogadását. A szoptató anya fentebb ismertetett ábrázolásai különben szintén közeli rokonai ennek a sziklarajznak, csupán a sátor hiányzik róluk. Leginkább egy szécsényi szekrény ábrázolása hasonlít rá, melyet a 3. kép 6. száma alatt mutattam be.

Igen fontos tanulságokat rejtő motívuma szekrényeinknek a körvonalba írt álló kereszt is. Viszonylag ritkán fordul elő, mindössze 9 magyar és egy szlovák szekrényen ismerem, de ezek többsége (8 db s közte a szlovák is) déalföldi származású. Somogyban és Zalában hímestojásokra is festették ezt a motívumot és „dobköteles”-nek nevezték Malonyay (lásd 13. kép 1—2.) és Gönczi Ferenc (Göcsej... 1914. 248. l.) híradása szerint. Ebből arra következtethetünk, hogy a szekrények azonos motívuma is hasonló nevet viselt. A „dobköteles” minta alakja és neve a szibériai népek sámándobjára emlékeztet, illetve ennek egyik széles körben elterjedt formájára. Ennek a dobnak belső oldalán zsinórokat feszítettek ki, melyek derékszögben keresztezik egymást, illetve itt egy fémkarikába vannak belefűzve. A zsinórok és a karika a magyar hímestojások „dobköteles” mintájával azonos képet mutat.

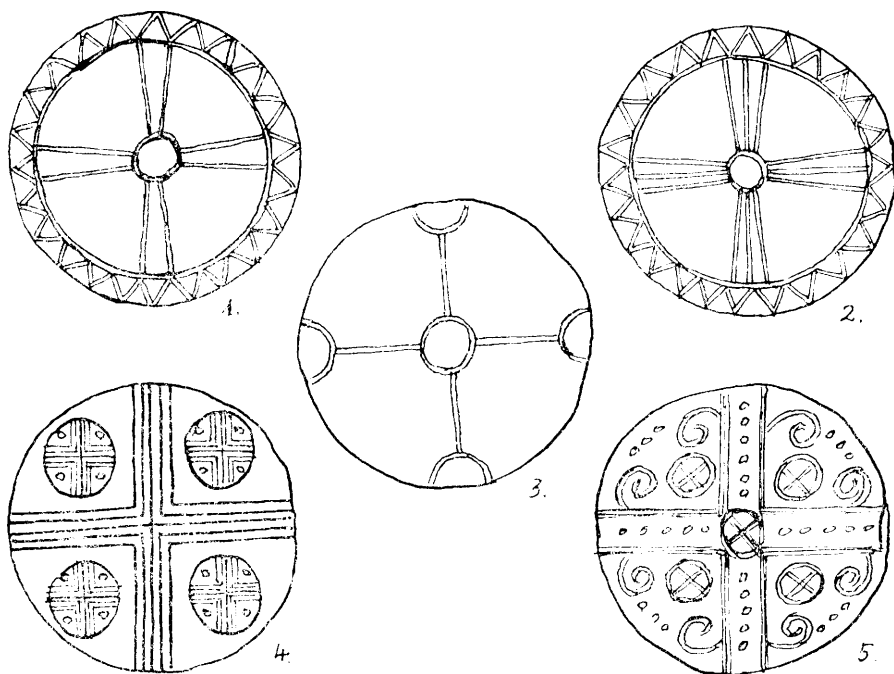
Ezeket a zsinórokat markolja meg a samán, félkezével, mikor használni

13. A varázsdob ábrázolása hímeztőjásokon (1—2) és szekrényeken (3—5):
 1. Kaposvár, (Malonyay III. (324)) — 2. Zalacsány (Malonyay III. 328)) — 3.
 Hódmezővásárhely, (Móra F. Múzeum 52.2444.1.) — 4. Poroszló (Malonyay) —
 5. Palócföld (Néprajzi Múzeum 53.11.3.)

akarja a dobót. De nem csupán praktikus célt szolgál a zsinór és a karika, hanem szimbólummá vált és a dob bőrére festve a napot jelöli és sugarait. Nem is egy hasonló díszítésű altáji dobót mutatott be a magyar olvasóknak Jankó János (Ethnographia 1900) Potanin orosz kutató nyomán, újabban pedig Ivanov Sz. V. foglalkozott behatóan ezekkel a dobokkal (Sbornik Muzeja Antropologii i Ethnografii XVI. 1955.). Az általunk közölt anyagból válogattam össze a 14. képen látható variánsokat, a 13. képen bemutatott magyar dobábrázolások párhuzamaként. Mindkét képen azonos számmal jelöltem az összetartozó darabokat.

Bizonyos, hogy a magyarság legkésőbb a IX. században megismerkedett ezzel a dobtípussal, a kazárok ugyanis ismerték és olyan társadalmi szimbólumként alkalmazták, melyet mi is átvettünk tőlük. A Don melléknél tanyázó magyar törzsek a kazár kagán tanácsára választottak közös fejedelmet és kazár eredetű névvel *kündü*-nek nevezték azt. E név török eredetijének jelentése „napos”, „napfényes” (Pais Dezső: A gyula és a kündüh. Magyar Nyelv 1931.). A kazár kagán előtt ugyanis, valahányszor kivonult, egy „naphoz hasonló tárgy”-at vittek, mely „a dob mintájára volt készítve” (Ibn Roszteh egykorú híradásából, Pauler—Szilágyi: A ma-

14. Altáji és mongol sámándobok festett díszítései.

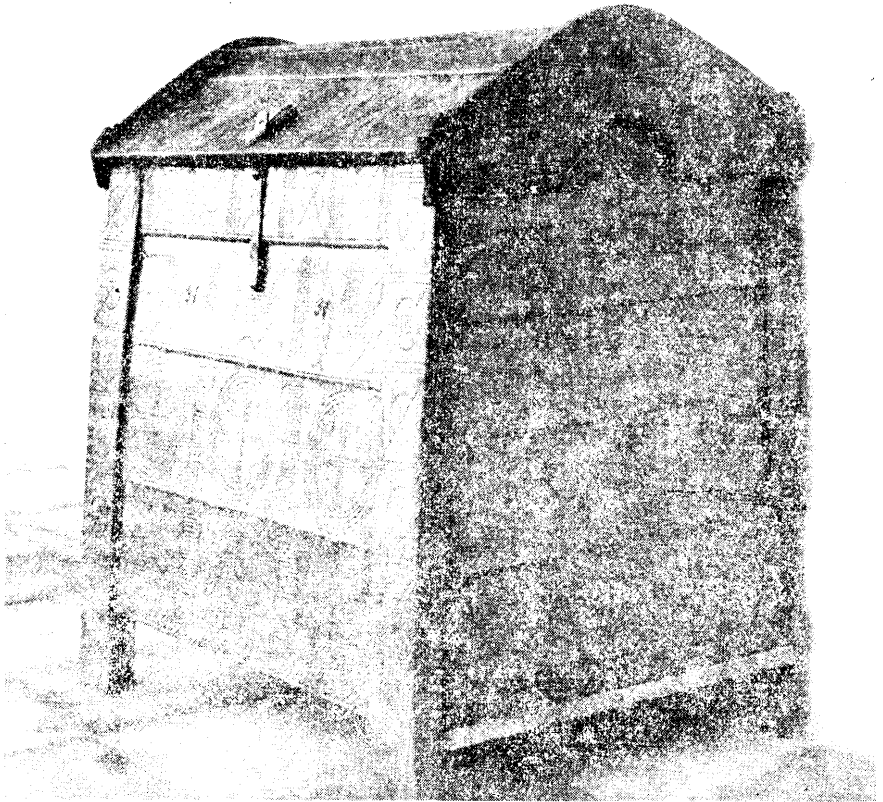
1—2. Ivanov (10/15. és 10/16. kép) — 3. Ivanov (172.) 4—5. Jankó (328. 1. után).

gyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900. 156). Nem lehet kétséges, hogy eleink a kagán jelvényét is lemásolták, ha már a *kündü* nevet átvették és — ha még addig nem ismerték volna — magát a napsugarakkal díszített dobot is. De valószínűbb, hogy ezt már korábban ismerték, vagy az ogur, vagy a szabir törökök révén. Tudniillik a *dob* neve is a török eredetű nyelvünkben s a középázsiai törökségnél ma is élnek a név rokonai, például a kirgizeknél *dap*. A dob és a nap képének azonosítása igen régi lehet a törökségnél, mert a legtávolabbi északkeletre szorult jakutok is ezt a kettős jelentést tulajdonítják a körbe írt keresztnek (Johansen U.: Die Ornamentik der Jakuten. Hamburg 1954. 94—95.), s maga a motívum már az őskori sziklarajzokon megtalálható (Okladnikov-Zaporozsszkaja 1. rész 117, 119—127 stb.).

Székélyeinken a dob és a dobverő a nemi szerveknek is szimbóluma, mint 10. képünk 2. és 4. számú ábrázolásain láthatjuk. Ez az értelmezés sem elszigetelt magyar jelenség. A pekingi mandzsuk például, Körner Brunhild közlése szerint (Baessler Archiv N. F. III. 1955. 186.) a női erő (*yin-tji*) szimbólumának tartják a dobot, verőjét pedig a férfierő *yang-tji* szimbólumának tekintik. Dobjuk szerkezete teljesen megegyezik

a magyar dobköteles mintával. A törökség általában a sámán hátsólovának tekinti a dobot, melyen a szellemek világába nyargal, s annak az állatnak a lelkét képzelettel a dobba, melynek bőréből a dobot készítette (Harva 536.). A hátsó viszont a szeretett leány szimbóluma a régi stílusú török (és magyar) népdalokban (v. ö. Lükő 1942. 88.), s így a dob szexuális vonatkozású képes értelmezése itt is elég kézenfekvő. A magyar szekrények *dobköteles* motívumának formai rokonsága a nap és a vulva ábrázolásával, ezek szerint, nem tekinthető véletlenségnek.

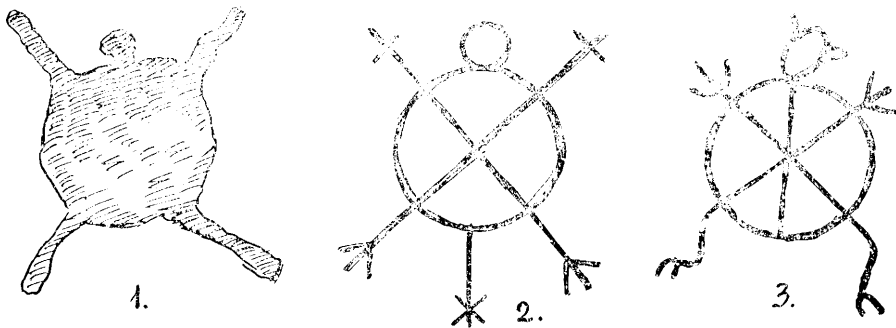
A dob motívum szekrényeinken csaknem minden esetben együtt szerepel az anya- és csecsemőóvó képek valamelyikével. Három szekrényen csak egy-egy ilyen tárgyú képet találtam a dob képe mellett, három mási-

15. Szentesi szekrény a Kiskun Múzeumban (74.147.1.)

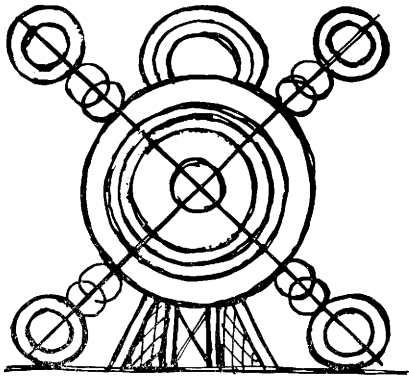
kon már kettőt-kettőt, egyen pedig hármat. Ez utóbbinak egyes motívumait bemutattam már (a terhes asszony 7/2, a vajúdó 7/5, a nehéz szülés 9/2. kép). A 15. képen látható szentesi szekrényen két idevágó ábrázolás között helyezték el a dob képet: alatta a terhes-vajúdó, fölötte a szoptató asszony képe látható. A dob képének ilyen környezetben való elhelyezéséből arra kell következtetnünk, hogy a nehéz szülés, meg az anyát és gyermekét fenyegető egyéb veszedelmek idején eleink igénybe vették a dobbal gyógyító javasok segítségét is. Ilyen javasokról pedig még a XVII. századi boszorkányperek jegyzőkönyvei is megemlékeznek (Diószegi 203.). A hímestojásokon bizonyára a szerelmi varázslat emléke a „dobköteles” minta.

A magyar szekrények tipikus férfiábrázolásának forrását a szibériai népek samanisztikus ábrázolásai körében találjuk meg. Ott a sámánt ábrázolták így, amint éppen szellemidéző varázslatát folytatja: kezét-lábát szétvetve táncol, dobját maga előtt tartva, (lásd a 16. képen). A magyar szekrények férfiábrázolásainak fontosabb típusait a 17. és 18. képeken állítottam össze. A 17. képen láthatjuk, hogyan válik a férfi viszonylag naturális képe, melynek még csak egy szimmetriatengelye van (1—2), a tengelyek szaporításával mind absztraktabbá. A kéttengelyű képeket (3—4) derékon felüli, tükörképpel ábrázolt alakoknak is tekinthetnénk, a négytengelyűeket azonban (5—6) már csak cigánykerekeket hányó gyerekeknek tarthatnánk. Hogy a magyar javas művelt-e ilyen produkciókat gyógyító szertartásai közben, nem merném ezeknek a képeknek az alapján eldönteni. Mindenesetre feltűnő, hogy az asszonyok ábrázolásain nem találkozunk hasonló irányú absztrakcióval. A szoptató anya képe ugyan gyakran válik absztrakt, mágikus jellé (lásd a 19. képen), de sohasem a szimmetriatengely szaporításával. A férfiábrázolásoknak viszont abszolút többsége négytengelyű (9 db 17/5—6. típusú és 11 db 18/3—4. típusú), csak hét darab egytengelyű az általam megfigyelt 102 ábrázolásból. Az egytengelyű képeket esetleg a botját vagy kardját forgató táncos ábrá-

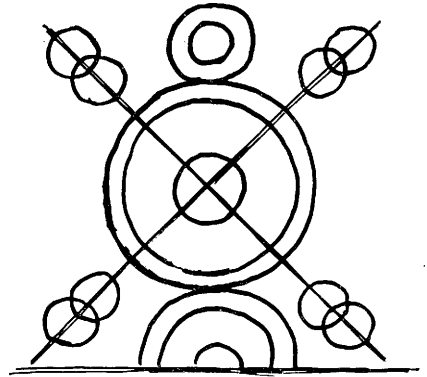

16. Dobját verő és táncoló sámán szibériai ábrázolásai.

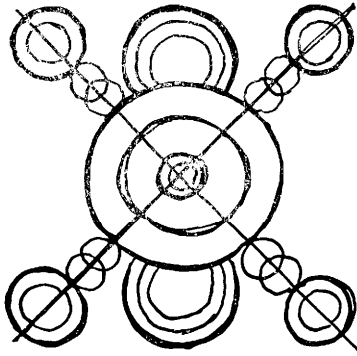
1. Óskori sziklarajz (Okladnikov 172/3.) — Tatár sámándobon (Karutz 71/14.)
— 3. Tunguz sámándobon (Solymossy 169.)

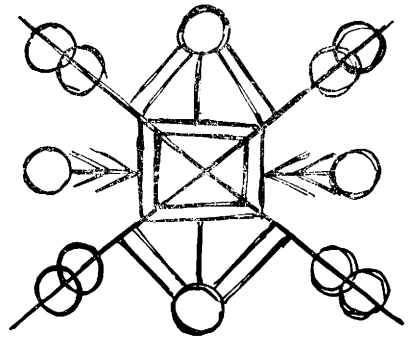
1.

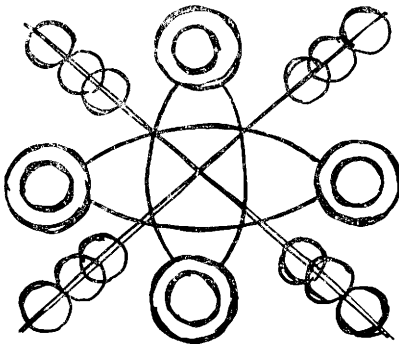
2.

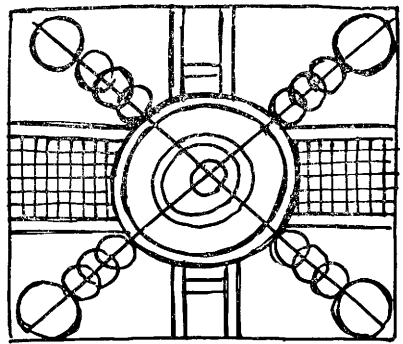
3.

4.

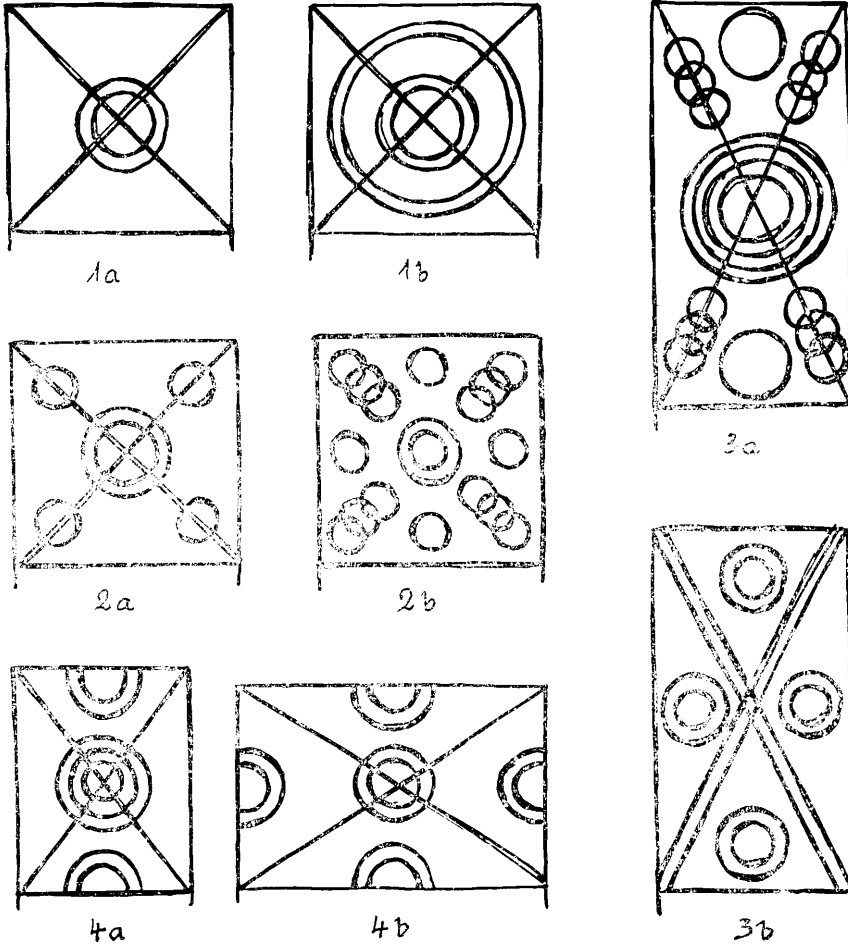
5.

6.

17. Magyar szekrények férfiábrázolásai.

1., 3. Kistelek (Móra F. Múzeum 52.2443.1.) — 2. Noszvaj (Néprajzi Múzeum 58.84.1.) 4. Hódmezővásárhely (Tornyai János Múzeum) — 5. Kötegyán (Erkel F. Múzeum) — 6. Kiskunfélegyháza (Móra F. Múzeum 53.47.1.)

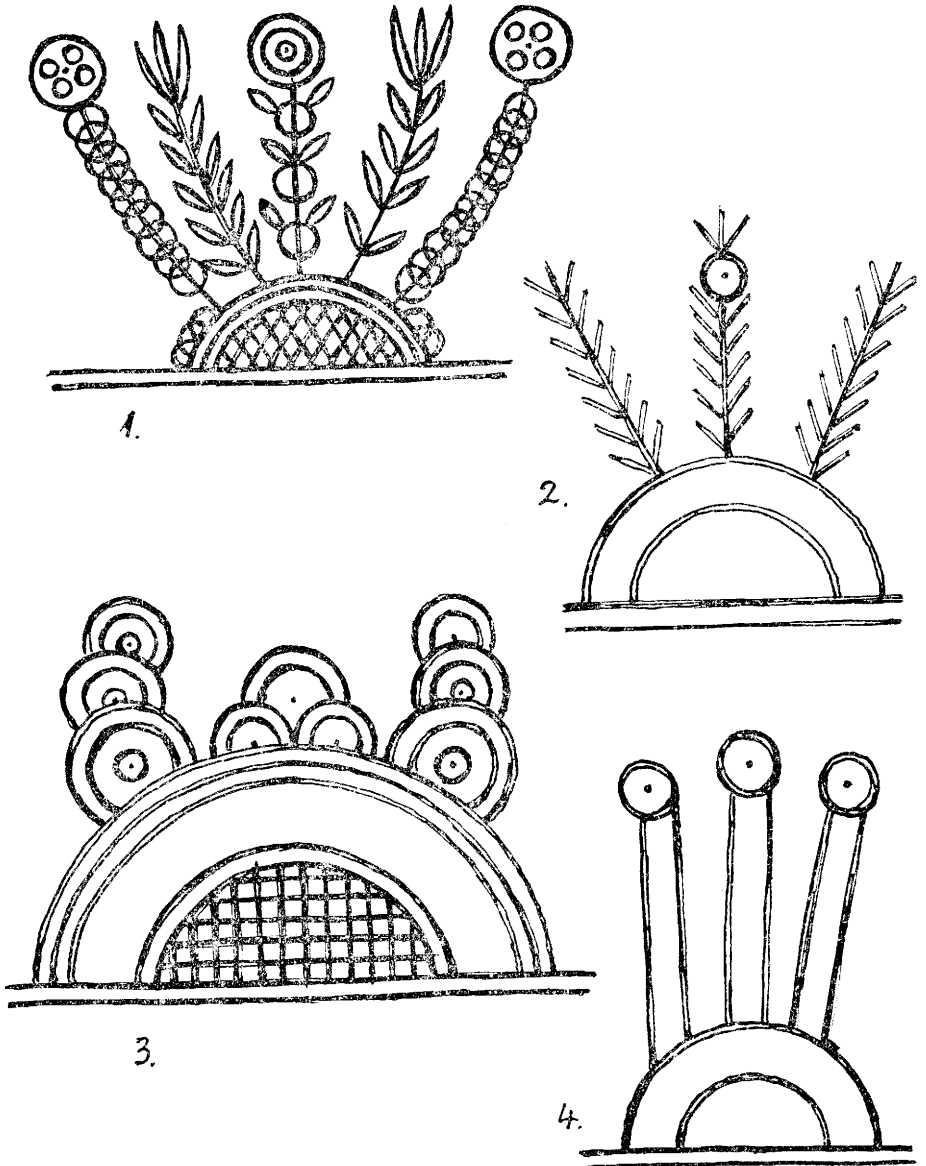

18. A férfi ábrázolásának absztrakt formái:

1. általános — 2a és 4b. Poroszló — 2b, 3b és 4a. Tar — 3a. Ajnácskő — (Malonyay)

zolásának tekinthetjük, s talán ennek a forgó mozgásnak tulajdoníthatjuk a szimmetriatengely megsokszorozását is.

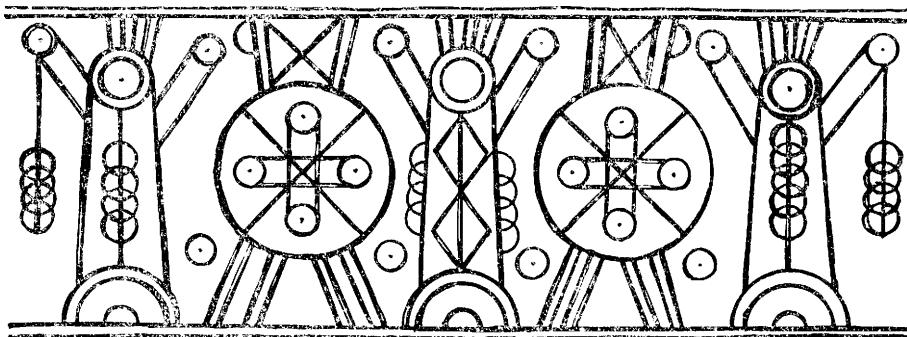
Feltűnő a férfiábrázolások aránytalanul nagy száma a nőkéhez képest. Anya és csecsemő ábrázolását csak 39 magyar szekrényen találtam, férfiét viszont 56-on. Maguknak az egyes képeknek a száma még nagyobb aránytalanságot mutat. Anya- és csecsemőábrázolás 67-szer, férfiábrázolás pedig 102-szer fordul elő a magyar szekrényeken. (Egy egységnek számítom a szekrények egy-egy deszkáján több példányban is előforduló azonos motívumot. A szekrények két lábának azonos motívumát szintén csak

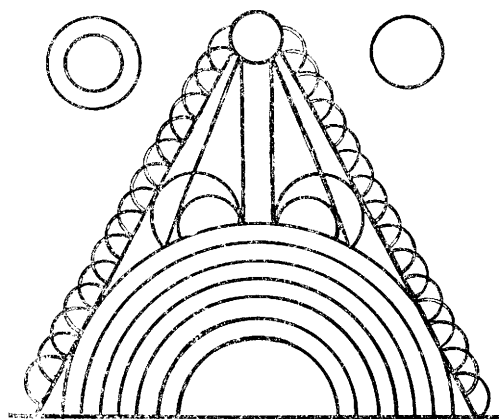
19. A szoptató asszony ábrázolásának absztrakt formái:
1, 3. Ostoros — 2. Poroszló — 4. Tar — (Malonyay)

egynek.) Sok szekrényen nem is egyszer ábrázoltak férfit. Húsz szekrényünkön kétszer, hat szekrényünkön háromszor, három szekrényünkön négyszer, egyen pedig ötször fordul elő a férfi képe. Ezért valószínűnek tartom, hogy a férfi ábrázolását nem csupán a szülés megkönnyítésére, hanem két korábbi akció, a lány férjhezadásának és megtermékenyítésének elősegítésére is hasznosnak vélték. Az előbbire utalnak azok a ritkábban előforduló ábrázolások, melyeken legények társaságában látjuk a fonogató lányokat, vagy fátyolba burkolva a menyasszonyt.

A szeremlei fonójelenetben (20. kép) csak a két szélső lánynak a kezében tudták ábrázolni az orsót, a guzsalyt pedig egyiknél sem. A lányok félkezükkel a szöszt tépkedik a guzsalyról, másik kezükkel pedig a meg sodort fonalat tartják, leeresztve rajta a jól megpörgetett orsót, hogy még jobban összesodródjon a fonál, ezért nyújtják mindkét karjukat az ég felé. A legények keze és karja viszont nem látható, mert ők rendszerint válluk-

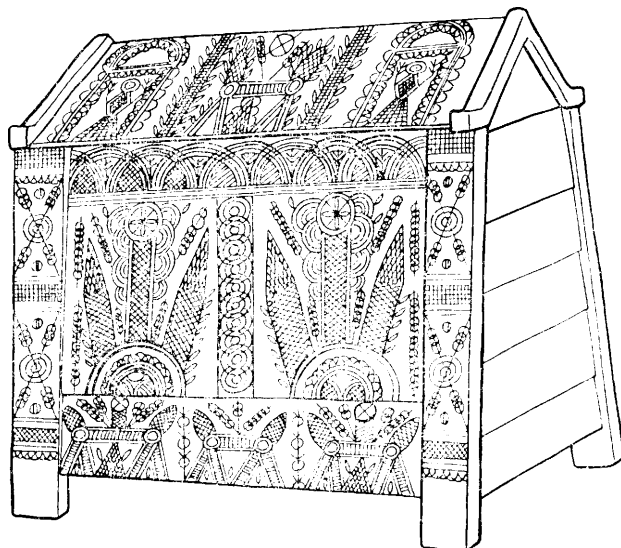
20. Fonójelenet egy szeremlei szekrényen (Néprajzi Múzeum 71.57.54.)

21. A menyasszony egy poroszlói szekrényen (Malonyay)

ra vetett cifraszűrben mentek a fonóba. A hajdani dobábrázolás itt a cifraszűr stilizált képévé vált. A legények fejében nagy süveg van, mellétűzött pipával, vagy bokkrétával.

A menyasszony poroszlói képe (21.) fölött a nap és a hold látható. Az eljegyzett lány úgy mondta régen országszerte: „Nap alatt vagyok!” Egy

22. A lakodalmas menet az ajnácskői szekrényen (Malonyay)

dobozi monda szerint Zrínyi Ilona is ezt mondta Thököly Imrének, mikor az udvarolni kezdett neki, nem tudva, hogy Rákóczi már eljegyezte. (Saját gyűjtésem, özv. Kovács Lajosné közlése 1953-ban.)

Egy ajnácskői szekrényen (22. kép) a lakodalmas menet különböző jeleneteit láthatjuk. A szekrény tetején, középpütt a lóháton ülő legény szematikus (szimmetrikus) képe, mellette kétoldalt a lánypajtásainak búcsút intő menyasszonyé, egy boltíves templomajtóban. A szekrény lábain táncoló férfiak, a szekrény alján lovas legények, középen pedig megint a menyasszony, a nyitott várkapu fölött állva s karjait kitérve. Mintha a gyermekdalokban fennmaradt régi lakodalmas éneket illusztrálta volna a szekrény készítője:

*Nyisd ki, rózsám, kapudat, kapudat,
Hadd kerüljem váradat, váradat!*

Szlovákiában, a szlovákok közé szorult magyar falukban még lakodalmi szertartás keretében élt az ének a közelmúltban is. Kodály Zoltán 1906-ban jegyezte fel itt a következő lakodalmas szövegeket (A Magyar Népzene Tára III/A, 224. és 202. sz.):

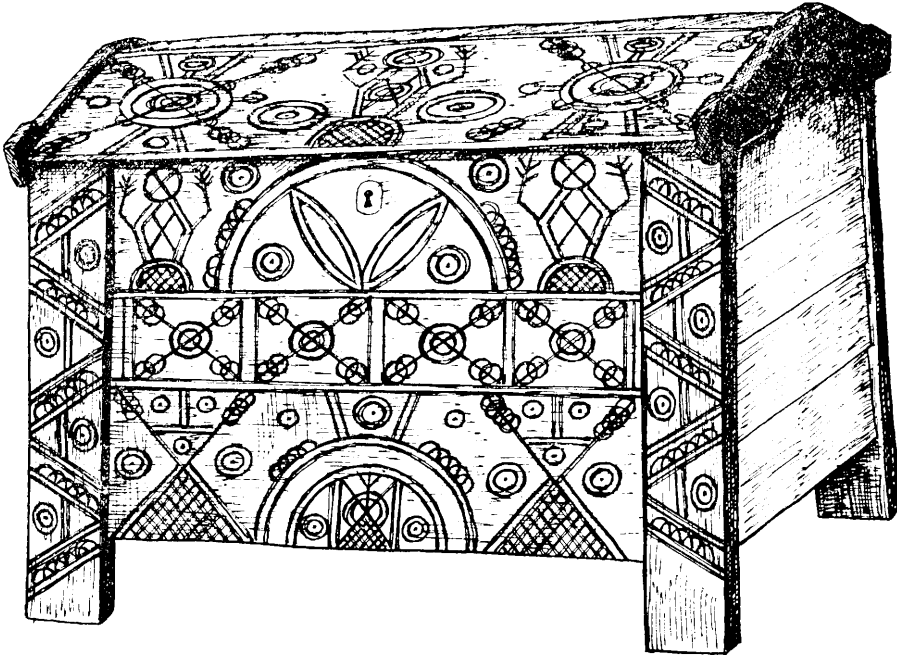
1. *Mé gyüttetek, vidékiek,
Mikor nekték kérdotok nincsen?
Nem gyüttünk mink várát vőnyyi,
Csák gyüttünk mink szíp lyányt níznyi.*

2. *Az én gálambomnák párton ván a házá,
Két kerékén nyílik csikorgós kápujá.
Nyisd ki, rúzsám, nyisd ki csikorgós kápuját,
Hadd sétállyam végig fényes palotádat!
Uri pálotádat, szellőző házádát,
Szellőző házádát, virágos kertédet.*

(Pográny, Nyitra megye.)

Az ajnácskői szekrény a magyar népművészet egyik legszebb és legnagyobb szabású alkotása. Lehet, hogy ma már csak Malonyay könyvének illusztrációja őrzi az emlékét. Mindeddig nem sikerült nyomára akadnom. — Az ilyenfajta szekrényeken már háttérbe szorult az ábrázolások eredeti mágikus célja, de helyét nem az iparművészeti jellegű díszítésnek adta át, hanem a művészi ábrázolásnak.

Egy hódmezővásárhelyi szekrényen (23. kép) a lakodalom különböző

23. A lakodalom jelenetei egy hódmezővásárhelyi szekrényen (Néprajzi Múzeum 57.37.1.)

jeleneteit láthatjuk. Fenn, a tetején, két férfi közt egy táncoló nőalak: valószínűleg a „menyasszonytánc”, amikor kézzel kézre jár a menyasszony. A tető alatti deszkán ugyanis feltehetőleg a „menyasszony fektetése” látható: középen a sátoros ágyra emlékeztető nagy ív, mellette a két nyoszolyásszony, hallgatást intve, vagy hallgatózva. A kulcslyuk belekombinálása a sátorba arra vall, hogy az, egy másik nézőpontból, az új asszony szoknyájának, illetve megtermékenyítésre váró méhének is szimbóluma. A következő deszkán az absztrakt férfiábrázolások alighanem a nászukat ülő fiatal pár körül leskelődő és drasztikus tréfákkal alkalmatlankodó legények. A legelső deszkán az örömanya a „nagyfejűek” (pap, tanító, bíró), társaságában, akiknek a megjelenése igen megtisztelő a családra nézve. A szokásos férfiábrázolástól a fej kifejező erejű megnagyítása miatt tértek el itt. Az átlós vonalak felső szárai itt nem a karokat, hanem a nagy, kunkorgós bajuszt jelölik. Az örömanya szoknyája alatt, röntgenképszerűen, egy magzat. Tréfás célzás arra, hogy a lány megtermékenyítésekor ő már megint teherben van. A szekrény lábain a népművészet közismert folyóvíz motívuma: itt alighanem a megtermékenyülés jelképe. „*Vérem a véreddel egy patakot mosson!*” — mondja a székely ballada. A vérfolyóban külön jelölve „Ádám magja”.

Ezeknek a szekrényeknek az életképeit már nyilván a múlt század romantikus népiessége inspirálta, de hogy hogyan érvényesülhetett az ebben az archaikus stílusban, az még titok számomra.

*

A szekrénynek, ládának rendkívüli jelentősége volt a régi asszonyok, lányok életében. Mikor egy lány eladósorba került, apja megcsináltatta vagy megvette a ládáját s a lány — anyja segítségével — elkezdte szőni, varrni a kelengyéjét, a kész darabokat ládájába rakosgatva. Ez már az ő külön világa volt, amelybe talán még az anyja sem nyúlt bele az ő tudtán kívül. Mikor aztán férjhez ment, új környezetében is ládája volt egyéniségének a szimbóluma, egyéni jogainak a záloga. Ezért a lakodalom szertartásai között szerepelt a láda kiváltása is. A vőlegény násznagya csak hosszas alkudozás és készpénzfizetés után kapta meg a ládát, s vele együtt persze a menyasszonyt is. A ládát ünnepélyesen, külön szekéren vitték s megmutatták az egész falunak. Megbámulta barát és ellenség egyaránt, s így — a néphit szerint magára vonta a rontó szándékok és szemek erejét, elhárítva azok káros hatását. Ez némileg megnyugtatta a sok pletykától, búcsúzkodástól megkínzott menyasszonyt. Hiszen otthon úgy elsiratták, mint egy halottat.

A láda már a fiatalok „házasító dal”-aiban is az eladó lány szimbóluma:

*Hanyec Ilus kis ládája,
Rátottából van a lába.
Holics Lajos kiskutyája
Rászokott a rátottára.*

Űssed Ilus a kiskutyát,
 Mert megeszi a rátottát!
 Nem ütöm én a kiskutyát,
 Mert szeretem a gazdáját.

(Endrőd, Békés m. 1926. Bartók B. gy.
Magyar Népzene Tára IV. 708.)

A magyar szekrények lábán nem ritka a vulva ábrázolása, lásd itt a 10/1. képen, s a rántotta ennek a szimbóluma. Egy másik párosító énekben már csak „értelmetlen kezdőkép” a láda azok számára, akik nem ismerik a nép költői nyelvét:

Láda, láda, cifra láda,
 Fáj a Diska Mari lába.
 Hazaizen az anyjának:
 Szedjen füvet a lábának.
 Szenne, szenne, hogyha lenne,
 Gyógyítaná, hogyha telne.
 Ott van Pálinkás Pál helbe.
 Gyógyíjja meg a kiskerbe.

(Szanda, Nógrád m. 1922. Kodály Z. gy.
Magyar Népzene Tára IV. 730.)

Dobozon, az 1. képen bemutatott szekrény hazájában hallottam 1955-ben 80 év körüli öregektől, hogy az ő idejükben, még ilyen szekrénnel adták férjhez a lányokat, s ezt a tréfás dalt énekelték a lakodalomban, mikor kiadták a menyasszony ládáját:

Pista bácsi, János bácsi,
 Hej, csak a ládám vigye kend ki,
 Hej, csak a ládám vigye kend ki!

Jól eldugja kend a gazba,
 Hej, hogy meg ne lelje a gazda,
 Hej, hogy meg ne lelje a gazda.

A lányok abban az időben még nem tegezték a velük egykorú legényeket, hanem bácsinak szólították, az asszonyok pedig úgy titulálták férjüket, akinek a házába költöztek: *az uram, a gazda*. A ládát a vőlegény barátai vitték ki és tették fel a kocsira. Köztük lehetett a menyasszony régi szeretője is. A nóta szerint nem is egy volt, s a menyasszony fenn akarja velük tartani a kapcsolatot, azért bízza rájuk a ládáját, ami most már jogosan a férjét illetné. Székelyföldön még egy strófát énekelték a fenti nótahoz (Kriza: Vadrózsák, 1911. I. 304. 1.):

*Mert ha rátalál a gazda,
Hej, langot vet a selyem szoknya.*

A láda szimbolikus jelentése nemcsak a költészetben és művészetben, hanem a babonás hitvilágban is élt. Jósoltak és varázsoltak a láda segítségével, persze csak a gyermekáldást illetőleg. Az esküvőről hazaérve a ládára ültették a menyasszonyt. Ha megcsikordult a láda, jó jelnek vették: számíthatnak gyerekre. Ha viszont nem akart gyereket az új asszony, titokban ült rá a láda szélére, miután felnyitotta a fedelét (Ethnographia 1906, 44.). A láda tehát maga is olyan szerepet töltött itt be, mint a reávésett képek: azonos a gazdájával, helyettesíti és megvédi annak testét.

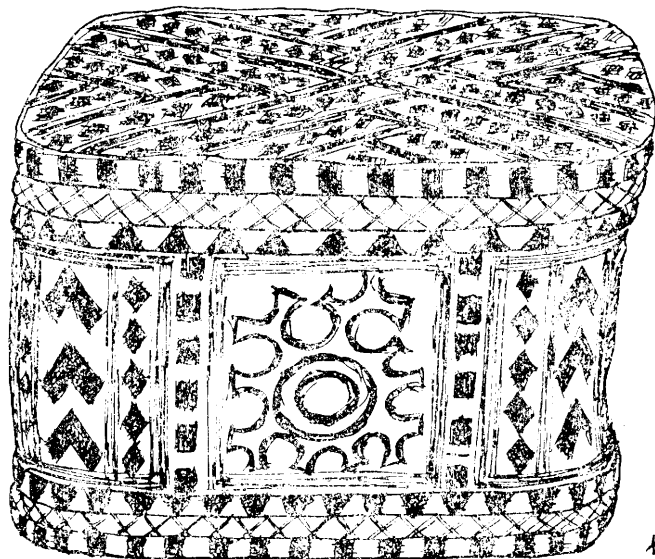
Hasonló szimbolikus jelentése és mágikus funkciója van a ládának és nyírfakéreg-doboznak a voguloknál is. Egy asszony például így mélézik el „sorsénekében” (Munkácsi IV/1, 15.):

*Bizony, megeshet, hogy legkisebb sógorkáim
Valami rothadt-halás ládikót vesznek feleségül.
Az tán még a sajátját sem képes megfoldozni.
Már én, akárki mit mond, de varrni azt tudok!*

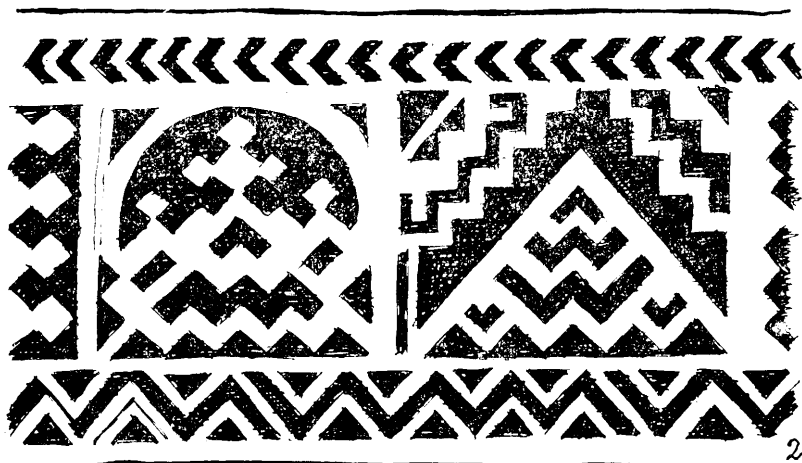
Megjegyzem, hogy a hal a voguloknál is phallikus szimbólum, s az asszonyt férje nem alaptalanul gyanúsítja öccseivel. Az ének szerint ezek vigasztalják őt, míg goromba, sőt kegyetlen férje a szeretőjénél jár.

Házi bálványait is ilyen ládikában tartották a vogulok, s ezzel a ládikával jósoltak is (Krohn—Bán, 140.). A ládát egy lócára tették, a lóca alá fejszét vagy kést, s míg a sámán idézte a szellemeket, emelgették a ládát, mert súlyváltozásaiból jövendöltek. Itt megint meg kell jegyeznem, hogy a fejsze és a kés is phallikus szimbólum, a láda súlyosbodása pedig analóg a nők „teherbe esés”-ével. Ezt bizonyítja az északi osztályok névadó szokása. Hitük szerint a gyermekben egyik elhalt rokonuk születik új életre, s ennek a nevének kell a gyermeknek viselnie. Meg kell tehát tudni, hogy kinek a lelke költözött az újszülöttbe. Mikor a csecsemő a fürösztés után elalszik, a baba fölemeli bölcsőjével együtt és egymás után kimondja az elhalt rokonok nevét. Amelyik név kiejtésekor nehezebbé válik a bölcső, annak a lelke van a gyermekben. (Karjalainen I. 64.).

Külön ládikában őrizték az osztyák asszonyok úgynevezett hajfonatos állataikat, melyeknek képét apjuk vagy bátyjuk faragta ki számukra, mikor férjhez mentek. Az asszonyok halálukig megőrizték ezeket a plasztikus állatképeket, akkor pedig velük együtt a sírba tették őket (Karjalainen III. 45.). Lehetséges, hogy a hajdani totemállat emléke volt a „hajfonatos állat” — írja Karjalainen —, mert az asszonynak tilos volt megölnie a saját hajfonatos állatának élő példányait. Hajfonatosnak valószínűleg azért nevezték, mert ennek az állatnak a képét viselték hajfonatukon is, áttört rézkorongon (Zélénine 79.). Újabban sapkájukra, nyakukba, vagy övükre akasztva is viseltek ilyen korongokat (Vahter 143. tábla). Megjegyzem, hogy hasonló korongokat X. századi magyar asszonyok sírjában

1.

2.

24. Egy vogul doboz és egy osztyák doboz oldala (Vahter 184/6. és Sirelius XLV/4.)

is találtak (lásd Fettich XLI, LXXIII. és LXXX. tábla). Ezek is hasonló célt szolgáltak (Dienes: A honfoglaló magyarok, 63—65. l.).

Az obiugorok nyírfakéreg-dobozain is gyakran látható különböző állatok képe. Ezek valószínűleg összefüggésben voltak a ládában őrzött hajfonatos állattal, vagy annak funkcióját töltötték be ott, ahol nem készített-

tek olyanokat. A 24. képen bemutatom egy vogul (1) és egy osztyák (2) doboz díszítményeit. A vogul doboz központi motívumának variánsait hol nyírfaágnak, hol meg medvének nevezték (Sirelius VIII./1, IX/1). Mindkét név a vulva fedőneve, költői szimbóluma, amit különben a motívum alakja is elárul. A vulva találósmeséje például ez: Fogatlan medve harapni akar (Munkácsi IV/1, 404).

A bemutatott osztyák doboz két főmotívuma közül a jobboldalit hegyes sátornak (*por-kát*), a baloldali császármadárnak (*pönk*) nevezték. Ez utóbbi szintén sátorfedél alatt van ábrázolva, mely kerektségével a magyar szekrények sátoros-ágyára emlékeztet. Annál is inkább, mert alatta három fejet látunk, melyek közül a középső jobban kiemelkedik és egy kitárt karú, szétvetett lábú emberi alak fölött helyezkedik el. Miért nevezik ezt a kompozíciót császármadárnak? Sirelius még két hasonlót mutat be mellette (XLV. tábla 1—2) azonos elnevezéssel. Az egyik ennek a doboznak a fedeléről származik (Sirelius IV. lap 12. kép).

A császármadár Északeurázsia mítikus madara (Dehnhardt O.: *Natur-sagen* III/1, 2). Mítoszát az obiugorok is ismerik (Karjalainen III. 25). E szerint az őskorban óriási termetű volt, de Ég-isten feldarabolta és minden madárnak adott fehér húsából. Amazoké ugyanis megfeketedett az alvilág fejedelmével való érintkezésük következtében és élvezhetetlenné vált. A hús maradékából megint császármadarat csinált Ég-isten. Ez persze sokkal kisebb lett, mint az eredeti volt. Lehet, hogy régebben a pelikánéhoz hasonló szimbolikus jelentést tulajdonítottak ennek a mítosznak az obiugorok s így azonosult a madár képe a szoptató anya képével. Megkönnyíthette ezt az is, hogy az obiugorok régi hitvilágában a császármadár közeli rokonai, a nyírfa- és a siketfa- madár, a lélekmadár szerepét töltötték be (Ivanov 46—47). Az alvó ember lelke ezek egyikének alakjában jár kint, s ekkor mindenféle baj érheti, például lelőheti egy vadász, vagy elrabolhatja egy erősebb lélek, egy sámán. Különösen a kisgyermek lelkét féltették az elrablástól, hiszen náluk is nagy volt a gyermekhalandóság. E veszedelem elhárítása céljából alkalmazták a gyermek bölcsőjén a nyírfa- és a siketfa- madár képét (Vahter 193/4, 194/5 és 195/5), a felnőttnek pedig csuklójára tetoválták, ha súlyos, életveszélyes betegségbe esett. A tetovált kép mindig szimmetrikus volt, mert az égen szálló madarat ábrázolta (Ivanov 46), a bölcsőkön, dobozokon és edényeken viszont mindig aszimmetrikus formában, oldalnézetben ábrázolták a madarakat (Ivanov 35), amint lábukon állnak és farkukat felborzolva dürrögnek. A császármadárnak az itt bemutatott dobozon látható s a fentiekől eltérő szimmetrikus ábrázolása elüt a nyírfa- madár tetovált képétől is, tehát mindenképpen más magyarázatra szorul.

Ha összehasonlítjuk a szóban forgó „császármadár” képét (24/2) a 25. képen bemutatott szibériai ábrázolásokkal, nyilvánvalóvá válik, hogy ezen is a magyar sátoros-ágy motívumának egyik variánsa látható és csupán téves asszociációk révén kapta madárnevét. A 25. képen egy vogul doboz fedelének és egy minuszinszki sziklarajznak az ábrázolásai láthatók. Kü-

lönösen a sziklarajz naturalis ábrázolása fontos számunkra, mert kétségbevonhatatlanul bizonyítja a kompozíció minden elemének régiségét s a variánsok antropomorf értelmezésének helyességét. S ezenfelül a téma azonosságát krónikáink hun-magyar szarvasmondájával.

1.

2.

25. A „sátoros-ág” ábrázolásának szibériai variánsai:

1. minuszinszki sziklarajz (Aspelin I. 354.) — 2. vogul doboz fedele (Vahter 1891.)

A krónikák szerint az ikrek anyja az *Eneh* (=ünő) névre hallgat, fiai pedig *szarvasünőt* üldözve találnak rá a lányokra, akiket elrabolnak és feleségül vesznek. A vadászat tehát a lányrablás szimbóluma. Az egzogám nemzetiségi társadalom íratlan törvényének értelmében a fiúk csak ugyanabból az idegen nemzetségből vehetnek feleséget, ahonnan az apjuk is házasodott, tehát a mi esetünkben a szarvasotemű nemzetségből

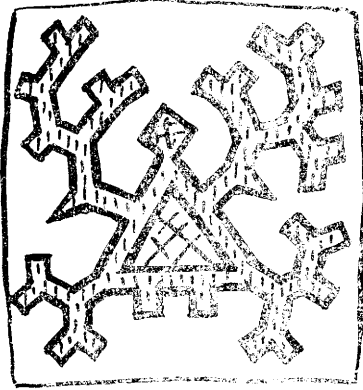
A sziklarajzon az anya féllábával egy szarvas fején áll, a másikkal pedig egy ragadozóén. A ragadozó a szarvast üldözi, tehát az apa és a fiúk nemzetségének totemje. Szarvasmondánk obiugor változataiban egy ragadozó állat, a rozsomák nevét viselik a vadászó ikrek: *Gyalogos-* és *Szarvasnyas-Pasker* a nevük. (Első közlése a Nyelvtudományi Közlemények 38: 313, Pápay József gyűjtése.) E nevek a monda primitívebb változatának emlékét őrzik, melyben a két nemzetség totemállata küzd egymással. Ezt ábrázolja a bemutatott sziklarajz is, de a kép felső részén antropomorf alakban is bemutatja a szereplőket, anya és gyermekei viszonylatában.

A *pasker* állatnévből származik a obiugor *Paszter* nemzetség és a ma töröknyelvű *baskir* nép neve is (Györffy György, Századok 92,599), mely a mongol korig magyar nyelvű volt (Németh Gyula, Nyelvtud. Közl. 1966). Mivel a keleti források ez időben a Duna melléki magyarokat is baskirok-

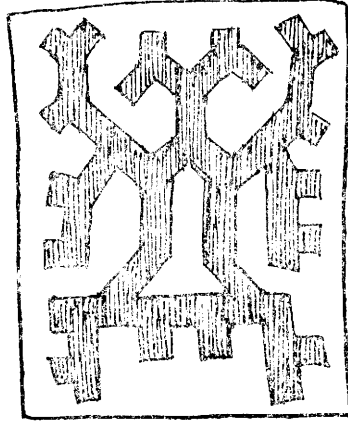
nak nevezik (Ligeti Lajos, Magyar Nyelv 1964), a minuszinszki sziklarajznak rendkívüli fontosságot kell tulajdonítanunk a magyar őstörténet szempontjából. Annál is inkább, mivel az obiugor és a magyar néphagyományban is megtaláltuk párhuzamait. Eddig mindez elkerülte a magyar kutatók figyelmét. Itt nem tárgyalhatom részletesebben ezt a témát, de meg kell jegyezni, hogy a szekrényeken nagyritkán előforduló szarvasábrázolások stílusa is keleti vonatkozású és hogy a szekrényeken más ősmagyar mítoszok ábrázolásai is megtalálhatók. Ezeket az emlékeket más alkalommal szeretném bemutatni.

Az obiugor dobozok állatábrázolásainak egyik típusa alig különbözik az ember sematikus képétől és hol *medvének*, hol meg *hódnak*, *békának*, sőt *embernek* is nevezték. A 26. képen bemutatom ennek a típusnak négy változatát. (Itt mindjárt meg kell jegyezni, hogy a 3. számú női tarsolyon látható kép megnevezése nyilvánvalóan téves, vagy az adatközlő, vagy a gyűjtő hibájából. A „szél hulláma” nevű motívum alakja egészen más, lásd Sirelius X/8—10.) Láthatjuk, hogy a *medve* (1) és az *ember* (2) alakja alig különbözik egymástól. Mindkettő két lábon áll és első lábával, illetve kezeivel kifejező mozdulatot tesz. A fakéregből készült dobozokon, kászúkon ez a támadó medve mozdulata lehet. A vogul költészet közismert motívuma az erdőben bogypészedő asszonyokat ijesztgető medve. A kép ennek a veszedelemnek az elhárítására szolgálhatott. A férfi képe viszont (a párnán!) alighanem a megtermékenyülés mágikus elősegítője kívánt lenni, agresszív, támadó mozdulatával. De az is lehet, hogy a születendő gyermek nemét kívánta meghatározni. A 3. és 4. képen látható alak némileg hasonlít az előbbiekre, de nem álló, hanem ülő helyzetben ábrázolja tárgyát, nagy, kerek hassal s abban röntgenképszerűen, a magzattal. A terhes anya, vagy a vemhes medve (esetleg béka) képét kell felfedeznünk ezekben az ábrázolásokban. Annál is inkább, mert leggyakrabban a nők tarsolyán fordul elő (lásd Vahter 157—160. tábla), melyben varrókészségüket tartják, de terhességük idején a szülésben segítő kis bálványt, a *szosz-t* is (Rombandjejeva). Egy ilyen tarsolyt ábrázol 3. számú képünk. A rajta látható alak feltűnően hasonlít a dobozi és a szentesi szekrények terhes asszonyára: teste körte alakú, lába nincs jelölve, karjait fölfelé nyújtja, hasában pedig, egy vízszintes elválasztó vonal fölött, egy fölfelé néző, alatta meg két lefelé néző fej, illetve magzat látható.

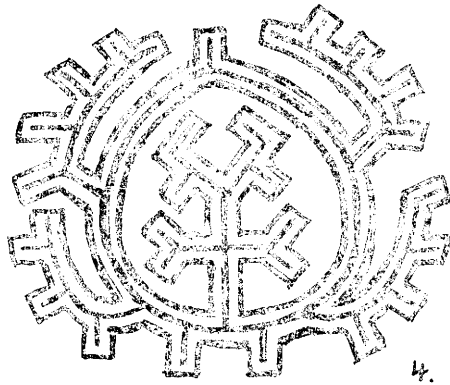
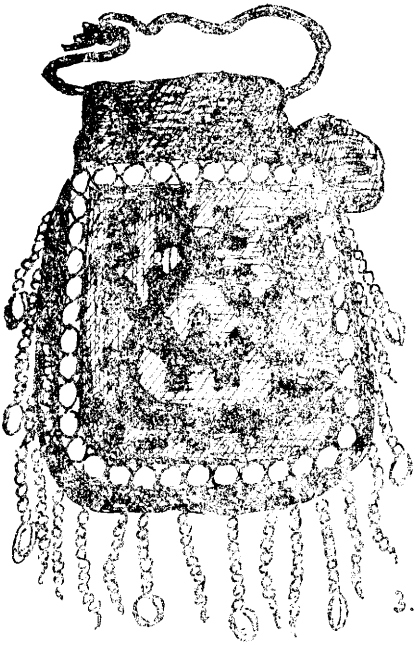
Vajon kit ábrázol az obiugor tarsolyok terhes anyja? Mert nem bizonyos, hogy magát a szülés előtt álló asszonyt. A kálvinista helyekről származó magyar szekrényeken is bajos volna *Boldogasszonyt* keresni, aki a katolikus asszonyokat segítette a szülésben (Kálmány 1885), de az obiugoroknál gondolhatnánk a mítikus *Kalteš-asszonyra* (Munkácsi I/1. k. CCCXCVII. 1. és IV/1. k. 405, Karjalainen I. 51, Kannisto 121), aki méltó párja Boldogasszonynak. Csakhogy Kalteš-asszony soha sem terhes az obiugor mítoszokban. Inkább gondolhatunk a *por-frátria* totemjére, a medvére. Ez egy osztyák mítosz szerint méhébe fogadja és új életre szüli a kutyák által szétszaggatott *mosz-asszonyt*, a *mosz-frátria* mítikus őst.

1.

2.

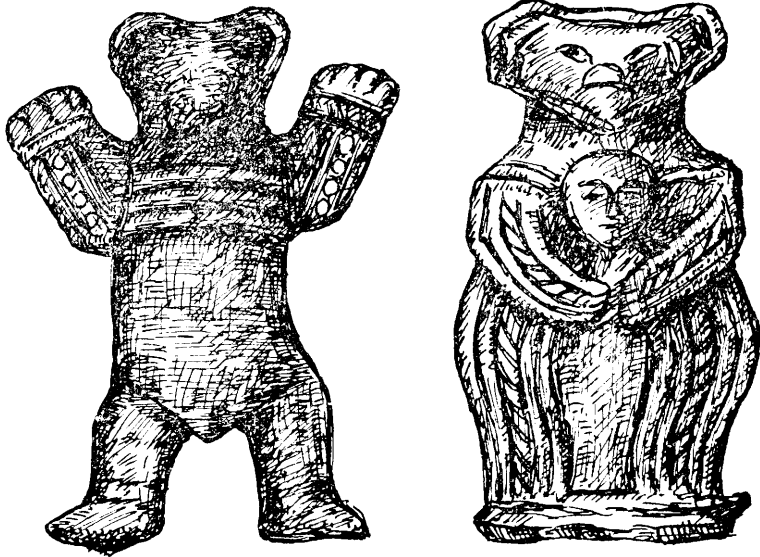
4.

26. Obiugor medve- és emberábrázolások:

1. medve dobozon — 2. ember párnán — 3. (szél hulláma = téves!) női tarsolyon — 4. ember (doboz fedelén?) — (1. és 4. Sirelius VI/2 és VII/4.; 2. Néprajzi Értesítő 1911 297.; 3. Vahter 158/2)

A medve az asszony véreből sarjadt virágtól esik teherbe (Pápay 1910, 79. — Az obiugor frátriákról bővebben Lükó 1965.). Az Ural-vidék és Nyugat-Szibéria bronz emlékei megerősítenek ebben a feltevésében. Az V—IX. századból származó leletek közt sűrűn találkozunk a két lábon álló medve képével. Már Aspelin sokat publikált belőlük (1877—84). Itt újabb publikációk nyomán mutatok be két darabot (27. kép). Az egyikben a medve támadólag emeli fel mellső lábait, a másikon egy bepólyált emberkét ölel magához. Ez utóbbi az eurázsiai mítoszok nőrabló medvéjét mutatja eszünkbe (v. ö. Boratav 1955), de ha jobban megnézzük, ennek a bronzmedvének rendkívül széles az alsóteste s ez a terhes anya vogul és magyar ábrázolásaira emlékeztet. Valószínűnek tartom, hogy a terhes medve képe áll előttünk, s a bepólyált emberke a méhében lévő mosz-asszonyt jelöli. A medve ölelő gesztusa az anya ösztönös mozdulata lehet, mellyel az első életjelt adó magzatot keresi.

Ezek a bronzmedvék valószínűleg szintén a szülő nők segítő szellemei voltak. A vogul női tarsolyok ábrázolásai indokolják ezt a feltevést. A medve ilyenféle szerepéről eddig csak az Amúr mellékéről vannak adataink. Az Amúr melléki goldok (saját nevükön nanájok) a vajúdo asszony megsegítésére fából faragták ki a medve képét, hasában két-két bocsot, malacot, sündisznót és harcsát ábrázolva (Zélénine 24). Nem hagy-

1

2

27. Nyugatszibériai bronzöntvények.

1. Vahter (98. lap) — 2. Szibirszkaja Enciklopedija (III. 400.)

hatom említés nélkül ezt a távoli párhuzamot, mert a finnugor medve-kultusz sok más részletében is megegyezik a keletázsiai népek medve-kultuszával. Erről Bán Aladár (Ethnographia 1913) és Kálmán Béla (Munkácsi IV/2. kötetében) tájékoztatnak.

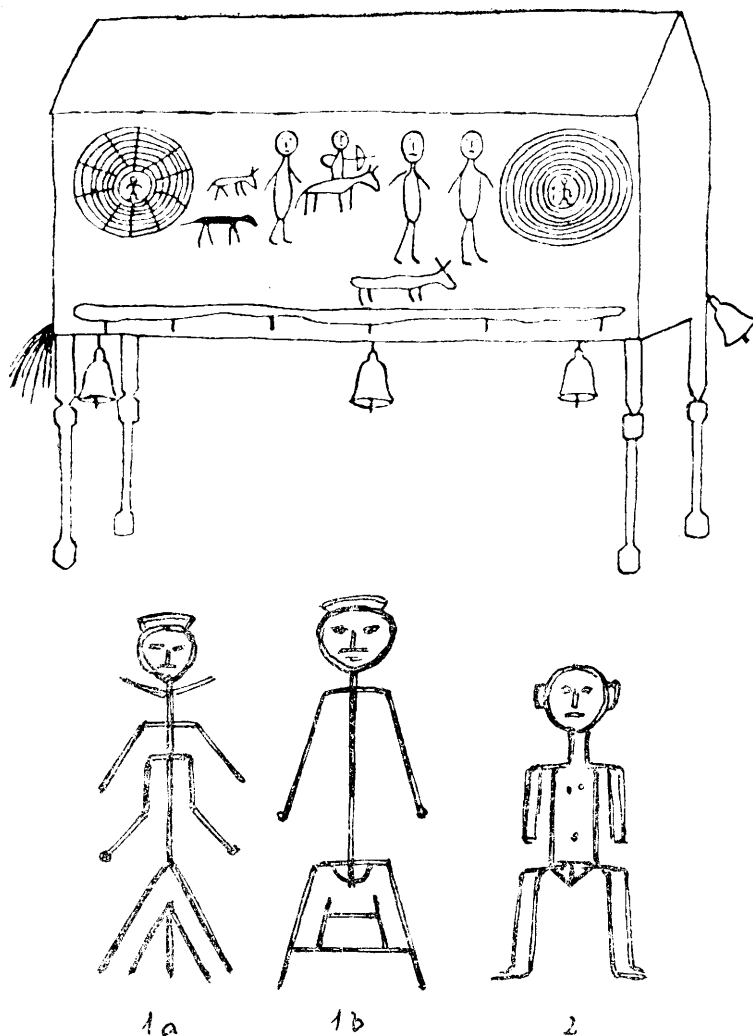
*

Hogyan került hozzánk, magyarokhoz, ez az urali-nyugatsibériai mítikus eredetű, mágikus célú művészet? Erre a kérdésre nem nehéz válaszolni. Ugyanúgy, ahogy nyelvünk finnugor eredetű ősrétege. Magunkkal hoztuk. Nem ilyen egyszerű a válasz az utána következő kérdésre: miért éppen az alföldi és a palóc magyarság őrizte meg korunkig?

Először is meg kell vallanom, hogy a fenti néprajzi és földrajzi meghatározás nem pontos. A földrajzi határ csak a szekrények vésett díszítmányaikra érvényes, textilanyagon megtalálhatók e művészet emlékei Dunántúl is, meg Erdélyben is, sőt csakis itt találhatók meg a textileken. Az Alföldön hiába keressük. Csakhogy a textilmunkákon más jellegű geometrikus stilizálásban és virágszimbólumok köntösében jelennek meg e képek, s így még nehezebb feladat elé állítják az idegen művészi iskolázottságú szemlélőt. A néprajzi szakirodalom ezeket sem fedezte még fel, azért arra sem utalhatom olvasóimat, hanem türelmüket kell kérnem, amíg publikálni nem tudom ez irányú kutatásom eredményeit. Itt csupán annyit közölhetek, hogy a hímzett képek mind olyan tárgyakon szerepelnek, melyeknek különleges funkciójuk volt a lakodalomban, tehát nyilvánvaló, hogy a szekrények képeivel azonos mágikus hatást tulajdonítottak nekik. Megemlítem, hogy a terhes medve fogul képét egy fiatalkori munkámban kapcsolatba hoztam már egyes magyar hímzésmotívumokkal (Lükő 1942: 114, 116, kép), de a szekrények ábrázolásaival akkor még nem foglalkoztam, s a hímzett képek nagy részéhez ezek adták meg a kulcsot jóval később.

A textilek említésével azonban újabb kérdés merül fel. Mi az oka ennek a kettősségnek? Miért nem szerepel témánk az alföldi textileken, csak a dunántúliakon és erdélyieken, illetve miképpen függ össze az alföldi szekrények és az említett területek textíliáinak művészete?

Köztudomású, hogy a magyar szempontból centrális helyzetű alföldi magyarság kevesebb archaikus elemet őrzött meg nyelvében, zenéjében, művészetében, mint a perifériák lakossága, Dunántúl és Erdély népe. Az tehát nem szorul külön magyarázatra, miért nem szerepel témánk az alföldi hímzéseken. Kiment a divatból. Annál inkább sürget viszont az a kérdés, hogyan és miért maradt fenn mégis a szekrényeken? A magam részéről csak a XIII. században ide telepített kunok hatásával tudom ezt magyarázni. A kun nép keletázsiai, mongol eredetű, s még ázsiai vándorlásai során eltörökösödött (Németh Gyula: A kunok neve és eredete. Századok 1942.). Így feltehető, hogy sámánjai a burját-mongol sámánokéhoz hasonló ládákat használtak varázslásaik alkalmával. Ilyen sámánládát mutatok be a 28. képen Ennek némely sajátossága feltűnően hasonlít alföldi

28. Egy burját sámán-láda és emberalakok más hasonló ládákról (Ivanov 727 és 729.)

és palóc szekrényeinkre: 1. teteje házfedélhez hasonló, 2. sarkain nincsenek toronyszerű díszek, 3. oldalán nap és hold, sűrű koncentrikus körökből, és 4. emberalakok, köztük egy lovas is. Más sajátosságai viszont megkülönböztetik a magyar szekrényektől: 1. lábai kovácsolt vasból vannak és hosszabbak, mint a mieinké, 2. fedelének csak egyik oldala nyílik fel, s a gerincén vannak a sarkai, 3. oldaláról csengők és egyik végéről lófark csüngenek, 4. emberábrázolásai erősen elütnek a mieinktől.

A futólagos szemlélődés azonban itt is megcsalhat. Meg kell néznünk a variánsokat is. Lehet, hogy a burját sámán-ládáknak mind vasból volt a lábuk, de a ruhásládáké fából volt és a láda oldaldeszékait úgy sasolták bele, mint a mi szekrényeink lábába. A burját ruhásláda díszítményei is nagyon hasonlítanak a mi szekrényeink lábába. (= vulva) motívumának egyes variánsaira (29. kép), s a kerek figuráknak a burjátoknál is *nap* volt a neve (Petri 1918). Ez soha nem maradhatott el a sámán-ládák mágikus képei közül sem. Csengőt és lófarkat azért akasztott ládjára a sámán, mert hátsólvának tekintette azt (Ivanov 1945. 726), melyen a szellemek birodalmába nyargal, akárcsak a török népek sámánjai a dobjukon. A láda kovácsolt vas lábai a ló lábát, teteje pedig a nyergét formázta.

1

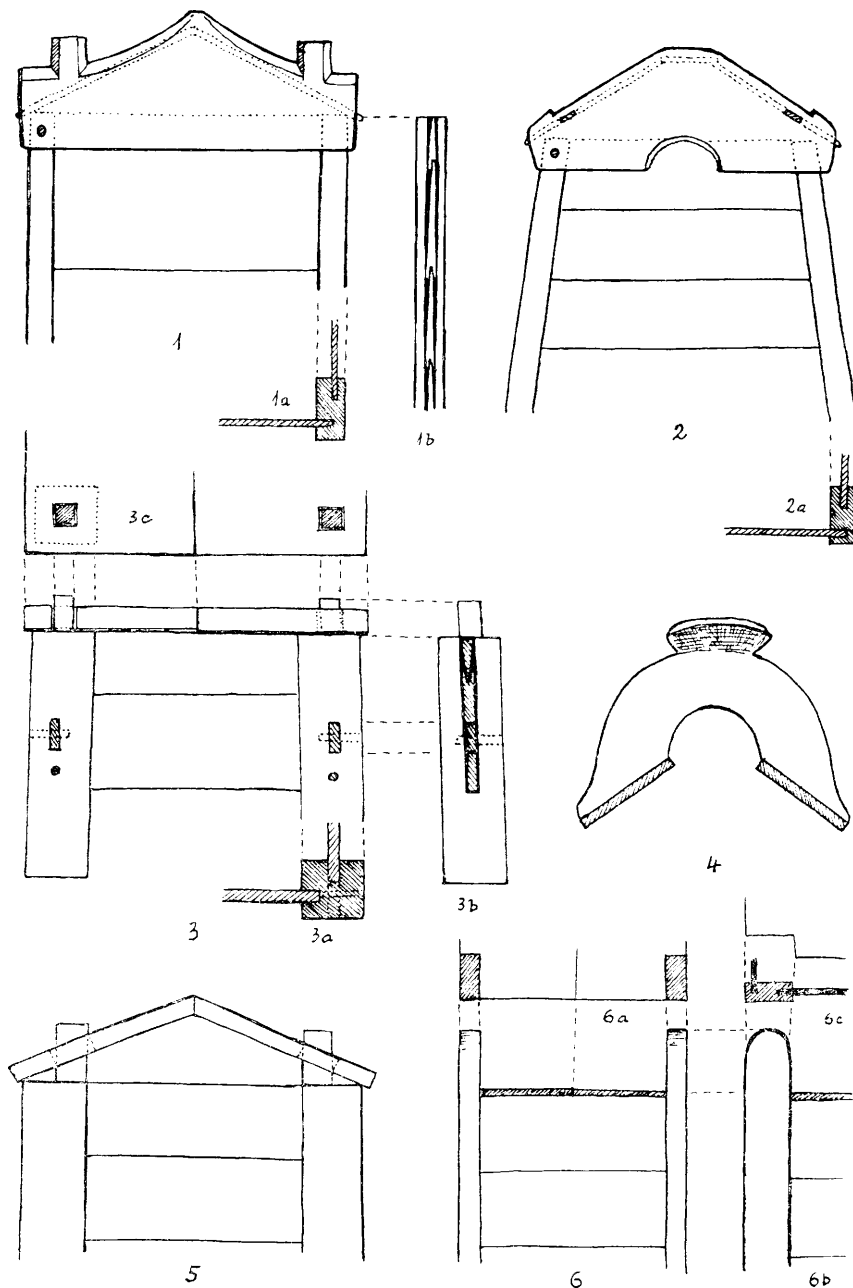
2

3

29. Burját ruhásládák díszítése (Petri 20, 72, 76.)

Hasonlítsuk össze a magyar szekrények két fő típusának tetejét egymással és a régi fanyereg szerkezetével (30. kép). Alföldi és palóc szekrényeink (30/2) teteje erősen elüt a dunántúli és az erdélyi szekrényekétől (30/1) és a nyereg szerkezetére emlékeztet. A burját sámánok ládáinak és a nyereg képes jelentésének ismeretében (Lükő 1942, 91) nem tart-

30. Párhuzamok a szekrények szerkezetéhez és plasztikus formáihoz:
 1. baranyai — 2. alföldi szekrénytípus — 3. régi ferganai koporsó — 4. magyar nyeregkápa — 5. hipotétikus forma — 6. kazah ruhásláda

hatjuk véletlenségnek az alföldi szekrények tetejének nyeregszerű alakítását. Láttuk, hogy a láda tulajdonosának a szimbóluma, aki rendszerint nő. Nos, a nyereg is a nő szimbóluma:

*Luca Panna: bársony nyereg/
Nem ül arra minden gyerek!*

*Aki ráül, úgy megülje,
Hogy a jáger le ne lúje!*

Embert nem ábrázoltak a burját ruhásládán, de a sámán ládájára rendszerint rávésték a sámán és felesége, meg esetleg más segítőtje képét is. A bemutatott ládán (28. kép) a gyermekrajzokhoz hasonló bizonytalan vonalakkal ábrázolták az embereket, de más sámán-ládákon már határozott stílusban vésétk ki őket. (28. 1—2 kép). A kiforrott stílus a néphagyományban mindig hosszabb fejlődés eredményének tekintendő. Az alak nagy, kerek feje, karcsú dereka és széles csipője a magyar szekrények egyes nőalakjaira emlékeztetnek (lásd 3/1 és 3/4 kép). A magyar férfi ábrázolások azért nem hasonlítanak a burjátokéra, mert modelljük a dobbal varázsló török sámán, illetőleg annak magyar párja, a táltos volt.

Az alföldi és palóc szekrények anya- és csecsemőóvó képeinek ugor-magyar származtatása tehát — a magyar etnikum kialakulásának ismeretében — nem tekinthető abszurditásnak. A magyar és a keleti emléksanyag egyezései olyan sokrétűek, hogy semmiképpen sem tulajdoníthatjuk őket a véletlen művének. Ezért kimondhatjuk, hogy:

1. a magyarság már az ugor kor óta ábrázolja a terhes (ős-) anyát a szülés megkönnyítése céljából és a szoptató (ős-)anyát a csecsemő egészségének és az anyatej bőségének biztosítása céljából.

2. Ezeket az ábrázolásokat az asszony személyi tulajdonát őrző dobozon vagy ládán is alkalmazták (az itt csak megemlített textilneműn kívül). Ez a láda szimbóluma volt tulajdonosa személyiségének, személyi jogainak.

3. Az asszony szüleitől (vagy testvéreitől) kapta a ládát, amikor férjhezadták. Ez volt nemzeti szellemeinek tartózkodási helye az idegen környezetben, férje nemzetségében. Ezek a szellemek védelmezték az idegen szellemek „rontó” hatalma ellen, a nehéz szülést és az anyatej elapadását ugyanis ennek tulajdonították.

4. Az eredetileg természetes ábrázolásokat a magyarok és az obiugorok, elválásuk után, más-más stílusban dolgozták át, de a modellek természetes formái így is könnyen fölismerhetők a témakör és a stílus ismeretében. A körívek gyakori előfordulása a magyar szekrényeken csak korlátozott mértékben tulajdonítható a román stílusú nyugati szekrények hatásának, mert nálunk legtöbbször keleti eredetű motívumokon fordul elő (nap, hold, dob, sátor, emberi fej, dobot tartó férfi), sőt igen gyakori önálló magyar eredetű ábrázolásokon is (bő szoknya, kézfej és lábfej).

Az itt bemutatott ábrázolások nagy részének elemzésével és összehasonlításával már az ötvenes évek végén elkészültem s azóta több ízben

ismerttettem is eredményüket előadásokon (1960 Budapest, Néprajzi Társaság, — 1966 Helsinki, Egyetemi Néprajzi Intézet) és egy vándorkiállítás keretében (1963—69. több vidéki városban és Budapesten), de nyomtatásban csak a finnországi előadás szövege jelent meg (Lükő 1969). Talán ennek lehet tulajdonítani, hogy népszerűsítő kiadványok és kiállítások azóta is mellőzik ezeket a művészeti és történeti szempontból egyaránt rendkívül értékes emlékeket. Csupán egyet szoktak bemutatni az itt tárgyalt ábrázolások közül, a táncoló asszonyt (lásd a 3/2 képen), de azt is téves értelmezésben, meghatározatlan nemű imádkozó embernek (orans) nyilvánítva. A képnek ezt a megfejtését K. Csilléry Klára ajánlotta (1957), úgy véelve, hogy az embernek csak felsőteste látható a képen, s ez alatt a félkör valami talapzat, vagy a sírgödör ábrázolása. A szekrényeket ugyanis régen koporsónak is használták, beléjük helyezve megholt tulajdonosuk tetemét. A szekrények nőalakja Csilléryt az ókeresztény kőkoporsók egyes ábrázolásaira emlékeztette, melyek a feltámadáskor sírjából kiemelkedő halottat jelenítik meg. (Csilléry ezeket is félreértette és a halál beálltakor eltávozó, rokonaitól búcsúzkodó halott képét látta bennük.) A feltámadás ókeresztény és középkori ábrázolásain a feltámadott valóban csak derékgig látszik ki a nyitott koporsóból, de a koporsó soha nem félkör alakú, hanem a valóságnak megfelelően, téglalap alakú. És ha van is valaki a feltámadott mellett, az egy szárnyas angyal, aki távolról sem hasonlít a mi nőábrázolásaink mellett látható szűrös vagy dobos férfialakra (20. és 23. kép). Csilléry különben a felől is tájékoztatott (1957), hogy a nyugateurópai vésett díszű szekrényeken sehol sem talált emberalakot, a festett templomi ládák szentképei pedig a XIV—XV. század stílusában készült festmények és semmiféle rokonságot nem mutatnak ezzel a mi vésett nőalakunkkal.

Láttuk, hogy szekrényeink készítői egészen más témakörből vették ábrázolásuk tárgyait. Tekintsük át szekrényeink itt bemutatott emberábrázolásai közül a felnyújtott karúakat. Igyekeztem valamennyi típusát bemutatni ennek az ál-„orans”-nak. Van közöttük nő is, férfi is, sőt csecsemő is. A nőnél a felnyújtott kar kifejezhet:

1. munkamozdulatot (20. kép: fonogató),
2. búcsúzkodást (3/4. kép: menyasszony a templomajtóban),
3. hívogatást (22. kép: menyasszony ölelésre tárt karokkal),
4. ujjongó örömet (3/2. kép = 23. kép: menyasszonytánc),
5. hallgatóságot (23. kép: nyoszolyóasszonyok a nászággy körül),
6. aggodalmaskodást (7/1—2. és 3/3. kép: terhes asszony),
7. jajveszékeltet (6. kép és 7/3—6. kép: vajúdo asszony),
8. anyai szeretet (3/6., 5/3. és 19/4. kép: gyermekeit ölelő).

Férfiaknál kifejezhet ez a gesztus:

1. táncmozdulatot a lakodalmás menetben (22. kép) és a lakodalomban (23. kép, a szekrény tetején),
2. hadonászó jókedv a lakodalmás menetben (22. kép: lovasok),

3. dörömbölést a nászágy körül (23. kép),
4. fenyegtetést a rontó szellemek elűzésére (1., 15. és 18. kép),

Csecsemőknél viszont kifejezhet:

1. életrevalóságot (9/3. kép: kifelé igyekszik az anyja testéből),
2. elevenséget (5/3. kép: kidugja félkezét a pólyából).

Egyetlen esetben sem talákoztam olyan ábrázolással, mely imádkozó, búcsúzkodó vagy föltámadt halott ábrázolásának volna tekinthető.

Az „orans” értelmezés valószínűvé tételére Csilléry megkísérelti más motívumok ókeresztény szimbólumokkal való azonosítását is. Csupán kettőt talál erre alkalmasnak. Ezek egyike a körívbe helyezett álló kereszt, melyben mi a varázsdob, illetve a coitus ábrázolását fedeztük fel (10/2 és 4., meg 13/3—5. kép). Csilléry előtt természetesen fel sem merülhetett az a kérdés, miként került ez a szimbólum a terhes és a szoptató anya képei közé (15. kép), ahol a variánsokon a nehéz szülés ábrázolása szokott szerepelni (1. kép), hiszen ezek egyikét sem ismerte fel. A másik ókereszténynek vélt motívum az anya sematikus ábrázolása a sátoros ágyban (12. kép 1.). Ebben Csilléry a görög Krisztus-monogramm, XP második betűjét véli fölismerhetőnek. Hiszen elképzelhető, hogy a görögül nem tudó magyarok elhagyták a monogramm első betűjét, a másodiknak pedig szimmetrikusan kiegészítették a fejét, de bizonyítani már bajos volna ezt a bonyolult föltevést. Variánsok és együtt szereplő egyéb motívumok tanúskodhatnának mellette, de azok másról vallanak. Hasonlítsuk össze ezt a fejet a 4. és az 5/1. képen látható szoptató anya fejével, s be kell látnunk, hogy ezek valamennyien a körívvel ábrázolt fej variánsai, s az ábrázolás nem szokatlan, hanem megfelel a székrények stílusának. A képek tematikájával megismerkedtünk már, semmi kétségünk tehát, hogy itt nem a Krisztus-monogramm egyik betűje, hanem az anya képe áll előttünk.

Zavart kelthet a szóban forgó képen (12/1) látható csecsemők ábrázolása: talpon állva, csipőre tett kezekkel. Hiszen ez a magabiztos, rátarti felnőttek gesztusa. Talán mégsem helytálló a képnek sátoroságyként való értelmezése? Hasonlítsuk össze ezeket a csecsemőket más székrények csecsemőábrázolásaival. Nem egy helyen talákoztunk már hasonlóképpen, csipőre tett kezekkel ábrázolt csecsemőkkel (3/6, 5/2. és 12/2. kép), sőt az anyjuk méhében ábrázolt magzatokkal is (6. és 7/3—4. kép). Az ábrázolásmód következetes: állandósult formulának tekinthető. Mégis a képirók pongyolaságának, vagy értetlenségének tulajdonítsuk? Bármennyire abszurdnak tűnik is szemünkben a kép, nézzük meg előbb, nem a mi ismereteink hiányosak-e ebben az esetben is. Gondoljunk csak a mesékre, melyekben az újszülött három nap alatt felnő. Másik mesében addig sír a magzat az anyja méhében, míg meg nem ígérik neki, hogy az övé lesz a világ legszebb asszonya. Jelképes kifejezése ez annak, hogy sokszor már kiskorában elárulja a gyermek, hogyan fogja megállni a sarat az életben. Felsőbb társadalmi osztályokban „csodagyerek” volt a neve az ilyennek, a falusi magyarok meg azt mondták rá: „ez is maga szopta az anyját!”

Bizonyos, hogy a szekrényeken ennek az ábrázolásnak is varázserőt tulajdonítottak és a gyermek életrevalóságát akarták biztosítani általa.

*

Vessünk még egy pillantást magára a *szekrényre*, a bennünket foglalkoztató ábrázolásokat hordozó ládára. Ennek eredetével is K. Csilléry Klára foglalkozott legutóbb (1951). Ő, a szekrény francia eredetű neve alapján, szerkezetét is nyugatról származtatta, figyelmen kívül hagyva a keleteurópai, középzásiai és szibériai népek hasonló készítésű ruhásládáit. Feltevése szerint a nyugati szekrény meghonosodása előtt a magyarság csak fatörzsből vájt ruhásládákat használt. Ez lehetett *koporsó* szavunk eredeti jelentése, ezt a szót ugyanis még a honfoglalás előtt vette kölcsön nyelvünk valamelyik régi török nép nyelvéből s a törökségben a szó rokonai általában ruhásládát jelölnek, bár néha koporsót is.

Csilléry nem vette figyelembe, hogy a fatörzsből vájt láda fala igen vastag, s így a láda súlya igen nagy, befogadó képessége viszont csekély. Mindez alkalmatlanná teszi a folyton költöző sátorlakó népek számára, ezért valószínű, hogy azok soha sem használtak ilyen ládát. A török és mongol népek újkori ládái mind a mi szekrényeinkhez hasonló anyagból, keményfából hasított deszkából készültek. Alkatrészeit a mi szekrényeinkhez hasonló módon rótták össze, négy karcsú oszlopszerű lábukba vésse bele az oldalukat alkotó vékony deszkákat, lásd a 30. képen *1a* és *b* jelzéssel. Az ilyenféleképpen ácsolt ládák már egy évezreddel a magyar honfoglalás előtt ismertek voltak Középzászában. A leningrádi Ermitázs ferganai ásatásai során több hasonló szerkezetű koporsó került napvilágra (Bernstam 1940 és Baruzdin 1961). Ezek egyikét alkalmam volt közelről megvizsgálni az Ermitázs régészeti kiállításán. Szerkezetét a 30. képen 3. szám alatt mutatom be. Számukra nemcsak lábának és oldalainak összeillesztése tanulságos, hanem lefedése is, bár ez nem egyezik a mi szekrényeink fedelével. A ferganai koporsókat két szál deszkával fedték le, s hogy a deszkák le ne csússzanak, lábukon egy-egy fölfelé álló csapot faragtak, mely beleilleszkedik a fedél megfelelő véseteibe. A csapok hosszabbak, mint a vastag, bárdolt deszkák vastagsága s így kiemelkednek a koporsó fedelének síkjából. A kazahok és kirgizek mai ládái ettől csak abban különböznek, hogy lábukat egész vastagságában meghagyják a láda felső széle fölött négy-öt ujjnyira, s a lefedésre szolgáló deszkák sarkait teljesen kivágják, hogy beleilleszkedjenek azok közé. Egy ilyen ládát mutatok *1b* a Narodnoje dekorativno-prikladnoje iszkuszsztvo kazahov (Leningrád 1970) nyomán a 30. kép 6. száma alatt. De a baranyai magyar szekrények nagy és vastag oromdeszkáiból kiálló szarvak (30/1. kép) is ezekből a ferganai típusú csapszögekből származtathatók. A koporsókat és sírépítményeket szibériai rokonaink legtöbbször nyeregtetős ház alakjában állították össze (Karjalainen I. 164.). A ferganai típusú koporsót könnyű volt ilyenén alakítani, csak szélesebbre kellett szabni a két fedél-deszkát és hosszabbra hagyni a csapokat. Akkor egymásnak lehetett tá-

masztani a két deszkát, nyeregfedél alakjában, mint a 30/5. képen látjuk. Hasonlítsuk ezt össze a 30/1. képen látható magyar szekrény oromdeszkájával, s könnyen belátjuk, hogy ez utóbbinak pusztán díszítő jellegű szarva az előbbinek szerkezeti elemét formázza. A római szarkofágok tetejének kiálló sarokdíszei szintén ennek a csapszegnek az emlékét őrzik, de más formában, mely nem tekinthető a magyar szekrény mintaképének. A nyugateurópai ácsolt ládákon Csilléry nem talált hasonló oromdíszeket (1951). Magam is csak a havasalföldi román szekrényeken találtam ilyen szarvas oromdeszkát, egybeült sehol. Ezt alighanem magyar hatásnak tulajdoníthatjuk éppen úgy, mint az erdélyi szászok templomi ládáin. A magyar szekrények szerkezete és plasztikus formái tehát szintén keleti eredetűek, akárcsak a rájuk vésett mágikus képek.

Csilléry Klára korábbi tanulmányában (1951) kétségbe vonta, hogy az alföldi és palóc szekrényeket magyar mesterek készítették. Istvánffy Gyula már 1911-ben azt írta, hogy a palócok nem maguk csinálták szekrényeiket, hanem felvidéki szlovákoktól vették az országos vásárokon (Néprajzi Értesítő XII. 13.). A régi közlekedési viszonyok ismeretében nem tartom lehetségesnek az alföldi magyarság szükségletének ebből a forrásból való kielégítését. A múlt század végéig, kövesutak és hidak hiányában, igen körülményes volt a tengelyen való szállítás, márpedig szekrényeink nagy része jóval korábban készült, a szekrények használata pedig több évszázados múltba nyúlik vissza. A szekrény készítéséhez szükséges bükkfát vízi úton szállították az Alföldre, de nem a mai Szlovákia területéről, hanem Kárpátaljáról és a bihari hegyekből. A Körösöknek az ármentesítés előtt igen bő vizük volt, mert az egész Alföld egy nagy víztárolóhoz hasonlított, mely szépen, egyenletesen adta vissza a folyónak az áradások idején szétfutott vizét. A tutajok rendszerint az árvízzel jöttek le és a bővizű ereken és hajóutakon mindenfelé eljutottak a víz lefolyása irányában. Szlovák tutajosok csak a Dunára jutottak le, s onnan nem jöhettek fel a Tiszán és a Körösön. Valószínűnek tartom, hogy a palócokra vonatkoztatva sem helytálló a szlovák származtatás és Istvánffy néhány adat alapján jogtalanul általánosított. Szlovákiában pedig, ha van ilyen urali eredetű képanyag a szekrényeken, az csak magyar eredetű lehet. Ismerve a magyar és szlovák nép régi és intenzív kulturális kapcsolatait, ez egészen természetesnek látszik.

Banális közhely, mégis meg kell itt ismételnünk, hogy minden jelenség csak addig látszik egyszerűnek és világosnak, míg az élet egységéből kiszakítva és előítéleteink rendszerébe beillesztve szemléljük. Egy ilyen régi ruhásláda sem az, aminek a mi világunkban látszik. Bonyolult társadalmi funkciók rendszerében élt, amíg élt, és ha nem kutatjuk fel és nem tudatosítjuk ezeket a funkciókat, nem azt látjuk, ami előttünk áll, hanem optikai csalódás áldozatai vagyunk: a magyar *szekrény* helyett egy polgári „bútort” látunk csupán, a saját ruhásszekrényünk furcsa, romantikus hangulatot árasztó elődjét.

IRODALOM*

- Aspelin, J. R.: *Antiquités du Nord finno-ougrien*. Helsingfors. 1877—1884.
- Baruzdin, Ju. D.: Kara-bulakszkij mogilnik. *Izvesztija Akademii Nauk Kirgiz-szkaj Sz. Sz. R. Szerija obscesesztvennih nauk*. Tom III, v.3 (Isztorija) Frunze 1961.
- Bernstam, A. N.: *Kenkol'szkij mogilnik*. Leningrad 1940. (Arheologicseszkije ekszpedicii Ermitazsa v. II.)
- Boratav, Pertev Naili: *Les histoires d'ours en Anatolie*. Helsinki 1955. (Folklore Fellows Communications 152.)
- Dienes István: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1974.
- Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest 1958.
- Fettich Nándor: *A honfoglaló magyarság fémművészete*. Budapest 1935.
- Harva, Uno: *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*. Porvoo-Helsinki 1938. (Folklore Fellows Communications 125.)
- Ivanov, Sz.V.: *Materialü po izobrazitelncmu iszkuszsztvu narodov Szibiri XIX-nacsala XX. v.* Moszkva—Leningrad 1954.
- Kálmány Lajos: *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*. Budapest 1885. (MTA — Ertekezések a nyelv- és széptudományok köréből XII/9.)
- Kannisto, Artturi: *Materialien zur Mythologie der Wogulen*. Bearbeitet und herausgegeben von E.A. Virtanen und Matti Liimola. Helsinki 1958. (Soumalais —Ugrilaisien Seuran Toimituksia 113.)
- Karjalainen, F.K.: *Die Religion der Jugra-Völker. I—III*. Helsinki-Porvoo 1920—1927. (Folklore Fellows Communications 40—41, 44, 63.)
- Karutz, Richard: *Atlas der Völkerkunde 1. Die Völker Nord- und Mittelasiens*. 1925.
- Királyné Csilléry Klára: *Az ácsolt láda. A Magyar Tudományos Akadémia II. Oszt. Közleményei 3. Muzeológiai sorozat I/2. Néprajz*. Budapest 1951.
- K. Csilléry Klára: Új emberábrázolásos ácsolt láda a Néprajzi Múzeumban. *Néprajzi Értesítő* 39. Budapest 1957.
- Krohn Julius—Bán Aladár: *A finnugor népek pogány istentisztelete*. Finnből fordította és néhány eredeti résszel kiegészítette Bán Aladár. Budapest 1908.
- Lükő Gábor: *A magyar lélek formái*. Budapest 1942.
- Lükő Gábor: *Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban*. *Ethnographia* 1965.
- Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete. V. A palócok művészete*. Budapest é. n. (1922)
- Munkácsi Bernát: *Vogul népköltési gyűjtemény*. I—IV. Budapest 1892—1963.
- Okladnikov, A.P.: *Petroglifü Angariü*. Moszkva—Leningrad 1966.
- Okladnikov—Zaporozsszkaja: *Petroglifü Zabajkalja*. I—II. Leningrad 1969.
- Petri, B.E.: *Ornament kudinszkij burjat*. *Szbornik Muzeja Antropologii i Etnografii*. V/1, 1918.
- Rombandjewa, E.J.: *Einige Sitten und Brauche der Mansen (Wogulen) bei der Geburt der Kinder. Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*. Herausgegeben von V. Diószegi. Budapest 1963.
- Sirelius, U.T.: *Ostjakien ja Wogulien tuohi- ja nahkakristeita*. Helsinki 1904.
- Solyomossy Sándor: *A magyar ősi hitvilág. A magyarság néprajza IV*. Budapest é.n. (1938).
- Temesváry Rezső: *Előítéletek, népszokások és babonák a szülésetet körében Magyarországon*. Budapest 1899.
- Vahter, Tyyni: *Obinugrilainen kansojen koristekucsit*. Helsinki 1953. (Société Finno-Ougrienne. Travaux ethnographiques IX.)

* A szövegben csak a szerző nevével és esetleg a publikálás évével megjelölt művek.

Viski Károly: *Díszítőművészet. A magyarság néprajza* II. Budapest é.n. (1935).
Zélénine, D.: *Le culte des idoles en Sibérie*. Paris 1952.

Zusammenfassung

In Ausstellungen und in illustrierten Zeitschriften kann man heutzutage oft einer seltsamen, altmodischen Kleidertruhe begegnen, die ungarisch „szekrény“ (Schrank, Kasten) heißt. Die Form sowie die Ornamentik dieser Möbelstücke machen auf den heutigen Menschen einen sonderbaren, exotischen Eindruck. Die „szekrény“-s vom Komitat Baranya erinnern an römische Sarkophage, diejenigen von der Tiefebene aber — mit ihren ausgespreizten Beinen — eher an sich anstrengende Stiere. Die geschnittenen Zierden sind mit der abstrakten Kunst unserer Tage verwandt — wenn auch nicht in gerader Linie.

Der Kasten oder die Truhe (szekrény) hatte im Leben der Frauen und Mädchen früherer Zeiten eine außerordentliche Bedeutung. Sobald eine Tochter ins heiratsfähige Alter gekommen war, ließ ihr der Vater eine Truhe machen, sie selbst aber fing an, mit Hilfe der Mutter ihre Staffierung zu verfertigen und sammelte sorgfältig die fertigen Stücke in der Truhe. Diese stellte schon ihre eigene, abgesonderte Welt dar, in die vielleicht auch die Mutter keinen freien Eingriff mehr hatte. Wenn sich dann die Tochter verheiratet hatte, wurde die Truhe auch in der neuen Umgebung das Symbol ihrer Persönlichkeit, das Pfand ihrer individuellen Rechte. Deshalb gehörte zu den Zeremonien der Hochzeit auch die Einlösung der Truhe. Ihre symbolische Bedeutung wirkte nicht nur auf die Dichtung und Kunst, sondern auch auf die Welt des Aberglaubens lebendig aus. Man wahrsagte und zauberte mit Hilfe der Truhe — freilich nur in Hinsicht des zu erwartenden Kindersegens.

Vergleicht man die Deckel der zwei Haupttype der ungarischen Truhe (szekrény) miteinander und mit dem Aufbau des Holzsattels (Fig. 30), so findet man, daß der Deckel der Truhe von der Tiefebene und vom Palóczfeld (Fig. 30/2) scharf von denjenigen von Transdanubien und Transilvanien (Fig. 30/1) absticht und an den Aufbau eines Sattels erinnert. In Kenntnis der Truhen der buriatischen Schamane und der symbolischen Bedeutung des Sattels kann man die sattelförmige Ausführung der Truhendeckel auf der Tiefebene für keinen Zufall halten. Die Truhe ist das Symbol ihres Inhabers, der ordentlicherweise ein Weib ist. Nun, der Sattel ist aber ebenfalls ein Symbol des Weibes!

Die ugrisch-ungarische Abstammung der auf Mutter- und Säuglingsschutz hinweisenden Bilder auf den Truhen von der Tiefebene und von Palóczfeld kann — auf Grund der Herausbildung des ungarischen Ethnikums — nicht mehr als ein Absurdum betrachtet werden. Die Übereinstimmungen der ungarischen und der östlichen Denkmäler sind so vielschichtig, daß man sie keinesfalls fürs Werk eines bloßen Zufalls halten darf.

Es kann festgestellt werden wie folgt:

1. Das Ungartum hat schon seit dem ugrischen Zeitalter die schwangere und die säugende (Ur)mutter bildlich dargestellt. Die eine, um die Geburt zu erleichtern, die andere aber, um dem Säugling Gesundheit, und der Mutter ausreichende Milch zu sichern. (Abb. 4—7.)

2. Diese Darstellungen wurden auch auf der Schachtel oder Truhe angewandt, in der das persönliche Eigentum der Frau aufbewahrt war. Diese Truhe galt als Symbol der Persönlichkeit und der persönlichen Rechte ihrer Inhaberin.

3. Die Frau erhielt die Truhe von ihren Eltern (oder Geschwistern), als sie verheiratet wurde. Die Kiste bildete in der fremden Umgebung (innerhalb der Sippe ihres Mannes) den Aufenthaltsort der Geister ihrer ursprünglichen Sippe. Diese heimischen Geister beschützten sie gegen die „verderbende“ Macht der fremden Geister, denen die schwere Geburt und die Austrocknung der Muttermilch zugeschrieben wurden.

4. Die ursprünglich naturellen Darstellungen wurden zwar von den Ungarn und von den Ob-Ugriern nach ihrer Trennung in verschiedenem Stil umgearbeitet, die naturellen Formen der Modelle sind jedoch in Kenntnis des Themenkreises und des Stils auch so leicht erkennbar. Die oftmalige Anwendung von Kreisbogen auf den ungarischen Truhen kann nur in beschränktem Maße dem Einfluß der westlichen Truhen romanischen Stils zugeeignet werden, weil er bei uns meistens in Motiven östlichen Ursprungs (Sonne, Mond, Trommel, Zelt, menschlicher Kopf, Trommel haltender Mann) vorkommt, sogar in selbständigen Darstellungen ungarischen Ursprungs (weiter Rock, Hand, Fuß) sehr häufig ist.

G. LÜKŐ, M.A. Dr. phil.
Research Worker at the Hungarian National Gallery
Magyar Nemzeti Galéria
1014 Budapest I., Vár. Hungary

ADALÉKOK
A HAJDANI PESTISJÁRVÁNYOK
MAGYARORSZÁGI HIEDELEMVILÁGÁHOZ

BÁLINT SÁNDOR

SZENT SEBESTYÉN TISZTELETE

Sebestyén (jan. 20.) az egyik leghíresebb ókeresztény vértanú (†298). Nyugvóhelye a hét római főtemplom egyike. Ünnepe egy napon van Fábián pápáéval (†250). A litániában is együtt emlegetik, helyenként ünneplik is őket, személyes közük azonban nincs egymáshoz.

Sebestyén császári testőrparancsnok volt, akit elszánt keresztény hitvallása után nyíllal végeztek ki. Az Érdy- és Debreczeni-kódexben is olvasható legendája szerint már azt hitték, hogy meghalt, mégis felépült.¹ Szolgálatra újra visszament Diocletianushoz. Most sem kegyelmeztek neki, halálra botozták.

A betegséget, sőt a halált is az archaikus hiedelemvilág mind a klasszikus görögöknél (Apolló nyilai), mind pedig az ószövetségi zsidóságnál a nyíl művének tulajdonították. *Az Isten — éneklí a 7. zsoltár 12—14. verse Káldy György fordításában — igaz bíró: erős és tűrő. Haragszik-e minden nap? Ha nem tértek meg, kirántja fegyverét. Kézijját megvonta és elkészítette azt. A halál eszközeit készítette abba, nyilait égökké tette.* Jób (6,4) így panaszodik: *Az Úr nyilai bennem vannak, amelyeknek mérge fölissza lelkemet, és az Úr rettentései hadakoznak ellenem.*

A nyilnak ebből az ősi szimbólikus képzetéből következett, hogy Sebestyén alakjával is kapcsolatba hozták,² és a pestis nyíla, csapása ellen már a VII. században kérik a hívek az ő oltalmát. Tisztelete mégis a *feketehalál* (1348) után válik általánossá. Ennek tükröződése, hogy a középkor végén alig van templom, szárnyasoltár, amelyből Sebestyén képe, szobra hiányoznék. Feladatuknak a művészek annál szívesebben tesznek eleget, mert így egyúttal módjuk van a meztelen emberi test ábrázolására is.

Ott találjuk Sebestyén táblaképét *Arnótfalva* (Emaus, Arnutovce 1485), *Bakabánya* (Pukanz, Pukanec 1480), *Bártfa* (Fábiánnal 1460), *Csegöld* (1494), *Felsőkubin* (Vyšny Kubin, 1500), *Kassa* (Fábiánnal 1470) *Lőcse*

¹ *Nyelvemléktár*. Bp. 1874, IV, 291; XI, 74.

² Leskoschek, Franz: Sebastianspfeil und Sebastiansminne. *Kultur und Volk*. Festschrift für Gustav Gugitz. Herausgegeben von Leopold Schmidt. Wien 1954, 229.

(Kristóffal 1476), *Szmrecsány* (Smrečany, 1510), *Vitfalva* (Vitkovce, 1480) szárnyasoltárain.³

Gótikus faszobrai szintén járványok emlékjelei: *Bártfa* (Mager Veronika oltára 1489), *Budapest* (Szépművészeti Múzeum 1490, ismeretlen helyről, Mateócról? 1510), *Késmárk* (Kežmarok, Käsemarkt 1500), *Liptószentmária* (Svätà Mara 1500), *Lócse* (Levoča, Leutschau, Péter és Pál oltára 1490), *Malompatak* (Mühlenbach, Mlynica 1480), *Mosóc* (Mošovce 1470), *Szepeshely* (Zipser Kapitel, Spišska Kapitula 1478), *Szepesszombat* (Georgenberg, Spiška Sobota 1503), *Zólyomszászfalu* (Sásová 1510).⁴

Fábián és Sebestyén oltára volt a győri székesegyháznak (1479),⁵ a budavári Magdolna-templomnak (1487).⁶ A pozsonyi polgárok egy járvány alkalmával kápolnát ajánlottak föl és társulatot alapítottak a tiszteletükre (1502).⁷ Egyik alföldi falu középkorból származó neve, védőszentje után *Fábiánsebestyén*. A Muravidéken *Szentsebestyén* (Pečarovci).

A középkor végén már keresztnévként is járja. Így az 1522. évi szegedi egyházi tizedjegyzékben tíz esetben fordul elő. A névválasztásban az újszülötteket járványos betegség ellen is ajánlották Sebestyén oltalmába. Emlékeztetünk Tinódi *Sebestyén* nevére is. Elterjedtek családneveink is: *Sebestyén*, *Sebestény*, *Sebő*, *Sebők*, *Zsebők*. Nyilván ide tartozik a *Sebes*, *Sebös* család-, illetőleg helynév is.⁸

Mindez a hazai középkor végén a Sebestyén-kultusz eleveenségét és időszerűségét tanúsítja. Megerősödéséhez az 1510. évi hazai pestisjárvány is hozzájárulhatott. Lehetséges, hogy középkori német városaink a nyíl-motívum révén keresik a katona vértanú oltalmát. Gustav *Gugitz* helyesen jegyzi meg,⁹ hogy a lovagság hanyatlása után a városok hatalma és ereje megnövekedett, falaikat maguknak kellett megvédelmezniök. Ezért választották Sebestyént a polgári lövészegyesületek védőszentjüknök.

A kultusz később új erőre kap és a barokk jámborságban pestisoltalmazó mozzanatokkal egészül ki, ami kápolnaépítésekben, sőt templomdedikációkban is megnyilvánul. Így:

Esztergom: *Győrsziget*, *Komárom*, *Mászt* (Mast, 1631), *Nagyszombat*, *Nádasd* (Rohrbach), *Visegrád*.

Szepes: *Jurgov*.

Győr: *Füles* (Nikitsch., 1733), *Garta* (Kapunvár mellett), *Stotzing*, *Császárkőbánya* (Steinbruch).

³ Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest 1955, 259, 261, 264, 285, 304, 342, 374, 453.

⁴ Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest 1967, 154, 173, 181, 189, 193, 197—199, 215, 217, 224.

⁵ Bedy Vince: *A győri székesegyház története*. Győr 1936, 88.

⁶ Radocsay: *Táblaképek* i. m. 84.

⁷ Maszárik Viktor: *A pozsonyi ferencrendi zárda története*. Pozsony 1897, 98. (Ma Rozália-kápolna.)

⁸ Kálmán Béla: *A nevek világa*. Budapest 1969, 71.

⁹ Gugitz, Gustav: *Das Jahr und seine Feste im Volksbrauch Österreichs*. I. Wien 1949, 53.

Veszprém: *Németbarnag* (1750, később Gyümölcsoltó Boldogasszony), *Csácsbozsok*.

Székesfehérvár: *Székesfehérvár* (Felsőváros, 1731),¹⁰ *Érd*.

Pécs: *Pécs* (kapucinusok, majd irgalmasok), *Paks*.

Erdély: *Kolozsvár* (kápolna), *Sósmező* (Poiana Sarata).

A XVI. század nagy itáliai pestisjárványaival járt együtt a Sebestyén-kultusz másodvirágzása. Borromei Károly híres milánói érsek a városnak a pestistől való megszabadulását (1575) Sebestyén közbenjárásának tulajdonította. Tiszteletére már 1576-ban templomot és emlékoszlopot állított a milánói nép. A máig élő mondai hagyomány szerint a később szentté avatott Károly a pestist ebbe az oszlopba kényszerítette, száműzte. A helye — emlegetik a milánóiak — daganat formájában ott látható az oszlopon.¹¹

A milánói kezdeményezés hatására hazánkban is oszlophoz kötve ábrázolják. Köztérre állítják, hogy az emberalakként elképzelt és utakon besettenkedő vést elrettentsék vele. Legnagyobb számmal a Fertővidéken, Sopron és Kismarton környékén található. Leopold Schmidt mutat rá arra, hogy ez voltaképpen az Eszterházy-család fraknói és kismartoni hitbizományának hajdani, leginkább német lakosságú területe. Véleménye szerint Sebestyén barokk tiszteletét az Eszterházyak egyelőre nem tisztázott körülmények között közvetlenül plántálták át birtokaikra Borromei Károly hazájából, Lombardiából. Innen sugárzott szét azután Ausztriába és a Dunántúl szomszédos magyar vidékeire is.

Schmidt felsorolja Burgenland barokk Sebestyén-oszlopaikat: *Feketeváros* (Purbach 1711), *Kismarton* (1713), *Lajtapordány* (Leithaprodersdorf, XVIII. század vége), *Lajtaszentgyörgy* (St. Georgen, a XVIII. század eleje), *Lorettó* (1680), *Nagyhöflány* (Grosshöflein 1657), *Nagymarton* (Mattersburg 1614), *Sérc* (Schützen 1711), *Nádasd* (Rohrbach 1628). Állításuk pontos ideje ismeretlen: *Somfalva* (Schattendorf), *Pecsenyéd* (Pöttsching), *Rétfalu* (Wiesen), *Zárány* (Zegersdorf). Ott áll *Kishöflány* (Kleinhöflein), *Klempa* (Klingenbach) pestisemlékein is. Több helyen valamikor a napján fiúgyermekek jártak Sebestyént köszönteni.

Kiegészítésül vegyük ehhez hozzá Sopron és a Fertő tó magyar vidékén található Sebestyén-oszlopokat, illetőleg ábrázolásaikat is: *Bősárkány* (XVIII. század közepe), *Csorna* (1780), *Fertőszentmiklós* (XVIII. század eleje), *Hegykö* (1711), *Lövő* (1711), *Mihályi* (1760), *Nagyecenk* (1714), *Rába-*

¹⁰ Gyönyörű barokk oltárképét, amelyen Sebestyén a kor jámborságát annyira jellemző szentek: Benedek, Rókus, Vendel, Flórián és egy nehezen felismerhető női szent, de nyilván Rozália társaságában jelent meg, egy teljesen jelentéktelen új képpel cserélték ki.

¹¹ Mindezekről és a továbbiakról forrásértékű, kitűnő előadás Schmidt, Leopold: *Die burgenländischen Sebastianspiele*. Eisenstadt 1951. (Burgenländische Forschungen 16.)

csanak (1714), Sarród (1714). Egy soproni parasztpolgár házának oromzán is találkozunk a szent szobrával.¹²

Az osztrák kutatás Sebestyén tiszteletére rendezett német nyelvű barokk népi színjátékokról is tud, amelyek főleg Nagymartonban és környékén korunkat is megérték.¹³ Schmidt helyesen hangsúlyozza, hogy Eszterházy-hitbizomány Sebestyén-kultusza nem tekinthető pusztán magyar-nak vagy németnek. Döntő az államközösség, a katolikus barokk monarchia, melynek hatalmi és szakrális szükségletei hozták létre ezeket az ájtatosságokat és ünnepeket. Ebből a magyar arisztokrácia éppúgy kivette a részét, mint az ottani német parasztság és polgárság.

A pesti pálos templom, mai egyetemi templom alapkövébe Sebestyén ereklyét tettek a Czenstochovai Szűzanya rézre karcolt képével együtt (1725).¹⁴

Az ország más vidékeinek Sebestyén-kultusza szintén a pestisjárványokkal, jószágvésszel és ezzel kapcsolatosan részben a német bevándorlók fogadalmi ünnepeivel függenek össze. Ilyen oltalmazóként tiszteli Sebestyén napját a német eredetű Zirc,¹⁵ Városlőd, Mór,¹⁶ Magyarpolány,¹⁷ Leányvár, Orfű, Máriakéménd, Egerszalók, Elek.¹⁸ Orfűn e nap reggelén nem mentek be az istállóba, álljon helyt a patrónus: a jószágot nem szokták megetetni, befogni, az állmot kivinni. Böjtölt tehát az állat is.¹⁹

Sebestyén kivételes barokk népszerűségére vall, hogy — bár a szakmához nem volt köze — az aradi kőművesek, kőfaragók céhe Rókussal együtt védőszentjének tisztelte.²⁰

Az ország leghíresebb Sebestyén-temploma Székesfehérvár-Felsővároson áll, amely egyben a város szakrális parasztleletének, céhes jámborságának is tűzhelye. A búcsúnapon, egyébként a farsang derekán Sebestyénbál is volt.

Bánd német fiatalisága farsangi felvonulással szintén bálozott. Ez volt a Schützenball, vagyis lövészbál.²¹

Sebestyén ott hódol Rókus, Xavér, Rozália vagy Rókus és Rozália, esetleg még Antal és Károly társaságában azokon a monumentális barokk

¹² Magyarország Műemlékei Topográfiája. II. Sopron és környéke műemlékei. Budapest 1956, 293, 402, 411, 440. Vö. még Askercz Éva: Barokk pestisemlékek a Sopron környéki falvakban. Arrabona. A győri Xántus János Múzeum Évkönyve XV (1973), 149—167.

¹³ Nádasd (Rohrbach), Pecsényéd (Pötsching), Sopronújlak (Neuthal) német játékszövegei Horak, Karl: *Burgenländische Volksschauspiele* 486—504. Vö. még Schmidt, Leopold: *Das deutsche Volksschauspiel*. Berlin 1962, 337.

¹⁴ Némethy Lajos: *A pesti főtemplom története*. Budapest 1890, 289.

¹⁵ Horváth Konstantin: *Zirc története*. Veszprém 1930, 175.

¹⁶ A móri Sebestyén-szobor felirata: EX DEVOTIONE INCOLAE NOSTRI TEMPORE EREXERVNT (=1739).

¹⁷ Magyar Sion 1866, 674.

¹⁸ Mester György anyagából.

¹⁹ *Andrásfalvy* Bertalan szíves közlése.

²⁰ Lakatos Ottó: *Arad története*. Arad 1881, II, 170.

²¹ Mádl Teréz pécsi főiskolai szakdolgozatából.

Szentháromság- emlékeken is, amelyeket a XVIII. századi pestisjárványok idején állítottak számos városunk főterén, de szerényebb formában fa-
lunk templomkertjeiben is. Önálló szobra állott a pesti hajdani Sebestyén
téren.

Somogybükkösd Sebestyén-oltárának fölírása: PLAUDE ET EXULTA
SEBASTIANE QUIA MERCES TUA EST IN ASTRIS REPOSITA. Lucae
6. Magyarul: „Örülj és örvendezz Sebestyén, minthogy a te jutalmad
félre van téve a csillagokban.” A szöveg Luc. 6, 23 átköltése.

Tudomásunk szerint az első magyar nyelvű, Sebestyénhez folyamodó,
pestisűző könyörgés a XVII. századból származik:

*Örök mindenható Isten, aki csudálatos és hatalmas vagy minden szent-
teidben, legfőképpen pedig a te hív szolgádban és szent mártírodban,
Sebestyénben, az szörnyűséges pestisi betegséget irgalmasan az embe-
rektől elfordítod. Kérjük a te isteni fölségedet, hogy az mi szívünk-
nek buzgóságát öhozzája megújítsa és az ő erős könyörgését, a mi testünk
és életünk megtartására foganatossá tegyed és hogy te is minket, mind-
zokkal, kikért könyörgenni szándékozunk, olyan szörnyűséges betegségek-
től és minden lelki és testi gonosztul megszabadíts. Az igaz hitben pedig és
minden jóban megerősétnyi méltóztassál. Ezt kérjük tőled az mi urunk
Jézus Krisztus, a te szent Fiad által, ki az örökkévalóságban az Szent-
lélekkel veled egyetemben egyenlő Isten, él és uralkodik öröktől fogva
örökig. Amen.*²²

Sebestyén tiszteletével régi imádságoskönyveinkben, később ponyva-
iratainkban is mindig találkozunk. Legkedveltebb, számtalanszor újra-
nyomott éneke:

*Dücsőséges Szent Sebestyén,
Kinek sok seb esett testén,
Vére földre öntetvén.*

*Az ellenségnek nyilai
Tested liggattyák a dárdái
És sok kínzó szerszámi.*

*De a szeretetnek nyila
Szíved inkább hasogatja,
Hogysem ellenség nyila.*

²² Iványi Béla: Adatok a népi gyógyászat történetéhez. *Ethnographia* 1949, 285.
Az imádság egy régi aprónyomatványon maradt meg, amelyen a pestisoltal-
mazó *zakariáskereszt* is látható. A kereszt szárain látszólag értelmetlenül, öt-
letszerűen felsorolt betűk a barokk betűmágia világát idézik. Iványi nem tudta,
hogy miről van szó. Az amulett-szerű kereszt egykorú hazai kultuszával alkal-
milag külön szeretnénk foglalkozni. A szakirodalomból Spamer, Adolf: *Die
deutsche Volkskunde*. II. Berlin 1935, 10. Münsterer, H. O.: Die magischen
und kabbalistischen Schutzkreuze. *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*.
München 1954, 90.

*Mert az nem csak a nyilakat
Győzte meg de a kínokat
S kínzó tyrannusokat.*

*Azért Isten a pestisben
Téged tett orvossá s ebben
A testünk sérelmében.*

*Mivel azért ez nyavalya
Országunkat háborgatja,
Hogy segítséged óhajtja.*

*Hogy itt az Istent dicsérvén,
Hálát adván, dicsőítvén,
Ez nyavalyát elűzvén.*

*És azután az életben
Veled együtt a menyégben
A lelkünk örvendezzen.*

Magyar nyelvű népi színjátékok, játékszerű hagyományok Sebestyénről nem maradtak ránk, de a tradíció szellemében a századforduló táján Varga Lajos még épületes versezetekbe szedte a szent legendáját.²³

SZENT RÓKUS TISZTELETE

Rókus (aug. 16.) gazdag francia család gyermeke volt (1195—1227), Montpellier városában született. Korán elárvult, vagyonát szétesztotta a szegények között, majd Rómába zarándokolt.

Útközben az itáliai pestisjárvány betegeit a kereszt jelével gyógyította. Rómából visszatérőben ő is megbetegedett. Piacenza mellett egy kunyhóban húzta meg magát, ahol a jámbor hagyomány szerint angyal ápolta és egy könnyelmű, de később jó útra tért úriember kutyája hordta neki a kenyeret. Ezért szokták kutyával ábrázolni, mely lábsebet nyalogatja.

Hazájában, illetőleg szülővárosába visszatérve, már nem ismerik meg. Kémnek gyanítják, börtönbe vetik, ahol öt évig raboskodik. Itt is hal meg. Holtteste mellett táblát találtak, melyet Isten kinyilatkoztatásának tulajdonítottak: *Peste laborantes ad Rochi patrociniū confugientes contagio-nem illam trunculentissimam evasuros significo.*²⁴ Röviden: akik pestisben megbetegednek és Rókushoz folyamodnak, meggyógyulnak.²⁵

²³ *A kettős vértanú-korona, vagy Szent Sebestyén mártír élete.* Írta Varga Lajos Jászárokszálláson. Eger, é. n. (1900 körül).

²⁴ Franz, Adolf: *Die Messe im deutschen Mittelalter.* Freiburg 1902, 180.

²⁵ Schütz Antal: *Szentek élete.* III. Bp. 1933, 208. Künstle, Karl: *Ikonographie der christlichen Kunst.* II. Freiburg 1926, 514.

Rókust halála után szentként kezdték tisztelni. Kultusza a XV. században Velencében már virágzik. Erekllyei állítólag lopás útján kerültek oda. A szerzésnek ez a módja az ereklyetisztelet középkori virágzásának idején éppenséggel nem volt ritka. A velencei Rókus-társulat kórházat, szegényházat (Scuola di S. Rocco) és templomot alapított, amelyeket Tintoretto és Tizian mesterművei díszítenek.²⁶

Rókus alakja középkori kódexirodalmunkban tudomásunk szerint még nem tűnik föl. Ugyan *Arnótfalva* (Emaus, Artunovce) szárnyasoltárán és Bártfa Piéta-oltárán ott láthatjuk, lehetséges azonban, hogy Rókus csak később került egy-egy régebbi kép helyére.²⁷ A lőcsei Jakab-templom orgonakarzatán azonban föltétlenül Rókus hársfaszobra (1510) látható.²⁸

A XVIII. század pusztító járványai hozzák magukkal a tiszteletet és annak igazi kibontakozását hazánkban. A szorongó, égi segítségre sóvárgó nép új patrónusokat keresett a régiek mellé. Elsősorban ama városainkban emelik Rókus tiszteletére — aki egyébként tagja volt a ferences harmadrendnek —, az első kápolnákat, ahol franciskánus kolostorok is virágzanak: *Szigetvár* (1689), *Gyöngyös* (1709), *Eger* (1709),²⁹ *Mohács* (1710), *Dunaföldvár* (1739), *Szeged* (1739), *Szabadka* (1739), *Baja*, *Zombor*, *Vác* (1744).³⁰ A betegek utolsó útjukra való előkészítéséből elsősorban a ferencesek veszik ki a részüket, miközben sokan életüket is veszítik. Így Gyöngyösön 1709-ben 25 rendtag halt meg pestisben.³¹ E megpróbáltatásos idők emlékezetét őrzi, hogy a magyar ferencesek zsolozsmájukban régebben mindennap elmondták Szent Rókus XV. században költött himnuszát:

²⁶ Stolz, E.: Das Pestpatronat des heiligen Rochus und das Konzil von Konstanz. *Theologisch-praktische Quartalschrift* 1933, 57. A bollandistákkal ellentétben állítja, hogy Rókus tisztelete a konstanzi zsinatra, illetőleg a zsinati atyákat fenyegető járványveszélyre megy vissza, amelyet egy velencei író, Diedo (†1483) örökített meg. Ez hívta életre a velencei Szent Rókus Társulatot.

²⁷ Radocsay: *Táblaképek* i. m. 259, 175.

²⁸ Radocsay: *Faszobrok* i. m. 194.

²⁹ Szmrecsányi Miklós: *Eger művészetéről*. Bp. 1937, 27.

³⁰ Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek*. II. Bp. 1929, 194.

³¹ *Szent Rókus-kápolna*. A Magyar Umbria különszáma, 1946. A himnusz benne közölt fordítása Szedő Dénes átköltésében:

*Üdvözlégy, boldog Rókusunk,
nemes vér, édes vigaszunk,
ki kereszt-jellel vagy jegyes
a szíved táján bélyeges.*

*Rókus, te úton-útfélen
csodát tettél sok betegen,
kit pestis láza elgyötört,
egy ujjadtól életre költ.*

*Üdv, Rókus, földünk angyala!
Szólitván mennyek láng-szava,
felsőbb erőnkkel indított
bajunkat elhárítod.*

*Ave Roche sanctissime,
Nobili natus sanguine,
Crucis signatus schemate,
Sinistro tuo latere.*

*Roche, peregre profectus
Pestiferae mortis ictus,
Curavisti mirifice,
Tangendo salutifere.*

*Vale, Roche angelice,
Vocis citatus flamine
Obtinuisti, Deifice,
A cunctis pestem pellere.*

Pestisjárványokra emlékeztető Rókus-kápolnákkal országszerte, falunvároson nagy számmal találkozunk. Így a felsoroltak mellett egyházmegyéenként: Esztergom: *Buda* (Rókushegy), *Pest*, *Nagymaros*, *Vágújhely* (Nové Mesto nad Vahom), *Ásványráró*, *Verbó* (Vrbec), *Nagymagasfalu* (Hochstettno), *Vittenc* (Chtelnice).

Vác: *Kerepes* (1769), *Csongrád* (1722).

Kalocsa: *Újvidék* (1803), *Kula*, *Kunbaja* (1838), *Tataháza* (1851), *Palánka* (1889), *Bajmok*, *Kerény* (Krnjaja).

Csanád: *Szeged* (1739), *Versec* (1739), *Újbessený* (Besenova Noua; 1751), *Szabadfalu* (Freidorf 1777), *Lovrin* (1832), *Szakálháza* (Sacalaz, 1840).

Pécs: *Paks* (1733), *Beremend* (1739), *Tevel* (Rozáliával, 1740), *Hárságy* (1769), *Cikó* (1774).

Veszprém: *Somogyárd*, *Nagyatád*, *Nadap* (1750), *Gézaháza* (új).

Székesfehérvár: *Pilisszentlászló*.

Pannonhalma: *Bakonypeterd*.

Győr: *Felsőlászló* (Oberloisdorf, 1770), *Félszerfalu* (Hierm).

Erdély: *Tekerőpatak*.

Muravidék: *Újfalu* (Novo Selo, 1750).³²

A Rókus tiszteletre emelt kápolnákat, szobrokat a hívek fogadalomból állították³³ és egyúttal arra is kötelezték magukat, hogy mind ők, mindpedig utódaik a járvány elmúlásának emlékezetére a napot ünnepként szentelik meg, és körmenetben vonulnak ki az eredetileg város szélén kijelölt *lazarethum* helyén épített kápolnákhöz.

Az egykorú följegyzések szerint a hozzávaló anyagot Szabadka népe

³² Horvat, Andjela: *Spomenici arhitekture i likovnik umjetnosti u Medjumurju*. Zagreb 1956.

³³ Összeállításunk egyházmegyei sématiszmusok adatai nyomán készült. A régi és a mai helynevek azonosítása néhány helyen nem sikerült. Még a jövő szak kutatás feladata a hazai teljes barokk Rókus-ikonográfia összegyűjtése a helyi orvostörténeti és néprajzi vonatkozásokkal együtt.

saját kezüleg, iga nélkül hordta össze,³⁴ helyi, élőszavas hagyomány szerint pedig térdenállva építette.

A méltatlan ünneplésnek Rókus omladozó mohácsi kápolnájához fűződő helyi mondája szerint az ünnep hajnalán egy sokác asszony szerette volna még a kertjében gyorsan megszedni a babot. Rókus azonban fehér lepelben megjelent neki, föl húzta az asszony előtt a ruháját és megmutatta neki sebes térdét, éppen úgy, amint ábrázolni szokták. Egy szót sem szólt. A megrettent asszony azonnal abbahagyta a munkát, ünneplőbe öltözött és elment a kápolnához, hogy a szentet kiengesztelje.

Pesten, Szegeden kórház is épült (1798) a Rókus kápolna, illetőleg templom mellé. Egyik szegedi városrésznél éppen a kápolnáról *Rókus* a neve.

Tápé egyik harangját járvány ellen Rókusnak ajánlották; felirata: HAEC POPULI PIETAS ESTO SACRATA S. ROCHO. Szabad fordításban: „Ez a nép jámbor szándéka: legyen Szent Rókusnak szentelve.”

Mindezeknél túl alig van olyan egykorú barokk főoltár, amelynek legalább a mellékalakjai között Rókus szobrával, képével — sokszor Sebestyén és Rozália társaságában — ne találkoznánk. A jászapáti fogadalmi kápolnában ez volt képének aljára írva:

DESPICIENS MUNDUM CUM VULNERA PESTIFERORUM
CUM CRUCE SIGNAT, TUM SANAT, ABITQUE MALUM.³⁵

Korai ábrázolása föltűnik azonban azon a fogadalmi képen is, amelyet Szeged városa 1709-ben Máriacellbe küldött.³⁶

Rókust egykorú képeink és szobraink zarándokként ábrázolják: kezében vándorbot, válláról ivóedény, rendszeren kobak csüng le. Ezek eredetileg az idősebb Jakab apostol ábrázolásának ikonográfiai kellékei, illetőleg a compostelai kultushelyéről hazatérő búcsúsok jelvényei voltak. Közöttük a középkorban magyarok is voltak. Az ábrázolásmódot a barokk időkben a zarándok Rókus örökölte. Dugonics jeles mondásai között³⁷ olvasuk: „*ki nem fogy, mint Rókus kobakja.*” Ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „*Rókus kobakját nem ösmerik az emberek, mióta a zarándokok elmúltak. Még Szent Rókus oldalán függ. A zarándokok mindig tele tartották.*”

Rókus jelképét, a kobakot alkalmazta járványok elhárítására az a sajátságos mohácsi sokác hagyomány, amelyre öregek gyerekkorukból, illetőleg még idősebbek elbeszéléséből emlékeznek: házaikon az utcára néző padláslyukból állandóan zászlószerűen kitűzött kobaktök függött, hogy a városba, házakba lopózkodó járványt menekülésre kényszerítse Rókus szimbolikus jelenléte, örökése.

Szeged és Félegyháza vidékén régebben eléggé elterjedt a *Rókus* ke-

³⁴ Tormási Gábor: *A szabadkai római katolikus főplébánia története*. Szabadka 1883, 28.

³⁵ Vándorfy János: *Jászapáthi város egyházának múltja és jelene*. Eger 1885, 70. Magyarul: A világ megvetője, miközben a pestisbetegek sebeit keresztjellel jelöli, gyógyít, a baj pedig elmúlik.

³⁶ Bálint Sándor: Egy ismeretlen szegedi városkép. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1959/61, 191.

³⁷ Dugonics András: *Példabeszédek és jeles mondások*. I. 209.

resztnév. Ezzel az újszülött fiúgyermeket a járványos betegségek ellen Rókus oltalmába ajánlották.

A húsvéti sonka képzetkörének sajátos rábaközi fejleménye, hogy a disznólapockát nem szabad eldobálni, sem kutyanak adni, hanem az eszterhéjba kell dugni, mert Szent Rókus megóvja a jószágot is, meg a háznépet is a dögvésztől.

Ismereteink szerint a legrégebb, még a XVII. századból való magyar nyelvű Rókus-imádság a Batthyány-család körmendi levéltárából került elő: *Ó szentséges, nemes vérből született Rókus, aki szüleidnek halála után a te jóvaidot szegények köziben osztogattad és szarándok módjára Rómában mentél és ott személyed szerént az dögletes betegségben levő személynek híven szolgáltál és az üdvösséges Jesus névnek segítségére hívásával az szent kereszt jele által sok nemzetségeket az pestisi dögletelességtől megszabadítottál és magad az angyal által azon iszonyú betegségtől meggyógyítottattál: kérünk téged, nyerd meg nekünk Istentől, ő szent fölségétől, hogy ő minket ettől az iszonyú rettenetességtől és minden testi és lelki gonosztul irgalmasan megőrizzen, és az hertelen, véletlen és örökkévaló haláltól kegyelmesen megmentesen. Amen.* Alatta még ez a megjegyzés olvasható: *NB. aki ezen imádságot magával hordozza és minden nap elmondja, az hertelen haláltul megmentetik.*³⁵

Rókus kultuszát nyilvánvalóan az orvosi ellátás elterjedése sorvasztotta el. A hozzá intézett barokkos könyörgés azonban még a kolera idején is (1873) megjelenik a ponyván:

Könyörögj érettünk Szent Rókus.

Hogy a döghalálnak mérgétől őriztessünk meg.

Imádság: Uristen, ki Szent Rókus esedezése által kiváltképpen való irgalmatat ígérted a döghalál ereje ellen: engedd azért Uram minékünk, kik az ő emlékezetét ájtatosan tiszteljük, hogy mind testi, s mind lelki nyavalyáinktól az ő esedezése által megoltalmaztassunk. A mi Urunk Jézus Krisztus által. Amen...

Uristen, aki Szent Rókus konfessornak angyal által küldetett táblácskán írva megígérted, hogy ha valaki őtet alázatosan segítségül hívja, döghalálnak semmi gyötrelmétül meg nem sértetik: kérünk engedd meg, hogy mindnyájan akik az ő segítségét döghalál ellen alázatos szívvvel óhajtuk, esedezése és könyörgése által, testnek és léleknek ártalmas döghaláltól megmenekedvén, Néked szolgálhassunk.

Bátya katolikus délszláv népe régebben lábfájásról is a sebes térdű Rókushoz szokott könyörögni.

Erdősmárok (Püspökmárok) német hagyománya szerint könyörgésükkel azok folyamodtak Rókushoz, akiket a kutya megharapott.

Babarc baranyai német faluban még századunk első évtizedeiben is Rókus napján kapta meg a pap, kántor, meg a harangozó gabonajárandó-

³⁵ Iványi Béla: Adatok a népi gyógyászat történetéhez. *Ethnographia* 1949, 284. A XVII. századból fennmaradt nyomtatványon nincs impresszum. A szöveget a nyelvi sajátságokra ügyelve, mai helyesírás szerint közöljük.

ságát a hívektől. A szokás még a pestisjárványok idején tanúsított példás egyházi köteleességteljesítés: betegellátás, temetés, harangozás miatt tapasztalt ehhez a naphoz, amely az újbúza időszakába is beleesett.³⁹

SZENT ROZÁLIA TISZTELETE

Rozália (névünnepe szept. 4.) a katolikus barokk népeletnek egyik legjellegzetesebb alakja, az egykorú járványos betegségek kiemelkedő hazai védőszentje.

Életéről keveset tudunk, azt is teljesen átszővi a legenda. Az előkelő Sinibaldi grófi család sarjadéka, a szicíliai udvarban nevelkedett, majd visszavonult a világtól. Palermo mellett a Monte Pellegrino egyik barlangjának mélyén húzódott meg és 1166 táján ott is halt meg. A barlang földjére feküdt, bal karját vánkoscént a feje alá tette, jobbával a feszületet tartotta. Legtöbbször így is ábrázolják.

„Homályban vala elrejtve — írja Rozáliát magasztalva Telek József, a híres franciskánus népszónok⁴⁰ — ezen szent test 1624. esztendeig. Mely időben, mivel Szicília országban oly mindenféle harapó mirigyos döghalál uralkoda, hogy az egész nép keseregne, és a bosszúálló Istennek irgalmáért esedezne. Panormum városában is minden nap közönséges búcsújárások tartatnak vala, amelyek között Istennek csudálatos rendelésébül történt, hogy a létániákban, midőn Szent Krisztina és Nimpha mártírok nevét énekelné két pap, egyszersmind mintha egy sugárlást vettek volna, Szent Rozália nevét is énekelve emlitenék. És az egész nép felelne: könyörögj érettünk. Ezen maga népének veszedelmét és ájtatosságát látván Szent Rozália, ugyanazon napon, melyen nevét a létániákban énekeltek, mint régebben Judit, vidám ábrázatban és öltözetben maga magát megjelentette egy vadászembernek. Kinek is megmutatta először maga kősziklák között lévő barlangját, amelyben sok esztendőig lakott, és nevét is a kövekre rajzoló vala, aztán pedig a Peregrinus hegyén azon helyet is, ahol Szent tetemi el valának rejtve.

Mihelyst ezen régen óhajtott örvendetes hír Panormum (Palermo) városában megcsendüle, azonnal az akkori érsek közönséges ájtatosságot rendelt, és úgy az ájtatosság után, a megjelentett helyen kezdték keresni városuknak elrejtett, legdrágább kincsét. Nem is szükség volt nagy szor-

³⁹ Ahol forrást nem idéztünk, ott a magunk gyűjtéséből merítettünk.

⁴⁰ Tavaszai Rósa Az az: Panormi Szűz Szent Rosalia Életének Sommája, Mellyet Nemes Királyi, Szabad Kassa Városának, Sz. Rosalia Hegyén levő Kapolnához rendelt, Esztendő-béli Ajtatosságára nézve egybe szedegetetett, És Predikátzió módra rendelt Beszédben világosságra terjesztett P. Telek József Seraphicus Sz. Ferencz keményebb Rend-tartáson levő Szerzetének s-Magyar-Országi Salvatoriana Provinciának érdemtelen Fia; most Kassán a Sz. Theológiának tanító Lectora. Elő-Járók Engedelmével. Kassán, Nyomtat. az Akadémiai betűkkel 1757-dik Esztendőben. Vö. még Kriss, Rudolf: Wallfahrtsorte Europas. München 1950, 249.

galmatosságra, mivel Isten akarata és rendelése vala, hanem csakhamar a lecsöpögő vízzel környülvétetett és gyöppel befedezett nagy követ föl-emelvén, mint valami szép világos kristálysírbul fölemelték, és Panormum városába bévítették vala az elrejtett és már éppen elszáradott szent testet.” A járvány a hagyomány szerint azonnal megszűnt.

„Aztán pedig mindenütt a kerek ég alatt — folytatja Telek —, ahol keresztény országok vannak, csakhamar elterjedt Szent Rozáliának tisztelete. Szenteltettek az ő tiszteletére egyházak, állítottak oltárok, képeire függesztettek hálaadó jelek: és közönségesen minden renden lévő hivektől. Oltári áldozatokban, solosmákban és különös ájtatosságokban, mint mirigy ellen Istentül rendeltetett hathatós erejű Patróna segítségül kezde hivattatni. Oly előmenetellel, hogy ez máj napig is alig találkozott valaki, aki akár mirigyben, akár más testi vagy lelki veszedelmes nyavalyákban Szent Rosaliát méltóképpen tudta segítségül híjni és meg nem hallgattott.

Rajzolták s tisztelték sokan Szent Rosalia képét házokban, bizván szorongatásoknak üdején az ő esedezésében és íme meg nem csalatkoztak. Jártak egész városok döghalál üdején Szent Rosalia tiszteletére bútsúkot, ajánlottak Istennek oltári áldozatokat és szerencsésen meghallgattak.

Építettek sok helységek Szent Rosalia tiszteletére mezei kápolnákat. Erős fogadással kötelezték magokat esztendőbéli közönséges bultsújárásokra, hogy ezen szent szűznek esedezése által oltalmazza Isten a népet mirigyos döghaláltul, házi nyavalyáktul és más eféle Isten ostorátul. És ímé, ha fogadásokat betéllyesítették, ha az egész nép a felajánlott bultsújárásokat nem hidegen, nem hívságos indulattal, hanem amint kezdtették, buzgó ájtatossággal az rendelt kápolnákhöz elkísérte: hanem csak veszedelemnek s döghalálnak idején, hanem szerencsés esztendőkbén is. Nemcsak meleg vagy tiszta üdőben, hanem mostoha levegőégnék alkalmatlanságában is felajánlott ájtatosságot elvégezték: tapasztalható képpen megvigasztaltattak.”

Rozália tiszteletét nyilván Eszterházy Pál nádor plántálta Grácon át hazánkba, amikor a Fraknó vára mellett húzódó hegység legmagasabb csúcsára építettett Rozáliának szentelt kápolnát (1666). Később aztán az egész hegységet szentünkről nevezeték el.

A kápolna a nyugat-magyarországi Rozália-kultusz szíve.⁴¹ A Fraknóban telepített szerviták a kolostor alapítójának, Eszterházy Pálnak rendelkezése értelmében mai napig kötelesek Szent György és Szent Mihály napja között minden vasárnap a kápolnában isteni szolgálatot tartani,

⁴¹ Értékes, szép feldolgozás Eszterházy Pál alapításáról, a fraknói Rozália-kultuszról Rittsteuer, Josef: Rosalienkult im Burgenland. *Burgenländische Heimatblätter* 1954, 102. Rozália tisztelete a Habsburg-birodalomban először 1633-ban, Grácban bukkan föl: jezsuiták hozták az alvó Rozália egyik képét közvetlenül Itáliából a stájer fővárosba. Kretzenbacher, Leopold: *Heimat im Volksbarock*. Klagenfurt 1961, 47. Eszterházy Pál egyébként 1646-ban gráci jezsuita diák volt.

ami természetesen a búcsújáró kultusz kibontakozásával is együttjárt. Ez a mai Burgenlandban is virágzik, sőt a régi Ausztriára is átsugárzik.

Rozália tiszteletére Kassa városa is kápolnát emeltetett az 1709. évi pestisjárvány idején. „Nem kerestek — mondja tovább Telek — a nemes városnak érdemes előjárói idegen isteneket vagy bűbajos orvosokat, mint régen te Saul király. Nem is vetették reménségeket egyedül a patikában összekevert orvosságok erejében, hanem a várason kívül háromezer lépésnyire egy gyönyörűséges halmocskán szép jeles kápolnát építtetének az Úristennek nagyobb dücsőségére és Panormi Szent Rosalia szűznek tiszteletére. Egyszersmind egyenlő akarattal istenes fogadással kötelessé tévék magokat, hogy minden esztendőben Szent Rosalia szűz ünnepének oktavája alatt essendő vasárnap és áldozócsütörtökön ezen szent Rosalia hegyére s kápolnájához ajtatos búcsújárással költözne ki a váras népe.” Kassa városa egyúttal remeteséget is építtetett a kápolna mellett. Temető is települt köréje. Nyilván ide temették el a pestis első áldozatait. A remeteket is a polgárság látta el azzal a kötelezettséggel, hogy folyton imádkozzanak a lakosság testi-lelki egészségéért.

Jellegzetes a kápolna barokk mennyezetfreskója. A földgolyón uralkodó Atyaisten mellett ott látjuk Dávid királyt, akinek az angyal halálfejet, pallost és vesszőnyalábot nyújt, hogy válasszon belőle. A régi deákos szójárás szerint *fames, bellum, pestis: tria Davidis mala*. A mondás pedig a Királyok Könyve előadására támaszkodik (2. Kir. 24, 11—25). Az Úr ugyanis elküldi Gád prófétát Dávid királyhoz, hogy mondja meg neki:

„Ezeket mondja az Úr: háromnak választása adatik neked: válassz egyet, amit akarsz, ezek közül, hogy cselekedjem rajtad.

És mikor Gád eljött Dávidhoz, megjelenté neki, mondván: Vagy éhség jő földedre hét esztendeig; vagy három hónapig futsz ellenségeid előtt és azok kergetnek téged; vagy bizonynyal három napig tartó mirigyhalál lesz földeden. Most tehát gondolkodjál és lásd, minő beszéddel feleljek annak, ki engem küldött.

Mondá pedig Dávid Gádnak: Igen szorongattatom; de jobb az Úr kezébe esnem (mert nagy az ő irgalmassága), mint az emberek kezeibe.

És mirigyhalált bocsátá az Úr Izraelre, reggeltől a rendelt ideig, és meghala a népből Dántól Berszabéig hetvenezer férfiú.

És amikor az Úr angyala kinyújtotta kezét Jerusálemre, hogy azt elve szítse, az Úr megkönyörüle az ínségen, és mondá a nép-ölő angyalnak: elég, tartóztasd meg már kezedet. Az Úr angyala pedig a jebuzeus Areuna szérúje mellett vála.

És Dávid mondá az Úrnak, mikor meglátta a nép-ölő angyalt: Én vagyok, a ki vétkeztem, én cselekedtem gonoszul: ezek, kik juhok, mit cselekedtek? Forduljon, kérlek, kezed ellenem és atyám háza ellen.

Gád pedig Dávidhoz méne az napon, és mondá neki: Menj föl, és építs oltárt az Úrnak jebuzeus Areuna szérújén.

És fölméne Dávid Gád beszéde szerint, melyet az Úr parancsolt vala neki...

és Dávid oltárt építte ott az Úrnak, áldozván égő- és hálaáldozatokat, és az Úr megkegyelmeze a földnek, és elvételék a csapás Izraelről.”

Dávid lábainál egyébként ott a lant és egy nyitott könyv az 50. zoltár kezdőszavaival: „Miserere mei Deus.” Szemben az élet mulandóságára emlékeztető szentírási vers: „Peregrini enim sumus coram te et advenae sicut patres nostri”. (Kronikák könyve I, 29, 15). Magyarul: mert zarándokok vagyunk és jövevények, mint atyáink.

A kis templom XIII. Kelemen pápától Rozália napjára, illetőleg a rákövetkező vasárnapra búcsúengedélyt kapott (1762). Főoltárán a Szűzanya képe e fölrással:

STELLA COELI EXTIRPAVIT
QUAE LACTAVIT DOMINUM
MORTIS PESTEM, QUAM PLANTAVIT
PRIMUM PARENS HOMINUM.

Magyarul: „a mennyeknek Csillaga, ki az Urat szoptatta, kiirtotta a halál pestisét, amelyet az emberek ösatyja plántált.” Az oltár menzáján a fekvő Rozália szoborműve. A templom homlokzatán: OB PESTEM SEDATAM DIVAE ROSAE DICATA MDCCXV.⁴² Vagyis: „a pestis megszűntéért Szent Rozáliának ajánlva, 1715.”

Hasonló előzmények és szándékok születték az egykori Rozália-kápolnát és temetőt is. Alapításának közelebbi körülményeiről nem tudunk. A kápolna egykorú berendezése századunkban ebek harmincadjára jutott. A barátok egri templomában a Fájdalmas Szűz oltárasztalán is megjelenik Rozália fa domborműve.

Felnémet Rozália-temploma is fogadalomból épült. Erről tanúskodik a bejárat fölötti barokk emléktábla: DUCES QUOQUE EIUS SPONTE QUOD VOVERANT OBTULERUNT. 2. Paral. Magyarul: „vezérei is, amit önként fogadtak, felajánlották.” A homlokzatán Rókus és Sebestyén szobrai. Bent a Xavéri Szent Ferenc-oltáron az oberburgi pestisoltalmazó kegykép másolata. A népi kultusz már nem él.

Felsőörs prépostsági templomának *biedermeier* Rozália-képe eredetileg a kápolna számára készült, amely azonban nem épült föl: a hívek Rozáliához könyörögnek. Rozália a könyörgést Mária oltalmába ajánlja, a Szűzanya pedig a Szentháromsághoz fordul meghallgatásért. A kép felső részén keresztbe tett nyílra és söprűre helyezett halálfej, a pestis jelképe.⁴³

Hatalmas barokk Rozália-oltárt láttunk a *lövői* templomban, amely nyilvánvalóan fogadalom emléke.

Rozália szegedi kápolnája a régi Dömötör-templom előtt, a nagy pestisjárványt követő esztendőben (1739) épült. Valamikor a múlt században az ünnep vigiliáján a város jámbor népe itt ájtatoskodott és átvirrasztotta

⁴² Wick Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa 1941, 406.

⁴³ Keletkezéséről Bedy Vince: *A felsőörsi prépostság története*. Veszprém 1934, 101.

az egész éjszakát. Járványok idején (1866, 1872) különösen látogatták. Egy angol utazó, Patterson 1866-ban szemtanúja volt a kápolnában végzett könyörgéseknek. „Szegednek van — írja⁴⁴ — egy katolikus kegyhelye, a Szent Rozália-kápolna. Minthogy aratás ideje volt, a parasztság nem ért rá arra, hogy a vallási szertartásokon a munkaidő alatt vegyen részt. Ezért éjjeli körmenetekben indultak a kápolnához, hogy a közbenjárását kérjék. E körmeneteken óriási sokaság vett részt, kimerülten ugyan a napégette mezőkön végzett fárasztó munka után, de mély vallásos érzületről ihletve.”

Jellemző, hogy míg — nagyjából szeptember 2—12. között — a szegedi búcsúsok Radnán voltak, addig idehaza minden este ájtatosság volt benne, amelyet itthon maradt énekesasszonyok vezettek. Ez a lelki zarándoklat egyúttal a kápolna búcsúnapjának és az ünnep nyolcadának is időpontja. A szegedi Rozália-kultusz a radnai búcsújárással való összefonódása még az 1708. évi délvidéki nagy pestisjárvány idejében történt, amely Radna szakrális jelentőségét igazában megalapozta.

Ismereteink szerint a legelső Rozália-imádság — egyébként az *Ave Rosa, sine spina* kezdetű himnusz költői fordítása — a *Lelki fegyverház* c. imádságos könyvben (1693) jelent meg:

Tövis nélkül nyílt szép Rosa Mirigyeknek új orvosa.
 Hercegeknek unokája, Üdvözlégy Szent Rosalia.
 Christus példáját követted, Világtól ügyed kivötted,
 Atyád udvarát nem nézted, S ígétit megvetted.
 Kősziklák közt nagy Havasban, Ember-rettentő Barlangban,
 Szolgáltál nagy buzgóságban, Jegyesednek ez világban
 Szent Angyalok oktatának, Új módokat mutatának,
 Mint könyörgésid jussanak, Istenhez s illatozzanak.
 A Barlang Mennyé változott, Midőn Jesus ott lakozott,
 Szent Anyjával mulatozott, Veled szemben nyájaskodott.
 Híva téged házasságra, A mennyei koronára,
 Hajlál Jesusnak szavára, S béjutál boldogságára.
 Tested nem tették sírba, De a kőszikla folyásban
 Indula s mint koporsóban, Bézará maga gyomrában.
 Sok üdők s esztendők után, Tested épen találtatván,
 Dög ellen nekünk adatván, Áldunk segítséget várván.
 Hála mennyei Felségnek, Szent Háromság egy Istennek,
 Ki érdeméért e Szűznek, Végét adgya a mirigynek. Amen.⁴⁵

E himnusznak napjainkban néhány széténekelt, mágikussá népiesedett, moldvai csángó változatát sikerült a kutatásnak megörökítenie:

Tövis nélkül megnyílt rózsák, mirigyeknek így olvassák hersekeknek onokái: idvezlégy Szent Rozsália!

⁴⁴ Patterson J. Arthur: *The Magyars. Their country and institutions*. I. London 1869, 130. Vö. még Reizner János: *Szeged története* III, Szeged 1900, 184.

⁴⁵ Gajtkó István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*. Budapest 1936, 46.

Krisztus urunk példáját követé. Atyjának udvarát nem nézte, ígérétét megvetette. Kősziklába, nagy havasba, eme rettentett barlangba.

Mikor Jézus itt lakozék, velük szembe nyájaskodék, híva téged házasságra, a mennyei koronára.

Hajla Jézusnak szavára, bėjut a boldogságba. Teste téteték a sírba, kőszikla folyásba, bezárattaték a föld gyomrába. Amen.⁴⁶

Lábniki töredékes változata csoma, azaz kolera ellen:

Mirigyeknek imádsága, hercegeknek onokája, üdvözlégy szép Rózsája.

Velünk szömbbe nyájaskodék, testiünk sem tették sírba...

Kőszikla folyása: hála Jézus szavának, beértünk boldogságba. Amen.⁴⁷

A XVIII. század elején más szövegezésben is föltűnik. Szűz Szent Rozália himnusza, illetőleg zsolozsmája, még a múlt század kolerajárványainak idején is egyike legkedveltebb, ponyván is számtalanszor megjelenő régebbi ájtatosságainknak:

*Idvez légy Szent Rosalia,
Festis ellen orvosság.
Szüzességnek szép rósája,
Egész élted tisztaság.
Krisztus példáját követted,
Megvetvén e világot.
Egyedül csak őt szeretted,
Véle szíved lángallott.
Emberek társaságától
Magad éppen el vontad.
Ez világnak hívságától
Messzire távoztattad.
Egyedül csak nagy hegyeken
Beszélgetsz Krisztusoddal,
Nagy erdőkön és völgyeken
Lakol a te Uraddal.
Kőszikláknak barlangjában,
Az Angyalokkal együtt,
Van lakásod, s mély likakban
Illy szent társokkal együtt.
A barlang néked mint ég volt,
Kiben láttad a Krisztust.
Szent Anyjával ott jelen volt,
Így szemléled a Jézust.*

⁴⁶ Ezeket nyilvánvalóan még a XVIII. században a *gyák* néven emlegetett kántorok, előimádkozók nyomtatott lapról olvasták fel, az írástudatlan hívek pedig emlékezetükbe vették. Innen kezdve az imádságoknak az lett a sorsuk, mint az élőszóval hagyományozott folklórnak: megrostálták, átformálták. Megtartottak egyes érthetlenné kopott szavakat is, lévén kultikus megnyilatkozásról szó. Erdélyi Zsuzsa: Hegyet láték, lőtöt lépék. Új Írás 1970, 9. sz. 100.

⁴⁷ Diószegi Vilmos: Embergőgyítés a moldvai székelyeknél. NK. 1960. 46.

Légy minenkünk orvosságunk,
 Alázatosan kérünk.
 Pestis ellen, és oltalmunk,
 Néked szívből könyörgünk.
 Ez életből ki költözvén,
 Add, hogy hozzád juthassunk.
 Lelkünk testünkből kikelvén,
 Mennýékbe vígadhassunk.

Antifona. Jöjj-el Krisztusnak Jegyese, vedd-el a Koronát, mellyet az Úr néked örökké készített.

Versus. Könyörögj érettünk szűz szent Rosália.

Responsorium. Hogy a Krisztus érdeméért, a döghalálnak mérgétől megőriztessünk.

Imádság. Ó véghetetlen irgalmú és kegyelmű Úristen, ki Szent Rosalia szűz testét, mely annyihány száz esztendőök után találtatott meg a hegyek között, a pestis ellen kiváltképpen orvosságul adtad a te híveidnek: Engedd kegyelmesen minékünk, kik az ő emlékezetét tiszteljük, hogy az ő esedezése és érdeme által a jelen-való veszedelmektől és a döghalálnak mérgétől megóttalmazzassunk. A mi Urunk Jesus Krisztusunknak érdemei által, ki veled és Szentlélekkel együtt él és uralkodik mindörökkön örökké. Amen.

Hallgass meg minket vigasztaló Úristen, hogy amint Rosalia szent szűz ünneplésérül vígadunk, azonképpen esedezésének segítségével haragodnak igaz csapásait elkerüljük.⁴⁸

Alig van történelmi hazánkban főtéri Szentháromság-szobor, amelynek mellékalakjai között a többi barokk pestis-patrónus társaságában ott ne volna Rozália reliefszerűen ábrázolt, barlangban fekvő alakja. Föltűnik barokk polgárházak homlokzatain is — így Győrben — azzal a világos célzattal, hogy lakóit védelmezze meg a járványos betegségektől. Gyönyörű faszobrát őrzi a tállyai templom. Szabadtéri parasztkorok emlékműve Somlóvásárhely vásárterén. Oltalma alatt álló, vagyis tiszteletére szentelt templomok, kápolnák, amelyekben nevenapját, vagy a rákövetkező vasárnapot búcsúval ünneplik meg, a régi egyházmegyei hovatartozás szerint:

Esztergom: Esztergom (kápolna), Bazin (Pezinok), Besztercebánya (Banská Bystrica), Detrekőcsütörtök (Plavecky Štortok) Istvánfalu, Komárom,

⁴⁸ Régi ajtatossági művek: Döghalál ellen való hasznos és foganatcs orvosság. Nagyszombat 1710, 46. Vö. még Lelki Méreg ellen való orvosság, az el határozott döghalálnak veszedelme ellen közönséges Hívek ajtatosságára elő adattott. Avagy Rövid ajtatosságnak gyakorlása magában foglaló Külömb-féle Isten haragjának csillapítására való alkalmas imádságokat, Könyörgéseket, Zsoltárokat, és Énekeket mind Boldogságos Szűz MARIARUL, mind más Döghalál ellen szószólló szentekről. Az Dicsíretes Nével tündekló Kassai Nemes Nemzetes Fő-Bíró és Bölcs Tanács Költségin ki bocsáttatott. Az Akadémiai bötűkkel. 1739.

Lamacs (Lamač), *Nádasfő* (Rohrbach, Barbok), *Pozsonyfehéregyháza* (Biely Kostol), *Pozsonypüspöki* (Biškupice pri Dunaji), *Sérfenyősziget*.

Szepes: *Szepes* (kápolna), *Bukovina* (árvai falucska).

Eger: *Felnémet* (1742), *Jászapáti*, *Jászberény* (1841).

Kassa: *Kassa* (1715).

Szatmár: *Feketeardó* (Černij Ardov), *Nagybánya* (Baia Mare 1710, kápolna), *Reszege* (Resighea, kápolna).

Győr: *Alsópéterfalu* (Unter-Petersdorf), *Oka* (Oggau, kápolna), *Újtelek* (Neustift).

Szombathely: *Nagysároslak* (Moschendorf).

Veszprém: *Somlóvásárhely* (kápolna), *Uzdpusztá*.

Székesfehérvár: *Nadap* (1740), *Sóskút*, *Pilisborosjenő*, *Torbágy* (1739), *Érd*.

Pécs: *Tevel* (Rókussal, kápolna 1740), *Tamási* (kápolna 1742).

Vác: *Alberti* (1859).

Kalocsa: *Temerin* (1804).

Csanád: *Szeged* (kápolna 1738), *Gyertyámos* (Carpinis, 1831).

Erdély: *Gyulafehérvár* (Alba Júlia, székesegyház, oltár, 1756), *Tekerőpatak* (Valea-Stramba).

Rozália, népies alakváltozataiban *Rozi*, *Rúzsá*, *Rozáli*, *Rúzsáli* még a közelmúltban is egyike volt a legkedvesebb paraszti nőneveknek. A kultusz virágjában ezzel iparkodtak Rozália segítségét megnyerni, hogy nevének viselőjét oltalmazza meg a bajtól, járványos betegségtől.

Zusammenfassung

Das Martyrium des heiligen Sebastian (gest. 288) bildet einen Lieblingsgegenstand der christlichen Kunst, die ihn meist als schönen, nur mit dem Lententuch umgürteten Jüngling, an einen Baum oder Pfahl gebunden und von zahlreichen Pfeilen durchbohrt darstellt. Da der Pfeil im griechischen Altertum sowie im Alten Testament als Symbol der Krankheiten, Epidemien oder selbst des Todes betrachtet wurde, rief man bereits im 7. Jahrhundert den mit Pfeilen geschossenen heiligen Sebastian gegen den Pfeil der Pest gern zu Hilfe. Sebastians Kult hat schon in der Zeit des „schwarzen Todes“ (1348) stark zugenommen, ist aber erst nach der großen Pestepidemie in Mailand (1575) zur vollen Entfaltung gelangt, als — nach der Erzählung der örtlichen Legende — der später heiliggesprochene Kardinal Karl von Borromäo den Geist der Pest in eine zur Ehre des hl. Sebastian errichtete Säule verbannt hatte. Nach Leopold Schmidts Meinung ist der Sebastiankult aus Lombardien von der Familie Eszterházy in die Ortschaften ihres Fideikommissgutes in Ungarn bzw. in Burgenland umpflanzt worden, woher er sich auch in anderen Teilen der alten Monarchie verbreitet hat. Verfasser zählt die dem Sebastiankult gewidmeten Kirchen, Denkmäler, Gebete und Gesänge vor.

Der Kult des heiligen Rochus (1195—1227) hängt mit den Pestepidemien in Mittel-Europa und darin auch im alten Ungarn eng zusammen. Der Ausgangspunkt des Kultes am Ende des 15. Jahrhunderts soll sich in Venetien befinden haben. In Ungarn erlebte er seine Blütezeit besonders während der großen Pest- (1709, 1738) und Choleraepidemien (1831, 1873). Man baute Votivkapellen zur Ehre des Heiligen und empfahl Spitäler in dessen Schutz. Auf den öffentlichen Barockpestsäulen wird Rochus oft in der Gesellschaft von Sebastian und Rosalia dargestellt. Rochus als Vorname war früher unter der Bevölkerung

der großen ungarischen Tiefebene ziemlich gebräuchlich, man wollte damit den Neugeborenen in besonderen Schutz des Heiligh gegen Krankheiten empfehlen.

Die heilige Rosalia von Palermo (gest. 1166?) hat sich während der Pestepidemien im 18. Jahrhundert und der Choleraepidemien im 19. Jahrhundert im Kreise des ungarischen Volkes einer besonderen Verehrung erfreut. Man flehte zu ihr um Beseitigung des Übels, um Errettung des Lebens. Ihr Kult wurde unmittelbar aus Neapel durch den frommen Palatin Pál Eszterházy (1635—1713) nach Ungarn gebracht. Verfasser zählt eine Reihe von Kapellen, Kirchen, künstlerischen, literarischen und folkloristischen Dokumenten vor, die der Verehrung der heiligen Rosalia gewidmet waren.

S. BÁLINT, Prof Dr. phil. C.Sc.
6720 Szeged, Tömörkény u. 2/b. Hungary

EGY KÉZIRATOS ORVOSLÓ KÖNYV

VAJKAI AURÉL

Az 1900-as évek elején Berhidáról egy kéziratot orvosló könyv került az akkori Veszprémvármegyei Múzeumba. Szakadozott bőrbbe kötött kéziratot könyv, az első oldalán több bejegyzéssel: *Doktor könyv vagyis Gyógyító-könyv amelyben minden orvosság meg vagy on írva arra próbálja meg akinek melyik szükséges. 1798. — Fekete Mihály doktorkönyve. — Doktor-könyv. Lóorvos. Jágerkönyv. — Fekete Mihály pénze árára. Ezen könyv 1855. —*

Bevezetőben 26 oldal alfabetikus tartalomjegyzék, ezt követőleg: *A különb féle orvosságok*. 66 oldalon az egyes betegségek következnek minden rendszerezés nélkül, gyógymódjaikkal, de közbe-közbe egyéb is (Pl. *Essentia, Fürdő, Ridiculum, Szegfű, Fenyőmagolaj, Kénkőbalzsam, Kassai vásson.*) Ezután 26 oldalon növények és fák gyógyhasznai következnek, majd 19 oldalon *A' lovak betegségekrül való orvosságok* c. rész. A *Második rész* újból az ember betegségeivel foglalkozik, hasonlóan az első részhez, 81 oldalon. De ebbe is beékelődnek egyebek, mint pl. *Büdös bor ellen, Rosvirág haszna, Anis, Utifű, Bogáncskoró, Gesztenye, Málva, Kőolaj*. A *Harmaaik* rész 16 oldal, szintén betegségeket tartalmaz, amit 2 oldal tartalomjegyzék követ. Az utolsó 24 oldal gyakorlati tanácsokat tartalmaz, elszórva még néhány betegségre vonatkozó résszel. A tanácsok közül 29 a mezőgazdaságra, 16 a vadászatra, 33 a halászatra vonatkozik, 33 pedig vegyes tartalmú.¹

Számos kéziratot orvosló könyv ismeretes, s úgy látszik, hogy főleg a XVII—XVIII. században terjedtek el, amikor a különböző házipatikák, orvosló könyvek megjelentek. Kétségtelen, hogy a kéziratot könyvek anyaguk nagy részét az orvosló könyvekből és egyéb „Varázskönyvek”-ből (Zauberbuch) merítették, ennek bizonyítására mutatok be részleteket a berhidai kéziratból. A régi orvosló könyvekben, kéziratokban szereplő beteg-

¹ E rész megjelent: Vajkai Aurél: Hiedelmek egy kéziratot orvosló könyvben. *Ethn.* 1941:111—117. — Néhány példa a gyűjteményből: Gyümölcsfát ültetni. Puskás embernek, hogy az vad megmaradgyon. Hogyha az puskádat megkötik. Hogy senki ne lásson. Az kincset, hogy föl talál. *Ridiculum*.

ségelnevezések, gyógymódok felbukkannak a népi orvoslásban is, feltehetőleg ezek is könyvekből kerültek a néphez. Sokáig használhatták a kéziratokat, erre utal kéziratunkba bejegyzett 1855. évszám.

Összehasonlításként a gazdag irodalomból csak néhány kézirat, ismertebb orvosló könyv, házi patika ide vonatkozó adatait idézem.

A közölt összehasonlítási adatokból kiderül, hogy kéziratunk írója anyagának nagy részét Váli Mihály: *Házi Orvos Szótáratska* c. művéből másolta le, s a *Melius; Herbariumára* utaló adatokat is Váli könyvéből merítette. Melius és Váli kapcsolatára különben már korábbi orvostörténeti tanulmányok felhívták a figyelmet.²

Az egyes betegségek, gyógymódok részletes elemzéseit túlterjednének egy szűkreszabott tanulmány határain, így itt mindössze ennyi megjegyzésem volna: belsőleg gyakran bor, pálinka a vivőanyag, ez talán fontosabb a kúrában, mint maga a drog. Hasonlóképpen külsőleg is gyakran ez az utasítás áll: oly melegen, ahogy csak elbírja. Tehát itt a hőhatás szerepel elsősorban, nem a drog. Szabályszerű receptek is előfordulnak a kéziratban a drogok súlyának feltüntetésével. Régi emlékre utal a tanács: nyilvasat kivonni.

Az alábbiakban először a berhidai kéziratban szereplő betegségek lajstromát adom. A kéziratban nem ilyen rendben szerepelnek, hanem teljesen önkényesen, teljesen rendszertelenül, olykor egy-egy praktikumnak. Olajkészítésnek a közbeiktatásával. Az egyes betegségmegjelölések nagyjában hasonlóak a *Melius Herbariuma* lajstromában felsoroltakhoz. Meliusnál 326 betegség szerepel, a mi kéziratunkban 245. Néhány kiragadott összehasonlítási adat: Női bajok, szülés: Meliusnál 17, a berhidai kéziratban 18, szembetegségek Meliusnál 9, a berhidai kéziratban 15, fülbetegségek Meliusnál 9, a berhidai kéziratban 5 betegség, kórforma-leírás.

BETEGSÉGEK

Nő. — Szerelemkeltés. Szűzről. Magtalanság. Méhanya. Ha mátrája lezállott. Terhes asszony kipróbálása. Asszonyok nyomorúságáról. Nehéz szülés. Szülés. Megholt benne a gyerek. Asszonybajok. Természet nem jár. Vértfolyás. Fehér vér. Csöcsfájás. Csöcsbimbó dagadás. Teje nevelése. Sok a teje.

Férfi. — Férfiasság kinek nem szolgál. Tökösség. Szeméremtest dagadás.

Gyermekek. — Gyermekeket megfordítani. Nyavalya hóbortgatja a bősébebeli gyereket. Himlő. Vérhas. Geleszta. Hogy a hideg ne ártson.

Szív. — Szív fájás. Szív dobogás. Szív röttögés.

Tüdő. — Hurut. Fulladozás. Nátha. Mellfájás. Szegezés. Nyilamlás. Flegma. Száraz fájdalom. Száraz betegség. Tüdőrothadás. Vérköpés.

Gyomor, bél. — Csömör. Köldök csömör. Étel nem kívánása. Aki nem

² Bencze József: Nediliczi Váli Mihály. *Comm. Hist. Artis Med.* 33. (1964), 237—261.

ehetik. Ha nem emésztheted meg az ételt. Emésztés ha nem lehet. Megvész a gyomra, szája бүдös. Felokádás. Ételt kiokádja. Vérhányás. Hasrágás. Hasfájás. Köldök fájás. Kolika. Gyomor dagadás. Dobos vagy fölfúvalkodott has. Gyomor tisztulás. Könnyű purgatio. Akinek a szüksége eláll. Erőtlenység. Hasmenés. Vérhas. Erőlkedésben kifur Alfeleden a béled. Geleszta. Akiben féreg mégyen. Góte vagy Vizi Borjú. Akiben béka vagy kígyó vagy.

Lép, máj. — Lép dagadás. Lép rothadás. Sárgaság.

Vizelet. — Kinek vizelete megáll. Vizeletedet ha meg nem tarthatod. Vért vizek. Fövény, aréna, kő.

Fej. — Gyakran szédül. Fejfájás.

Szem. — Szem világosítás. Szemen való vér. Szem viszketegség. Szem könnyezés vagy folyás. Csipa. Árpa. Szemben való vizes tetű. Szemben való vak tetű. Homálos szem. Hálog. Farkas hálog. Szemfájás. Szem nyavalya. Ha a szem megüttetik, megdagad. Szemen való fluxus.

Fül. — Fülfájás, dagadás. Nehéz hallás. Süketség. Fülbe mászó.

Orr. — Orr vére folása.

Száj, fog, torok. — Iny fájás. Foghúsa fájás. Szájban való iny, fog, orca csont, sül köszvénytől ott való hasogatás. Íz eszi a száját, inyedet. Szájfájás. Бүдös száj. Száj kiveszés. Sok nyál. Boszorkányok félre húzzák a száját. Nyelv alatti béka. Fog fehér legyen. Fekete fog. Fog tartós legyen. Odvas fog. Ingó fog. Ízes fog. Fogfájás. Fog fogfájás nélkül kiesik. Nyelvcsapdagadás. Torok fájás. Torok dagadás. Torokban támadt kelés. Torokszáj, orr belül kisebesülése. Angyna, toroka sebes és először nyakcsap volt. Torokgyík. Rekedés. Szónak tisztulása. Galva. Nehéz lehellet.

Seb. — Seb vagy var. Óseb. Lábszár, ha sebes. Flastrom, ir. Nyilvasat sebből kivenni. Sértésből vagy szúrástól dagadás. Embert által szúrják vagy lövik. Túros. Hogy véred ne folyon. Érvágás. Vágás.

Kelés. — Kelés. Kelésnek megfakasztása. Ha kis gyermekeken van. Emlő megkelés. Melyben való kelés. Tüzes dagadás.

Általános. — Hideglelés. Pestis. Hagymáz. Franc. Orbánc. Pokolszökés vagy fakadás. Pokolvar. Foloso. Fene. Pront. Vesztés. Sül. Nyavalyatörés. Nehéz nyavalya. Akit a nehézség tör. Nehézség, kórság. Víz kórság, vízi betegség. Álomtalanság. Tibolodás. Részezség.

Helyi betegségek. — Derékfájás. Oldal és ágyék Fájás. Ágyék és Farcsik Fájás. Podagra vagy Chyragra. Köszvény. Sül és vérmenés. Aranyér. Ha az alfelin jár. Ha kívül karját, lábszárát kihányja. Égés. Mérges marás.

Bőr. — Viszketegség. Vizes tetű. Sömör. Rüh. Tetű. Szemölcsék. Szőr-féreg. Mérges sebek. Vad Hús. Vad köröm. Holttetem.

Haj, kozmetika. — Szép fehér légy, tiszta legyen orcád. Szeplő. Foltok. Orcán való vörösség, fakadékok. Boros vagy fakadékos orca. Sebes fej. Sörkés fej vagy tetves. Koszos fő. Kopaszság. Szakál nevelés.

Csont. — Tört csont. Törésnek összeforrasztása. Szárcsont törés. Keze vagy lába ki törik. Dereában megsérül. Csont és egyéb Testnek fájdalmi.

Végtagok. — Inai fájnak. Keze reszked. Görcs. Contractura. Láb vagy kéz sugorodás, Térdben való csomó és abul származott inak zsugorodása. Lábszár ütése. Lába dagad. Dagatt láb vagy köszvény. Talp fájás, törés. Ütés miatt való kék folt. Elszárott Tagok a rossz vér miatt. Inaknak való kenet.

Vegyes. — Elájulás. Mindenféle erőtlenség. Nagy nyaválában vagy és sok nedvesség, sinlődő betegség bánt. Ha semmi doctor nem segíthet. Az egész tested földagadásáról. Ha vékonya dagad. Akárminémű dagadás. Sőnyedék. Hidegben hogy ne fázzál meg az tested. Nyílásról. Etetésről. Megszakadás. Belső részek romlásáról. Erőrül. Ha valakit megvesztenek vagy megrontanak. Kötésről. Hogy semmi babonáság ne árcson. Ha össze húzzák testedet a Boszorkányok.

A következőkben néhány kiragadott kórformát, betegséget (Vizelet, kő, arena. Nyavalyatörés. Fülbetegségek. Az orr betegségei) és ezeknek gyógyítását ismertetem, ahogy a kéziratban szerepelnek. Ha a kézirat anyagát összehasonlítjuk a XVI—XIX. századi kéziratokkal, orvosló könyvekkel, házi patikákkal, azonnal kiderül mindezek szerves összetartozása, legszorosabb kapcsolata.

*

Vizeletrül. Kinek az Vizeletti megáll. Aki nem vizelhetik. — Földi bodza virág főzete borban, „mingyárt vielhetik”. Szappan, olaj, vaj tejben, „megindittya”. Apró bujtorján, vagy Fekete üröm vize. — Fehér málna főzete fehér borban.³ — „A disznó holagját⁴ aszald meg és borban ad innya.”

Vizeleted, ha meg nem tarthatod. — Fekete retek⁵ vize. — Apró bojtorján. — Hársfa szén borban.

Gyakran való Vizellésről. — Saláta magva megtörve.

Aki Vért Vizellik. — Főtt foghagyma. — Eperje, fenyő mag⁶ borban főzve.

Fővényrül. — Arenáról vagy kőrül. — Öreg bojtorján magva égett borban. — Bab vize. — „Melly oróban meg ujjul, törgy kilencz gerezd fog hagymát” égett borban. — Petrisélom vize. — Fekete retek.⁷ Rák szem pálinkában.⁸ — Birs alma, fekete retek pálinkában. — Sárga dinnye magva fehér borban. — Petresélom levele vajjal, „kösd bé az öledet.” — Mézes vizet melegen a vesére kötni.

Hogy a kő emberből ki veszen. — Égetett nyúl bőre és vére.⁹

³ Vizeletindító általában növényi drog szokott lenni (*Hovorka-Kronfeld* II.: 143—144.)

⁴ Fekete kecske, juh, bika hólyag (*Varjas*, 303.); Vaddisznó hólyag (*Paulini*, Dr. Ap. 222.); Disznó, juh, macska hólyag pora (*Csapó*, OK. 183).

⁵ Fekete retek: *HO*, 1795. 168.; *NNy*. 1931: 223 (Hódmezővásárhely).

⁶ Ugyanez: *Pápai Páriz*, 251.

⁷ Kő ellen fekete retek: XVI. sz. közép (*MNy*. 1933:187.); *Pápai Páriz*, 243.; *HO*. 1795. 8.

⁸ Ugyanez: *HO*. 1795. 8.

⁹ Hólyagkő ellen nyúl vére (Német, cseh adat. *Hovorka—Kronfeld* II. 147).

Nyavalya Törés. Nehéz Nyavalya. Akit a Nehézség tör. Nehézségrül. Korság v. nehéz nyavala ellen. — Ökörfarkú kóró virágja.¹⁰ — Fekete üröm vize („Csupán kifacsart levét igya hold fottán”). — Száritott denevér pora.¹¹ — „A csikó mikor elletik, találtatik az orán valamely lépecske”, annak pora hársfavirág vizében, holdfogytán bevenni. — Holló fiát¹² új fazékban új föld alatt megégetni, porát bevenni. — Meny hal derikcsontja pora hársfavirág vizében bevenni holdfogytán. — Elégetett fehér menyét¹³ pora holdfogytán. — Márciusban fogott vakondok¹⁴ elégetett pora, holdfogytán.” („Akkor mikor ezen orvosságokkal él a Patiens semmi féle bort ne igyék, és haragtul tartoztassa magát.”) — Szt. György nap előtt fogott kigyót tálba tenni, „had pökjék bé a legyek s, azon kigyóban szoktak nyüvek¹⁵ teremni,” a nyüveket megszáritani, holdfogytán beadni. — „A tiszta fekete macskának 3 csöp vérit¹⁶ asszony téjben add m Inya akár melly régi használ.”

„Az nehéz nyaválát sinpátiával gyógyíthatni. A mely még a nyaválást soha nem látta, hogy a nyavala törte volna, azon ember végyen egy gombos tüt, szúrja által a füle gombját két felől, ha vér jön ki belőle, vegye az ujjára és törülle a szájára, hogy a patiens had nyallya le, s azon gombos tüt mingyárt szúrja a földben az ágya alá a hol a patiens szokott fekünni, és ezen cselekedetekel már sokan meg gyógyultak.¹⁷ NB. Nem látszik babonaságnak lenni mivel Sympatia, ki tudgya mind a természet tulajdonságát.”

Fül fájásrul vagy dagadásrul. — Zöld kender. — Isop¹⁸ borban főzve. — Szeles lapu levele. — Csöngő fű virágjának olaja azaz Oleum Hapericoris.

¹⁰ Ökörfarkkóró virág. HKO. 1761.

¹¹ Denevér pora. HKO, Mikes Mária orv. K. 1784.; Hódmezővásárhely, NNy. 1931:224.; Litván adat, *Hovorka—Kronfeld* II:218.

¹² Három holló fia. *Pápai Páriz* 24.; Holló, HKO. 1761.; Fecske fia. *Varjas*, 38.; HKO.; Fecske, szarkafiai. *Pápai Páriz* 22.; Szarkafiai. *Varjas*, 36.; Szarkafiai vére, galambfi érintése. XVIII—XIX. sz. ford. NM 867/oct. Hung. 69. b.; Gilicevér. XVI. sz. MOE. I.: 92.; Fiatal holló hamuja. *Hovorka—Kronfeld* II. 222.

¹³ Menyét. *Varjas*, 38.

¹⁴ Vakondok mája. *Varjas*, 37.; Vakondok pora. *Paullini Dr. Ap.* 21.; Vakondok pora. XVIII—XIX. sz. forduló, NM 867/oct. Hung. 68a és 69a.; Vakondok szíve. Göcsej, *Ethn.* 1905:356.; Vakondok szíve, Hernádszentandrás, *Ethn.* 1931: 148.; Vakondok vére, Göcsej. *Ethn.* 1902:220.; Vakondok húsa. Eger vdék. *Ethn.* 1907:100.; Vakondok Frank, Pfalz, Kelet porosz, Galícia, francia adat. *Hovorka—Kronfeld* II:214—219.

¹⁵ Póndrók borban főzve. 1564? MOE. II:305, III:211.; Regenwürmer. *Paullini Dr. Ap.* 28.

¹⁶ Fekete macskából 3 csepp vér. *DrB.* 28.: Macska füleiből vér. *Haltrich*, 290.; Vér általában. MOE. I:92, III:194.; Vér, Göcsej, *Ethn.* 1905:356.; Macskavér, erdélyi szász. *Hovorka—Kronfeld* II:217.

¹⁷ Ugyanez XVII. sz. MOE. I:92.

¹⁸ Fülzúgás ellen izópgöz. *Zay, XVIII. eleje. Gy.* 1931:49/50.; Isop borban. *Pápai Páriz* 61.; Isop mézben. HO. 1795. 31.

Nehéz hallás. — Fekete retek leve. — Körös fából tüznél kicsorgó nedv.¹⁹ — Halászó gém hája.²⁰

Süketségrül. — Retek vize. — Savanyú káposzta levele borral. — Ecet asszony tejjel.²¹ — Nyúl epe mézzel.²² — Menyhal mája lúdtojás héjban megsütve.

Fülbe Mászo ellen. — Ürüm vize.²³

Az or vere Folásáru. *Az or vére Járása ellen.* *Orod vére ha fol.* *Kinek az ora Véri nem akar elálni.* *Orod Vére meg áll.* — Fodor menta ecetben. — Petresilom levele. — Bolha fű. — Sörtés gané-t²⁴ borecetben orra alá tartani vagy melegén feje lágyára, nyaka csigolájára kötni. — Apróra tört tojáshéjat²⁵ „mint a tobákot úgy tibakollya el áll az orra Viri”. — „A Gálíc követ apróra m törvén egyelicsd m az orbul ki folt verrel²⁶ kösd az homlokára.” — „Vegyed nyáron a Szent Ilona asszony füvet kösd a talpadra az orodbul mikor leg jobban fol az vér, meg állíttya.” — „Gyugd azon részed felül valo nevetlen ujjoddal²⁷ bé, gyakran meg állíttatik.” — „Vedd egy nád csévében a vérit és azt ásd a temetón egy sírba fejtül,²⁸ azonnal m áll.”

A kéziratban szereplő gyógymódok túlnyomórésze növényeket alkalmaz, azok levét, főzetét vagy egyéb alkatrészét, külsőleg, belsőleg. Az alábbiakban a berhidai kéziratban szereplő növények, fák lajstromát adom a betegségek megjelölésével, amik ellen hasznosak. A növények és fák felsorolása gyógyhatásukkal a kéziratban egy sorozatban egymás után szerepelnek (26 oldal), de azért akad elszórva is gyógynövényre vonatkozó bekezdés az egyes betegségek felsorolása közt. A növényeket és külön a fákat alfabetikus sorrendben adom, idézve mindig az orvosló könyvek, házi patikák hasonló vagy gyakran teljesen egyező, szó szerinti adatait.

A túlnyomórészt növényekkel való gyógyítás mellett elszórva előfordul „simpatiával” való kezelés is.

¹⁹ Ugyanaz *Pápai Páriz* 66.

²⁰ Ugyanaz *HO.* 1795. 32.

²¹ Süketség ellen ecet és asszonytej. *HKO.* 1761.; Belső fülfájás ellen szoptató asszony fülbe fej. *Pápai Páriz* 60.

²² Süketség ellen nyúlepe és méz. *HKO.* 1761.; *Pápai Páriz* 67.

²³ Ugyanez *Csapó OK.* 1791. 51.; Fülbe mászó féreg ellen fehér üröm. *Varjas*, 92. ²⁴ Orrvérzés ellen disznó vagy szamár ganéj frissen a homlokára vagy orrába fújva. *Hippokrates*, 5, 33. *Hipp.* 628.; Lóganéj. *Varjas*, 99,100.; Disznóganéj. *Pápai Páriz* 73.; Csiksomlyó, 1740—50. *Ethn.* 1900:413.; *HKO.* 1761.; *Paullini Dr. A.* 1697. 62.; Kanca vagy szamárganéj. *Mikes Mária kézírata*, 1784.

²⁵ Ugyanaz *Pápai Páriz* 73.; Márciusban kelt csirke tojáshéj pora. Csákány, 1844. *Vasi Sz.* 1937: 124.

²⁶ Gállickó és saját orra vére. *HKO.* 1761.; A kicsorgó vért alkalmazza a gyógyításban. *Varjas*, és a csiksomlyói kézirat. 1740—50. *Ethn.* 1900:353.

²⁷ Nevetlen újjára békalencséből gyűrűt húzva. *Varjas*, 99.; Bal kisujját erősen leköti. *Hovorka—Kronfeld*, II:7.

²⁸ Sok vizezés ellen: vizeletet egy üvegben halott sírja mellé kell helyezni. *Paullini Dr. A.* 1697. 223.

NÖVÉNYEK

Agaricum (Mellfájás, fulladozás, tüdőrothadás ellen.)

Anis vagy bétsi kömény. D. Anisum (Vizi betegség, bűdös száj, bolond hagymáz, idegen test a szemben, dagadás, fuvalkodás, hasfájás, fehér folyás, fejfájás, fájó fül, csuklás, szomjúság ellen, anyának tejet hoz, álmot hoz, követ ront, vizelet indító, élő állatok mérge, szerelmet gerjeszt.²⁹)

Articsóka (Rossz vizeletet kerget, agyból bűdös férget elűz, sárgaság ellen.)

Bárány üröm (Hideglelés, fejfájás, geleszta ellen, gyomornak jó.³⁰)

Bogácskóró. D. Cardus fullonorum (Fülben féreg, beteg száj, fakadás alfélen, orrol és a testről lefüggő sül és szemölcs, szemhályog és homál, sömör, szeplő ellen.³¹)

Borostyán. D. Hedora helix (Sebes bél ellen.)

Borsfű. D. Saturea (Farsába, fejfájás, szédülés, sárga bolondító epe, homálos szem, csömörlés és étel utálás ellen, szerelmet gerjeszt,³² gyomrot tisztít, „asszonyember kórságát kiűzi,” vizeletindítás, arénát, fővent, követ kiűz, melyet tisztít.³³)

Csalán (Fulladás, hideg hurut, torok dagadás ellen, melyet gyógyít.³⁴)

Csombor (Csuklás, hasfájás, tekerőcsömör, köszvény, főfájás, kórság, szédülés, szemhályog, szemviszkedés ellen, követ ront, torkot gyógyít, „az havasoknak”, „Terhes asszony ne egye meg, se ne igya, mert a gyermeket megöli”.³⁵)

Féher üröm (Hasfájás, hastekerés, sárgaság, hideg gyomor, vérkórság, geleszta, hideg betegség, étetés, méreg ellen nagy hallás, seb, nyelv alatti kelevén, rágás, vérhas, bolond vagy mérges gomba ellen. Szemet világosít, gyomrot tisztít, belső részt erősít. „Ha eleven féreg van benned, megöli.” Havi kórságot indít.³⁶)

Fekete gyopár (Mérges dühös állat harapása, vízikórság, tökösség, sárga sár, fogfájás, nyakcsapleszállás, dagadás, var, viszkedetség, kosz, kék verés, himlő, főkély, mérges köles kelések, golyva, sérülés, oldalfájás, vér-folyás ellen. Gyógyítja azt, akit megrontanak az inak. „Aki bürköt, mérget, bogárt, vizi borjut elnyelt, megöli és kivetteti.” Asszony vérit kiűzi, okáttot. Virágja ágyban a fej alatt vagy magával hordozva kígyót, békát,

²⁹ Ugyanaz *Váli*, 37.

³⁰ Fejér Irom. Kevés adat egyezik. *Melius*.

³¹ Nagy részben megegyezik: *Melius*.; Részben különböző (pl. a féreg hiányzik), *Váli*, 49. Csapó valamit hasonlít (szemölcs, homályos szem, hályog, sömör, rüh, senyedék, száraz betegség, görcs.) Csapó, OK. III:36—37. *Mikes Mária kézirataiban* a súly ugyanaz.

³² Borsfű tehén hússal szerelmet gerjeszt (*Beythe, Fűvészkönyv* 73. *Ethn.* 1943:57). Részben megegyezik. *Melius*.

³³ Hasonló *Váli*, 1792. 48. *Mikes Mária kézirataiban* a csömör, szerelem ugyanaz.

³⁴ Fövény, vérköpés, fehérfolyás, gelyva, guga, vizelet betegség, belső seb ellen, Csapó, OK. 53—54.

³⁵ Vizi ménta. Nagy részben megegyezik. *Melius*.

³⁶ Részben egyezik. *Melius*. Részben hasonló *Váli*, 1792. 72.

gyíkot elűz,³⁷ fáradtat megnyugasztal, vérfolyást megállít.³⁸ Használatos még vesekő, kelevén, meleg fájás, hurut ellen, vizeletet indít, gyomrot megereszt.)

Fodor ménta (Vérhányás, vérokádás, vérfolyás, geleszta, gyomorbetegség, emésztetlenség, csuklás, okádás, sár, fejfájás, asszonyok dagadt teste, fülfájás, dühös eb harapása, csömör ellen. Elmét erősít.³⁹)

Foghagyma (Hideglelés, kutyamarás, fül-, fogfájás, pestis, köszvény, bolond hagymáz, fővény, szél, sönvedék ellen. Gyomrot erősít, turhásoknak egészséges. Méreg és gonosz víz ellen. Szavat okoz.⁴⁰)

Igllice (Fogfájás, vérfolyás ellen. Követ ront, vizeletet indít.⁴¹)

Isop (Gyomrot tisztít, „Szavat hangosítja, és sz nótája léssen tőle, nem rekedik.”)

Isten fája (Fulladás, szakadás, görcs, sugorodott inak, farsába, hasfájás, csömör, pók scorpíó és kígyó harapás ellen. Vizeletet, asszony vérit indít, haját, szőrt neve kopasz fején, füstje kígyót és mérges állatot elűz.⁴²)

Kakukfű. D. Serpillum (Hasfájás, vérhas, belső seb, szakadás, máj-lép beszorulás, vérköpés, száraz kehe, nehéz vizelet, fejszédelgés, hagymáz ellen. Melyből nyálat, veséből taknyot kiűz, havi kórságot indít, mérget és kígyót elűz, gyomrot melegít, jó ételt kívántat, agyvelőt erősít.⁴³)

Kapor. D. Anethum (Csuklás, szél ellen, gyomrot igazgat, vizeletet indít, a hasat és az okadásokat megállítja, álomra indít, „Nyerseséget a gyomrodból kiűz,” „jól emésztet Veled”.⁴⁴)

Kapotnyak magyaro allya. D. Asaru (Vizi kórságos, megszakattak, keze leesettek, pihegők, torhások gyógyszere, arána, kő, kígyó és dühös eb marása, főfájás, dagadás, kelevén, hideglelés, szédelgés, homályos szem, Szt. Antal tüze, dagadt csöcs ellen. Vizelet indító, elmét, eret újít.⁴⁵)

Kék lilium. D. eris (Torha, sár, nedvességek, szeplő ellen. „A nap fénynek orczádon tet sömörrül igen használ,” álomra indít.)

Kígyó nyelvű fű (Dagadás, rothat seb, Szt. Antal tüze, seb ellen.⁴⁶)

Kömény. D. Cuminum Foeniculum (Kígyómarás, orrvérzés, fájó szem ellen.⁴⁷)

³⁷ Fekete gyopár kígyó ellen: *Melius*, Herb. 1578, *Beythe*, 1595 (MOE. II:111). *Mikes Mária kézírata*.

³⁸ Részben ugyanaz, *Váli*, 76.

³⁹ Házi ménta. Nagy részben megegyezik. *Melius*.

⁴⁰ Foghagyma erősít, hurut, hidegrázás, csömör, méreg, dühös eb, fogfájás, pestis, köszvény, giliszta stb. ellen jó. *Lippay* II:134.

⁴¹ Ugyanaz *Váli*, 1792. 93. Csapónál igen kis hasonlóság (Lépdagadás, fővény ellen, követ ront.) *Csapó*, OK. 121.

⁴² Nagyrészben egyezik *Melius*.

⁴³ Részben hasonló *Váli*, 95.

⁴⁴ Részben ugyanaz. *Váli*, 97.

⁴⁵ Hasonló *Melius*.

⁴⁶ Hasonló, *Melius*.; ugyanaz, *Váli*, 102. Kis hasonlóság (sérülés, új seb ellen) *Csapó*, OK. 139.

⁴⁷ Hasonló *Váli*, 105.

Levestikom. D. Lingusticum (Belső fájdalmak, dagadás, fulladozás, kígyó harapás ellen. Vizeletet, havi betegséget indít.⁴⁸)

Magyaró hagyma. D. Cepa Ascalond (Dühös állat, kígyó harapás, vér-folás, hurut, vízbetegség ellen. Ereket nyilatkoztat, „szádat is helre hozza.” „Ha uton jársz, és különb különbféle vizet iszol, ne fél azon, hogy árcsonok, ha fog hagymát eszöl.”⁴⁹)

Majoránna. D. Amaráczis (Nátha, fülfájás, mérges állat harapása, viz-kórság, torokgyík, tekerő hasfájás, rekedés, fájó szem ellen. Fejet tisztít, „Asszonynak vereit meg indíttya,” „Aszony álot havi kórságát ki úzi,” vizeletet indít, agyvelőt és fejet tisztít, „elájultakat és havasokat⁵⁰ föl-költi,” „elmét meg nyittya,” „fejfájást meg állíttya.”⁵¹)

Málva (Hurut, kehe, tüdőrothadás, aszu kórság, gyújtokván hideglölés, tüdő és oldal kelés, nehéz lélegzet, öklelés avagy nyillallás, kórság, sok belső betegség, árpa szem, száznak és inyának rothadása, fene seb és da-gadások vagy sülők, darás és méh csipés, koszos fej, seb dagadás, kelevén, kólika, kő, arena vagy fővény ellen. „Orbánczot és fenét megolt és a testben lövött nyilt és vasat ki vonnya,” „szép könnyen tartya a hasadat”, dajkának sok tejet ad. „Mikor az ember sem kissebb sem nagyobb szük-ségit nem teheti és ez Ital meg indittya.”⁵²)

Medve Talpu fű (Szakatt és görtsős kéz, láb ellen. Vizeletet indít, hasat megállít.⁵³)

Méh fű, Diákul Melisa (Kórság, fuladás, hasfájás, kólika ellen. Mellyet, tüdőt tisztít, szívet erősít, „a melancholiát és a bánatot kiúzi a szívéből.”⁵⁴)

Mezei kapor (Hályog, főfájás, töröt vese, nehéz vizelet ellen. Inak, kösz-vények, asszonyméhek, hasfolások fájdalmi ellen, has fuvalkodás ellen. „Ha a kisgyermek hasát megkénik véle, vizeletetek megál.” „Hó szám szerint való vért el távoztat.”)

Nád („A nádón a gyökérén termet lágy liszt szabásu gyöngyöket avagy darab csomokat ha meg töröd, a testben szorult vasat, és tövist kivonnya.” Comb dagadás, orbánc, tüzes fakadás ellen, „de a mohátul őrizkedgyél, mert ha füledbe esik, meg siketülsz.”⁵⁵)

Napra néző fű avagy Czikória, D. Salsegirum Cukorium (Hideg lölés, vízi kórság, gyújtatván hideg, kelés, dagadás, köszvény, fej fájás, gyer-mek dagatt hasa, seb, mindenféle dagadás, pokol var, kelevény, homálos szem ellen. Gyomrot erősít, „meg oltya a S. Antal tüzet,” „sárt s minden

⁴⁸ Hasonló, *Váli* 109.

⁴⁹ Teljesen különbözik *Válitól*.

⁵⁰ Aki mágneskövet bevéssen, *hawasokká* és komorokká csinálja (*Varjas*, 626).

⁵¹ Nagyrészen *Melius*. Hasonló *Váli*, 114. Maioranna elveszett szólást meghozza, hallást nyilatkoztat (Pécsi Lukács: Az keresztény szüzeknek... 1591. TK. 1900:456). Pécsi Lukács is sok betegséget sorol fel egy-egy gyógynövény tár-gyálásánál.

⁵² Hasonló *Melius*.

⁵³ Medveköröm, Medvetalp. Megegyezik, *Melius*.; Ugyanaz *Váli*, 116.

⁵⁴ Részben hasonló *Melius*.; Részben hasonló *Váli*, 116.

⁵⁵ Hasonló, részben szórul szóra, *Melius*.; Ugyanaz *Váli*, 120.

enyves nyálat ki vészen alul az emberbül,” májat és vesét tisztít. „A ki Lidérczés, és a magva el fut el esik, egye minden nap rutával együtt, meg gyógyította.” „Bujaságot el olt.”⁵⁶⁾

Nyul árnyék fű (Fogfájás ellen, sőt, „ha a gyökerét meg töröd és annak porát fogadra teszed, azt fájdalom nélkül magad is ki húzhatod.” „Ha olajban kevered és aval magadat meg kened az méhek nem csiphetnek.”)

Örvény gyökér. D. elemum. Helemum enula Campana (Hideg gyomor, fulladozás, hurut, vérköpés, nyilallás, öklelés, emesztelen gyomor, asszony mátrája, szemeken test dagadása, sarcsék ellen. Követ és fővent ront, mérget kihúz, havi kórságot elindít, dögöt és nyálas hurutot el úz, „sábásoknak inya igen jó”.⁵⁷⁾

Pápa fű, D. Cardus Benedictus (Fejfájás, szédelő fej, rossz hallás, aszu kórság, hasfájás, vesében való kő, hideglőlés, rothat betegség, étetés, méreg, dagadás, véres szem, tüzes fakadás, kelevén, kígyó, scorió, mérges állat harapása, „rohasztó fene Seb,” „Szent Antal tüze ellen.” „Hallást megépit,” „gyomorbul nyálat ki úz, tüdőt, mellyet és vért tisztít, asszony-nak meg állot vérit meg indította,” „a vizével a kígyót is ki úzhatja az emberbül, ha inya adod”.⁵⁸⁾

Papsajt (Minden betegség, dagadás ellen. „Levelével mosd meg a szádát és ráktul fenétül ment lészesz.”)

Petresilom (Száj büdösség, szemfájás és hévsége, gyomor fájás, szemérmes test sebe, fejfájás ellen. Vizeletet okoz, kergeti a fővent, vízi betegséget lappasztja.⁵⁸⁾

Rák fű, Németül Thassel kraut, magyarul vert fű (Hasbéli folyás, fehér vagy vörös vérhas, vérvizelés, kő seb ellen.)

Ros virág (Kólika, hideglőlés, fej szédelőgés, vizelet megakadás arena, fulladozás, hagymáz, álmatlanság, himlő, patécs. vérhas, hevtika ellen. Ártalmas nedvességből megszabadít, apetitust szerez, holnapí vér folást meg állítja, aranyos eret megindította.⁶⁰⁾

Sáfrány (Kólika, szemfájás ellen. Kemény hasat lágyította, hasat indít, enyves torhát kivészen a gyomorból, vizeletet indít, széket szerez, szerelmet indít, S. Antal tüzet megoltja, sárgaságtul őriz, szép szót ad, tobzódástul oltalmaz.⁶¹⁾

Saláta. D. Lactuca (Hév gyomor, bujaság, kígyó, scorió, pók harapása ellen. Dajkák tejét bővitti.⁶²⁾

Sárga Liliom. Acarum (Oldalfájás, melyfájás, kígyó marás, vizelet csö-

⁵⁶⁾ Napután járó fű, Vad cikoria. Megegyezik, *Melius*. Részben ugyanaz *Váli*, 126.

⁵⁷⁾ Örvin. Nagyrészt megegyezik. *Melius*. Hasonló *Váli*, 123.

⁵⁸⁾ Hasonló *Váli*, 53.

⁵⁹⁾ Eléggé hasonló *Lippay* II:70.

⁶⁰⁾ Még a felsorolás sorrendje is ugyanaz. *Házi Orvosságok*, Vác. 1795. 181—185.

⁶¹⁾ Sáfrány kemény hasat gyógyít, indít, turhát kivisz a gyomorból. *Melius*.

⁶²⁾ Ugyanaz, *Melius*.; Eléggé hasonló *Lippay*, II. 109. Kevés egyezés: *Váli*, 147. *Mikes Mária* kéziratában bujaság ugyanaz.

pögés, szem homállossága ellen. Vizeletet indít, has folást el enyész, asszony kívánságokat el távoztat.⁶³)

Sárga Répa. D. Pastinata (Oldal fájás, vizi betegség, nehéz vizelet ellen. „Sebet tisztít. Akik nálok hordozzák, kígyóktul nem félnek, mert azok igen gyűlölik. Élnyi is jó véle azok ellen.⁶⁴)

Tárkony (Nátha, fogfájás ellen. „Veriteket kiszijja.”⁶⁵)

Tengeri szőlő (Hasfolás, sár, gyomor hévség ellen. „Eltelt kívántot szomjúságot megolt, undorodásokat és okadásokat le csöndesít.⁶⁶)

Torma. D. Nasturcin. Sylvestris Rug... (Méreg, hurutlás, fulladás, enyves nyál, takon, mely fájás, fogfájás, var, fakadás, kosz, dagadás, Sz. Antal tüze, fene, rebegő nyelv, guta ütés, püszögés, fül mellett való kelevén ellen. Vizeletet indít, purgál, követ ront, májját, lépét, vesét tisztít, testbe lövet vasat kivonsza.⁶⁷)

Tök. D. Cucurbita (Fájó fül, szemérem test sebe, hideglelés ellen. „Ha az Asszonynak testihez rakják a tök leveleit, a tejét ki szárasztja.” „Mikor az Asszonyon havi betegség vagy, nem jó a tökhöz mennyi nekiek, mert megrohadnak.” Barmokról legyeket elűz.⁶⁸)

Uti fű. D. Plantago (Hasfájás, tekerő csömör, vérhas, havi kország, belső betegség, hagymás fejfájás, süketség, fejfájás, rothat lép, farkas seb, rothat kelés, tüzes fakadás, szemölcsök, Antal mérges tűz s orbánc, dagadás ellen. Sült is meg fakasztja. Jó a vérpökőknek, vér vizellőknek, el aszot szároz embereknek. „3. napi hideglölést gyógyít, ha 3-mat törsz meg a gyökerében, 4 napi hideg lölést gyógyít, ha 4. főzöl meg.” Száját, torkot gyógyít, „ha szemedbe ereszed, süketséget kerget”.⁶⁹)

Zsálla (Méreg, vérhas, eröltetés, sörke, kosz, var, kopasság, kígyó harapás, dühös eb marás, seb, szemérem test és alfeleben való dagadás, torok gyak ellen. Mellyet, májját, lépét, asszonynak mátráját, bélt tisztít, vizeletet és havi kországot indít, haját feketére tesz.⁷⁰)

FÁK

Barackfa (Vérpökés, torokdagadás, rekedés, fejfájás, var, szemölcs ellen. Tüdő, mell, has tisztító, követ ront.⁷¹)

Berkenye fa. D. Sorbus (Hasfájás ellen.⁷²)

⁶³ Hasonló *Váli*, 150.

⁶⁴ Ugyanaz *Váli*, 151.

⁶⁵ Részben ugyanaz, *Váli*, 162.

⁶⁶ Ríbezli. Ugyanaz *Váli*, 163.

⁶⁷ Hasonló *Melius*. Hasonló *Váli*, 166.

⁶⁸ Részben ugyanaz *Váli*.

⁶⁹ Ugyanaz *Melius*. Ugyanaz *Váli*, 171. *Mikes Mária* kéziratában hideglelésnéi ugyanaz.

⁷⁰ Nagy részben hasonló, *Melius*. Zsálya kb. 12 betegség ellen hasznos (*Lippai*, II:58). Felerészben hasonló *Váli*, 148.

⁷¹ Ugyanaz *Melius*. Hasonló *Váli*, 1.

⁷² Ugyanaz *Melius*. Hasonló *Váli*, 2.

Bors fa (Hideglelés, torokgyík, kígyóharapás, torha, golyva ellen. Egészséget őriz, jól emészt.)

Tseresnye fa. D. Cerasus (Hasmenés, mely ártás, hurut ellen. Jó vért csinál, hasat tisztít, követ ront.⁷³)

Diófa (Marás, veréstől esett dagadás, fakadék ellen. Héjastul Páczolt Divó jo egesség, gyomrot tisztít.⁷⁴)

Eger fa. D. Alnus (Dagadás, bolha ellen. „Fáradtságot ki vonzza, ha talpad alatt hordozod avagy véle mosod a lábodat.”⁷⁵)

Fagyfal fa (Rothad szájot gyógyít, melegséget, tüzes Fakadásokat és égéseket könyebbit, ecetben áztatott virágja homlokra kötve fejfájást meggyógyítja.⁷⁶)

Gelegonya fa (Nyillalás, kólika, hasfolyás ellen. Tagból tövist kivon.⁷⁷)

Gesztenye (Dühös eb marása ellen.⁷⁸)

Gyertyán fa. D. Carping (Mely fájás, sárvíz ellen. Vizeletindító. „Magot neveli a férfiú testben”.⁸⁰)

Jegenye fa. D. Populus nigra (Fülbaj, csöpögő vizelet, farsába „kiknek a köröszt csontyuk fáj” ellen.⁸⁰)

Kőrisfa (Vesekő, sárgaság, máj fájdalom, vízkórság, var, kosz, racz [„igen jó az kőris fa és bük fa pohárbul inya a ráczosoknak”], méreg, kígyó ellen. „Soha kígyó ez alatt meg nem maradhat, ha a kígyót az eleven szén és kőris fa közés veted. Inkább megy a szénre, mint sem a kőris fa ágacsckájára.”⁸¹)

Megy fa. D. Merapy (Gyomrot tisztít.⁸²)

Naszpola. D. Mespilus (Vérhas, nyers nyálos has ellen. Igen szoritto.⁸³)

Nyár fa (Kórság, homálos szem ellen.⁸⁴)

Nyir fa. D. Betula (Nyirfa vize kő ellen. Száj rothadás, sárgaság ellen.⁸⁵)

Puspáng (Folyó has, seb, kígyó harapás ellen. Hajat gesztenye színre fest.⁸⁶)

Rekettye fa (Mérges ütések, fejfájás ellen. Tejet, hősámot kihoz, álmot ad, purgá. „Úton járónak jó belőle pálczát csinálni, mert olyan enege vagy, hogy aki nála hordozza, a papnak izadsága meg nem sütheti.”⁸⁷)

⁷³ Ugyanaz *Melius*. Hasonló *Váli*, 5.

⁷⁴ Ugyanaz *Melius*. Részben hasonló *Váli*, 7.

⁷⁵ Ugyanaz *Melius*. Ugyanaz *Váli*, 8. *Mikes Mária* kéziratban fáradtság ugyanaz.

⁷⁶ Ugyanaz *Melius*. Ugyanaz *Váli*, 9.

⁷⁷ Ugyanaz *Melius*. Hasonló *Váli* 12.

⁷⁸ Ugyanaz *Melius*. Részben hasonló *Váli*, 13.

⁷⁹ Ugyanaz *Melius*. Ugyanaz *Váli*, 12.

⁸⁰ Hasonló *Váli*, 14.

⁸¹ Ugyanaz *Melius*. Ugyanaz néhány eltéréssel *Váli* 16.

⁸² Hasonló *Váli*, 19.

⁸³ Teljesen megegyezik *Melius*.

⁸⁴ Ugyanaz *Melius*. Ugyanaz *Váli* 21.

⁸⁵ Ugyanaz *Melius*. Részben hasonló *Váli* 21.

⁸⁶ Teljesen ugyanaz *Melius*. Ugyanaz *Váli* 24.

⁸⁷ Nagy részben szórul szóra *Váli*, 25.

Rosa (Fejfájás, szemérem test dagadás, hévség, fene, Sz. Antal tüze ellen.⁸⁸)

Szilva fa. D. Prunus (Száj, inrothadás ellen.⁸⁹)

Tölgy fa. D. Ilex (Mérges harapás, mérges ital vagy bogár ital, kólíka, seb, fogfájás ellen. Követ ront.⁹⁰)

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- Beythe, Fűvészkönyv* = Beythe András: Fives könyv. Németujvár, 1595.
 Csapó József: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony és Pest, 1775.
 Csapó OK = Csapó József: Orvosló könyvecske. Pozsony és Pest, 1791.
 HKO 1761. = Juhász Máté: Házi különös orvosságok. Kolozsvár, 1761. (Újabb kiadások: 1773, 1785, 1810.)
 Szent-Mihályi Mihály: *Házi Orvosságok*. Vác, 1791.
 HO. 1795. = Házi Orvosságok. Vátz, 1795.
Hovorka — Kronfeld. = O. Hovorka — A. Kronfeld: Vergleichende Volksmedizin. Stuttgart, 1908.
 Lippay János: *Calendarium Oec. Perp.* Nagyszombat, 1662.
Lippay = Lippay János: Posoni kert. Nagyszombat, 1664.
 NM 754 (oct. Hung.) = Kéziratos orvosló könyv az Országos Széchenyi Könyvtár kézirataiban.
 NM 867 (oct. Hung.) = Kéziratos orvosló könyv az Országos Széchenyi Könyvtár kézirataiban.
 MOE = Magyar-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. I—IV. köt. Bp. 1929—1940.
 Petrus Andreas Matthiolus: *Kreutterbuch Ioachim Camerarium*. Franckfurt am Mayn, 1611.
Melius = Melius Juhász Péter: Herbarium. Kolozsvár, 1578. (Comm. Hist. Artis Med. 23/1962).
Mikes Mária orv. k. 1784. = Testi Nyavalyák Orvosságának Ugy Némely Gazdaságnak, Fák és Fűvek hasznainak TUDOMÁNYA... G. Mikes Mária számára. 1784 Esztendőben irattatott F.D.A. által.
Pápai Páriz = Pápai Páriz Ferenc: Pax Corporis. Kolozsvár, 1747. (Az első kiadás 1690).
Paullini Dr. Ap. = Kr. Fr. Paullini: Dreck-Apothecke. Franckfurt am Main, 1697.
 Pécsi Lukács: *Az keresztyen szűzeknek Tiszteseges Koszcruia*. Nagyszombat, 1591. (TK. 1900:456.)
Váli = Nediliczi Váli Mihály: Házi Orvos Szótártska. Győr, 1792. (írta: 1759).
Varjas = Varjas Béla (kiad.): XVI. századi magyar orvosi könyv, Kolozsvár, 1943.
Zay XVIII. sz. eleje = Daday András: T. Zay Anna orvoskönyvéről. Gyógyászat, 1931. 49/50. sz.
- Folyóiratok: *Ethn.* = Ethnographia; *Gy* = Gyógyászat; *MNy* = Magyar Nyelv; *NNy* = Népünk és Nyelvünk; *TK* = Természettudományi Közlöny; *VSz* = Vasi Szemle.

A. VAJKAI, Dr. med. C.Sc.

8220 Balatonalmádi, Bajcsy-Zsilinszky u. 73. Hungary.

⁸⁸ Ugyanaz *Melius*.

⁸⁹ Részben ugyanaz *Melius*.

⁹⁰ Ugyanaz *Melius*.; Majdnem ugyanaz *Váli*, 30.

SZEMELVÉNYEK BÉKÉS MEGYE NÉPÉNEK JÁRVÁNYTANI MEGFIGYELÉSEIBŐL, ELKÉPZELÉSEIBŐL*

OLÁH ANDOR

Tizenöt év alatt — 1953-tól 1968-ig — gyűlt össze a „ragadós nyavalyák” Békés megyei népi orvoslására vonatkozó gyűjtésanyagunk. Hosszú ideig a minden területre kiterjedő népiorvoslás-gyűjtésnek csak mintegy melléktermékeként, majd külön ilyen irányú törekvés gyümölcseként. Ebből a terjedelmes gyűjtésanyagból mutatunk be ezúttal rövid kommentárral kísért szemelvényeket.¹ Ezen a kis ablakon is betekintést nyerhetünk a nép sajátos észjárásába, és figyelemre méltó orvostörténeti tanulságokat is levonhatunk.

A nép — cum grano salis — mai napig megőrizte a fertőző betegségek terminológiáját, elkülönítő kórismézését, etiológiáját illetőleg a régi, XVI—XVII. századig érvényes orvosi felfogást, elnevezésmódokat.

„Himlő”-nek nevez többféle kiütéses és hólyagos betegséget. Így beszélnek például a rubeoláról: „himlős volt, olyan nagyon apró, sűrű kásasze-

* A dolgozatot — mely elsősorban gyűjtési anyaga révén emelkedik ki — vitanyagként bocsátjuk közre. A kézirat egyik lektorának megjegyzése szerint: „A szerző... ebben is mint kitűnő néprajzi gyűjtő jelentkezik.” Dolgozatának utolsó negyedében „... a közölt néprajzi gyűjtéshez fűződő ethnoiatriai szemlélettel ismertet meg. E szempontból még sok nagyon vitatható rész maradt meg... hisz a népi orvoslás racionális voltában... Ugyanakkor kétségtelenül több helyes gondolatot is felvet (pl. hogy az egészségügyi felvilágosítás szempontjából figyelmet érdemel a nép járványtani tudásanyaga, az orvosnak ismernie kell a népi észjárást, az orvosi szaknyelv megújítása...)” (A szerk.)

¹ „Himlő, pepecs, hideglelés” (A ragadós nyavalyák népi orvoslása Békés megyében) címen megtalálható a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában. (XL + 144 gépelt oldal.) A bevezető tanulmányt adattár rész követi. Ennek első része: „Fertő, fertőzés, fertőtlenítés. (Az átragadás, a fertőzés megnevezései, módjai-okai és megelőzése.) „Második rész: Himlő, pepecs, hideglelés. (Az egyes ragadós betegségekről részletesen.) I. Láz, hideglelés. II. Himlő. III. Tifózus lázak. IV. Kolera — pestis. V. Spanyolbetegség. VI. Torokgyík. VII. Tripper-ciflisz (nemi betegségek). Minden fejezeten belül külön rész ismerteti az illető fertőző betegségek népi megnevezéseit, tüneteit, lefolyását és népi járványtanát, okát, kezelését, végül történeti forrásokat tartalmaz (levéltári anyag).

rú valami". — A kanyaró is: „himlő. Görcsök vannak rajta. Pirosak. Ragyások lettek ezelőtt azok, akik hólyagos himlősök vótak. De aki vereshimlős vót, azon nem látszott meg." Van, aki az újabb orvosi és régi népi nevet is ismeri: „A kanyaró vörös himlő." — Skarlát: „Olyan himlős vótam, hogy nem látszott semmi, csupa piros vótam. Jaj, hát nekem megég a bőröm! Olyan lett, mint a pip mindenem." — Variola: „hólyagos himlő, halyogvaros himlő: hólyagokkal támadt, oszt viszketett. Felhólyagzott a teste, átpirult a teste meg minden. Magától meggyógyult, vagy meghalt." „Hólyagoshimlősök vótunk mink odahaza. Az csúnya betegség. Olyan nagy hólyagok vannak, mint egy tíz-húszfilléres. De az egyik keletkezik, a másik múlik. Valamikor régen vótak olyan nyavalyák." — „A bárányhimlő az apró piros (kiütés)". A „pepecs"-et is himlőnek nevezik. „Himlővel jön a pepecs. Az a pepecs a himlővel jött." „Pepecs az himlő. Jobban gyerekeknek van ez a pepecs himlő, felnőttnek nincs. Ritkán fordult elő. Ez olyan ragályos betegség." „Az a pepecs csak olyan himlőféleség. Vót felnőtt is, vót beteg úgy ritkábban, inkább gyerek." Ha a tüneti leírásokat is figyelembe vesszük, megállapíthatjuk, hogy a „himlő" (kanyaró, vörheny és variola) súlyosabb, bőr-, orr- és bélvérzéssel járó, haemorrhagiás alakját nevezte és nevezi a nép pepecsnek, de a súlyos, vegyes fertőzéseket is. Így nevezi a kiütéses tifuszt is: „Az a flekktifusz, azt mondják patécsnak. Magyarul mondván: kiütéses tifusz, fótos tifusz."

Nemcsak a mai népi orvoslás, hanem a régebbi orvosi közfelfogás is egybefoglalt többféle fertőző betegséget, nem különítette el őket egymástól. Pápai Páriz még „apró veres Himlő"-nek mondta a kanyarót és „öreg hólyagos Himlő"-nek a valódi himlőt. A régi arab orvosok felfogásával egyezik ez meg, akik a kanyarót a himlő egyszerű változatának, egészen közeli rokonának tartották. Rácz Sámuel is „veres Himlő"-nek mondja a kanyarót. Dombay Sámuel „Orvosi Tanítás"-a szerint² a „skarlát-hideglelés"-nek „néminemű hasonlatossága vagyon a veres-himlőkkel, tsalán hideg-leléssel, apró köles forma pattanásokkal és a folyosóval", ezért „az orvosok fenti betegségek valamelyikéhez számlálják." Ugyanő „nagy himlő"-nek nevezi a variolát, „apróbb veres himlő"-nek a kanyarót. A régi magyar orvosi nyelv sokszor a syphilit is himlőnek, „frantz himlő"-nek, vagy „szeplős himlő"-nek nevezi.

A régi orvosok „tifózus lázak"-ról beszéltek, egy kalap alá véve többféle deliriummal, ködös állapottal járó ragályos betegséget. Hasonlóképpen a népi orvoslásban is elkülöníthető ilyen betegségsoportositás, ha a nép — természetesen — nem is tesz említést „tifózus lázak"-ról: a „fótos tifusz", a „hastifusz" és a „fejtifusz" tartozik ide. „Hastifusz is vót ezelőtt, vót az is!" — A pepecsről, a fótos tifusról: „Mán illet nem láttam mi-

² A továbbiakban Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporis*-ának 1774. évi kiadása szerepel; Rácz Sámuel: *A Skarlátos Hidegnek le-írása és orvoslása* Pest, 1784. 5.; *Orvosi Tanítás* a Gyermek Nyavalyáiknak meg-esmérésekről, és Orvoslásokról, melyet... Magyar Nyelvre fordított... Dombay Sámuel... Pest, 1794. 306.

óta emberkort értem. Gyerekkoromban láttam. Száz évbe kerül egyszer. A Jóisten őrizzen tülle, mert nem jó betegség!" — „Akkor olyan elterjedt betegség vót az a fejtífusz. Nem ritkaság vót az ebben az időben 1906 táján, kilencszázas évek, tízig, akkor vót nagyon elterjedve. Legények, asszonyok haltak meg abba az évekre.” („Fejtífusz”-on értettek és értenek legkülönbözőbb eredetű agyhártya és agyvelőgyulladás: meningitis purulenta és tuberculosa, influenzás encephalitis, kullancs-encephalitis stb.) Mind a háromféle bajról azt tudják — ezért is kívánczik egy csoportba — hogy fejfájás, nagy legyengültség, sőt eszméletvesztés jellemzi. A fejtífusz tünete: „Elviselhetetlen fejfájást érzett a beteg és nagyon hirtelen legyengült.” „A feje fáj, a fejről panaszkodott.” — Hastífusz: „Legyengült az a valaki és aztán jött a szarás. Mindene fáj, gyöngé lett az a valaki.” — Flekktífusz: „Hétfőn hunyáskodott, szombaton meghalt.” — Delirium, tudat-zavar, eszméletvesztés tünete: Fejtífusz: „Úgy érzi magát, mint aki be van rugva.” „Olyan mint akinek element az esze, olyan tébolyodott.” „Ilyen elcsábulás, olyan a fejtífusz.” „Nem tudott enni, nem igen volt eszméletlen.” Hastífusz: „Csak hirtelen beteg lett, egy hétre meg is halt. Az is magánkívüli állapotba, önkívületi állapotba volt egypár napig.” A kiütéses tífuszra, patécsra (pepecsre) ma már nehezen kapunk adatokat, segítségül kell hívnunk levéltári adatokat is, mely egyúttal bizonyítja, hogy Békés megyében a kiütéses tífuszt valamikor patécsnak, petecs-nek nevezték. Rigler főorvos jelentése 1791-ből: „Előző hónapokban a tiszáninneri kerületben mutatkozott Szeged felől terjedve egy peteccsel kevert epidémiás rothadásos láz (a német szövegben a „petets” magyarul szerepel). Jellegzetessége: magas láz, erős hányás, hallucináció és félrebeszélés, állandó aluszékonyság. Néhány nap múlva veresfoltos, majd bolhacsipéshez hasonló petecsek.” Mai békési adat szerint a pepecses kiütés (petechiae = petecs, pepecs, petécs) „kicsi mint a lencseszem, lapos, mint a lencseszem.”

Megint összevetve a mai népi orvoslást a néhány évszázad előtti orvostudománnyal: Magyarországon a XVIII. században uralkodó járványos betegségek között az orvosok állandóan számon tartották az ún. *forró vagy nehéz, vagy typhosus lázakat* (febris continus gravis, febris maligna). Ide számítottak minden olyan betegséget, mely kiütéssel, magas lázzal és öntudatzavarral, vagy kábulattal járt: vérhas, malária egyes alakjai, septicus láz, miliaris tbc, morbus hungaricus stb. Hogy mekkora volt a zűrzavar, a differenciális diagnostica fejletlensége, azt a rengeteg e csoportba sorolt betegség elnevezésmódjai is bizonyíthatnák, ha hely lenne felsorolásukra a „rothasztó láz”-tól a „pattanásos hideg”-ig.

A népi orvoslás a pestist és a kolerát is egymással felcserélhető betegségnek tartja, de más fertőző betegség hasonló formájú alakját is ide sorolják adott esetben. „A pestis, az korela.” „A pestis az a korela, az ázsiai korela.” „Döghalálnak hítták azelőtt a korelát.” „1878-ban döghalál pusztított.” (Tudjuk, hogy a hetvenes években cholera járvány pusztított.) A pestisnek „dög”, „döghalál”, „guga” neve is megőrződött a mai napig. Káromkodásokban „fekete fene”-ként él. A pestises bubó emléke él a mai

népi orvoslásban a „pokolvar”, „pokolkelet”, „fene pokolvar”, „guga” elnevezésekben, de ma már más betegséget, többnyire súlyos börgennyedést értenek rajta.

A XVI. századig az orvosok minden rosszindulatú, lázas, ragadós, általában súlyos, halálos végű betegséget „pestilentiosus láz”-nak neveztek. A pestishez számították sokáig a maláriát, a himlőt, a vérhast, a vörhenyt és minden typhosus lázat. II. Lajos idejében „pestilentici” néven leprások vagy szifilitikusok értendők. *Fracastoro* 1505-ben különítette el a valódi pestist a kiütéses tífusztól. De a XIV—XVII., sőt a XVIII. századig jóformán minden súlyos járványos betegséget pestis néven foglaltak össze. Értelmezésük tehát egyezik a népével: a „pestis” fudroyánsan lefolyó, sok embert megölő betegség. Ezért a „pestis — az korela.” A kolerának dögállal azonosítása és „dögös levegő”-től eredeztetése világlik ki abból, hogy a doboziak szerint a második világháború után is „korela fenyegetett, mert az orosz katonák a kastélyba tartottak és vágtak sok jószágot”, „azt a beletmindent, meg amit vágtak, oszt nem szerették húst a Kerezsódaba oda dobták el. Aszonták (az öregek) majd milyen nagy kolera lesz. És semmi nem lett.” Nemcsak a „levegő hozta” a kolerát, hanem „kihülés”-től is meg lehet kapni a nép szerint. Egyik ilyen kihülésesnek tartott koleraeset nyilvánvalóan vérhas lehetett. „Nekem egy keresztkomám kolerában hótt meg. De mikor lehetett az, anyjuk? Igen, akkor vót, tizennégybe. A Fekete Körözsön fontak sövínyt olyan helyt, ahol a víz meggyökkenik, hogy ne mosson alá a partnak. Az én komám mindig ott vót belől a vízbe, hónaljig érő vízbe ő ott fonyta a vesszőt. Úgy kihült minden része, hogy egy este hazajött, aztán elkezdett okádni, fosni, mán éfélbe halott vót.”

A *Békés megyeiek többnyire egy kalap alá veszik a különböző nemi betegségeket.* „Mit tud a tripperről?” — kérdelem. „Ebből lesz aszt utoljára a ciflisz. A vérbe megy be, a vérbe bemegy, akkor a fene megette.” „A tripli ciflisznek válik ám, ha elhanyagolja ezt a trippert és akkor az bemen a vérivel, összefertőzi.” „Mit tud a tripperről?” — kérdezem egy másik adatközlőtől és válaszában katonaemlékei alapján a luesről, nem a go-ról beszél: „Annak szőrvágása vót, errül kaphatta meg. Egy seb vót neki a veszje is, sebes vót neki.”

Nemcsak a mai népi orvoslás, hanem a régebbi orvosi közfelfogás is egybefoglalta az összes nemi betegséget, nem különítette el őket egymástól. *Philippe Ricord* (1799—1889) csak 1838-ban választotta külön a syphilis és a gonorrhoea kórképét. De a kettő azonossága *John Hunter* (1724—1793) felfogásának megfelelően egészen a XIX. század közepéig uralkodó orvosi vélemény volt. Továbbá: *Paracelsus* nyomán 300 évig azt tartották az orvosok, hogy a syphilis és a go egy betegség kétféle megnyilvánulása. A nép tehát ma is *Paracelsusszal* azonos nézetet vall.

Ami a „hideglelés”-t illeti sokszor, de nem mindig maláriát értenek rajta. „Lelt a harmadnapos hideg.” „Majdnem minden harmadik nap lelte a hideg.” „Volt harmadnapos hideglelés, hogy mindig a harmadik nap lelte ki a hideg.” „Minden második nap kilelt.” „A hideglelés az utálatos betegség.

Az mindennap fél óráig is rázta, kínozza, gyötörte a beteget. Időszakonként elővette és annyira gyötörte, hogy az nem közönséges." De hideglelés a különböző magas lázzal járó betegség is, főként járványos betegségek első stádiuma. „A betegségek legnagyobb része avval kezdődik, hidegleléssel, rázóhideggel." De nem első stádiumként tartják számon, hanem önálló betegségként, mint a következő példa is bizonyítja: „Abból sokféle betegséget lehet kapni, a hideglelésből. Abból lesz a sárgaság is." (Ti. cholangitis, cholangio-hepatitis, járványos májgyulladás, haemolitikus szepszis, malária szövődményes alakja stb.) A nép szerint bizonyos testrésze lokalizálódhat, fészkelődhet be a „hideglelés", nemcsak átalakulhat más betegséggé. „Jobban itt szájon adja ki magát. Hólyag jön ide a szájszéltre." (Herpes labialis, vírus infectio, betegségeket, sokszor heveny fertőző betegségeket vagy tüdőgyulladást stb. kísérő herpes labialis.) — Számukra nem megközelíthető, diagnosztizálható belső bajt sokszor — fő tünete alapján — hideglelésként tartanak számon. Pl. egy vesemedence-gyulladásos beteg is: „lél a hideg, többször elővesz." (A pyelonephritis chronica is tehát „hideglelés"-ként szerepelhet a sorozatos exacerbatiók során. De más chronicus infectio, gyulladás is.)

De hát nemcsak a népre, a régebbi orvostudományokra is jellemző volt, hogy a malaria variabilis klinikai megjelenési formáit nem tudta elkülöníteni egyéb lázas megbetegedésektől, továbbá az, hogy körmönfont nomenclatúrával rengeteg „febris"-t tartott számon, azonos betegség különböző formáit ilyen vagy olyan „febris"-ként jellemezve és különböző betegségeket, többnyire fertőző betegségeket egybefogva komplikáltan meghatározott „febris"-ként. Így született — többek között — a febris continua gravis, a febris bilioso-putrida („epeláz"), a febris maligna, a „rothasztó forró hideglelés", a „rothasztó láz", a „rothasztó epés láz", a „rothadt hideg", a „dögös hideglelés", a febris nervosa, a febris gastro-rheumatica, a febris essentialis, a febris gastrica intermittens, a febris maligna infantum stb., stb. Évszázadok alatt szűnt ez meg, tisztázódtak, különültek el lényegüknek megfelelően a betegségek a kórbonctani-anatómiai, organopathológias szemlélet, a bacteriológia kifejlődésével. De a nép megmaradt a *humoralis pathológiánál*, a *solidaris pathológián* kívül rekedt ezért kevésbé komplikáltan, jóval egyszerűbben hideglelés-láz szemlélete is megőrizte az orvostudomány XVII. századi nivóját.

Nemcsak a fertőző betegségek elnevezését, elkülönítő diagnosztikáját illetőleg, hanem a *kórélettani, kóroktani szemlélettel kapcsolatban* is hasonló következtetésre juthatunk.

Sokan, sokféle változatban hangoztatják Békés megyében, hogy „ha a himlő a béltre ment, meg is halt". „Ha bemegy a belekre, az nagyon súlyos. El is viheti, ha a belekre megy." „A bélín vót a himlő. Annak nem lehetett orvosságát találni. Ha ki tud ütni, akkor meggyógyul." És: „Nem jó meggyógyítani, mert akkor nem jön ki." „A vereshimlőt nem kell gyógyítani. Kijön oszt akkor elmúlik magától." A nép szerint a „pokolvar" is akkor veszélyes, ha „belső, belül üt ki valahol." Körzeti orvosi praxisom során

gyakran találkoztam azzal a nézettel, hogy a kiütéses, lázas beteget nem jó hideg vizes borogatással kezelni, mert akkor „nem jön ki”, „nem üt ki” a baja s belehal. A „himlő”-nek ezért legfontosabb, szinte egyetlen kezelése a meleg, hogy „jól kiüssön.” „Hogy a bélire ne menjen, ezért kell melegen lenni.”

Pápai Páriz is a fentiekhez hasonlóan nyilatkozik: „Jó jel az Himlőben, hamar s könnyen üt ki, és mindjárt érni kezd... Rossz ha kiütvén is az Himlő, mégis mindazáltal igen nagy a forróság... hasa igen mégyen (tehát „a bélire ment!”) ... sőt ha kiütvén az Himlő, ottan ismét bé-üt majd ugyan semmi reménség nintsen.”³ Továbbá: „Az első állapotban igen reá kell vigyázni, hogy a természetet az ő munkájában, mellyel a mérges, és seprős rothat matériát ki akarja adni, meg ne gátoljuk.”⁴ — A nép szerint a himlő kicsiken természetes, sőt szükséges betegség. Valaki 18 éves korban kapta meg, súlyos formában: „mert kicsi korodban nem hánytad ki, mint csikó a kehet.” *Pápai Páriz*: „Nintsen olyan anya, ki az ő méhében olly egészséges vérrel táplálhatná magzattját, mellynek valami baja nem volna. Melly veszett vérnek fel kell osztán a magzatba vagy elébb, vagy későbbre forni: és a testen ki kell ütni, vagy apróbb veres Himlővel (Morbilli), vagy öreg hójagossal (Variolae).”⁵ *Dobby* szerint „a himlő szükséges és hasznos nyavalya, amely az emberi életműséget az ártalmas nedvességtől kitisztítja.”⁶ *Rác*: „Ha a Beteg meg-borzasd, a ki-ütés hirtelen vissza-üt, akkor a Veszedelem felette nagy.”⁷ Az okádást, orrfolyást, fülfolyást előnyösnek tartja, ezáltal kijön, kiüt.

A XVII—XVIII. századi orvosoknak éppúgy, mint a népnek nemcsak himlőre, hanem általánosan érvényes felfogásával találkozunk ezúttal. A nép szerint a pokolvar akkor veszedelmes, ha „belső, belül üt ki valahol”. *Pápai Páriz*: „Valóban veszedelmes az Pokolvar, a melly nem sokáig tart, hanem rettenetes fájdalommal kezdődvén majd csak hamar bé-ütt, és fájdalom megszűnik; mert jele, hogy az agyvelőt el-fogta mérge, ezért nintsen érzékenysége.”⁸ És: Erős izasztás szükséges, „hogy a Bubo, vagy Mirigy hirtelen vissza ne üssön: melly ha lenne, igen veszedelmes, sőt gyakorta halálos.”⁹

Mind a mai népi orvoslás, mind a néhány évszázad előtti orvostudomány — a középkortól a XVII. századig érvényesen — a humoralis patologia alapján áll, azt tartja, hogy a betegségek oka a „rossz nedv”, a test nedveinek, a vérnek a megromlása. Azért beszél így a nép a különböző fertőző betegségekről: „ragályosvérű”, „vérfertőzés”, „a vére fertőző”, „az

³ Pax Corporis 315—316.

⁴ Pax Corporis 316.

⁵ Pax Corporis 314.

⁶ Idézi Gortvay György: A himlőoltás magyar története. Népeg. 1950. 673.

⁷ Rác i.m. 52.

⁸ Pax Corporis 359.

⁹ Pax Corporis 345.

ember csak a vérről fertőzik”, „el van fertőzve a vére”, „a vérbe van elszolva annak a bacilusa”. A himlő oka: „Megfázik és a vére zavart és akkor kiüt rajta, kiüt az egész testen.” Pokolvar: „A vér által van”, „a töredelemtől a vérnek lehetett ez valamilyen kiütése.” Spanyoljárvány: „A kövéreket vitte. Felélték a jó véreket (azért).” A nemi betegség „vészes vérhaj”, a süly (gumma) „örökölt vérhaj”, a tripperből lesz a „cifilisz”, mert „a vérbe megy, a vérbe bemegy, akkor fene megette.” A süly „a vériben van az embernek”; „rossz vértől, nem tisztá a vér, a vériben van”, és: „addig, amíg a vériben nem megy, addig lehet gyógyítani” a nemi bajt.

A rossz és a jó vér a népi orvoslás és a XVII. századig a régi orvostudomány központi problémája. A vértől függ, hogy „kiüt” vagy „beüt” és a gyógyítás célja: megszabadítani a szervezetet a rossz nedvektől vértisztító orvosságok, izasztás, hánytatás, hashajtás, érvágás révén. Ezért a „himlő” orvossága a külső és belső melegítés: meleg szoba, meleg ágy, forralt bor, meleg tej stb. „Csak a meleg szoba.” „A himlőt nem kell (gyógyítani). Csak meleg ágyba. Nem kell kiereszteni a hidegbe.” „Hogy a bélire ne menjen, azér melegen lenni. Meleg való neki. Vigyázni kell, hogy ki ne takarózzon. A belekre megy.” „A himlőnek az orvossága a meleg ágy. Nyolc napig ki se kel.” „Azt (a himlős gyereket) melegbe tartani. Csak melegbe. Meleg, meleg, semmi más.” „A meleg kemence kihúzta neki a himlőt. Ha nem jön ki, a bélben maradt volna a himlő.” „Csak bele a meleg ágyba, aztán hallgasson. És abba fürdi ki magát az a himlő.” — Forralt bort adnak a himlősnek: „mert ha a bélire mén, akkor meghal, de ha kihajítja teljesen belőle, akkor nincs semmi baj.” — Pepecs: „annak csak egyáltalán a meleg jó.” „Kis bort adnak neki és jó melegbe tartani a gyereket. A bor az kihajtsa neki.” — Hastífusz: izasztó egész pakolással, forralt meleg tejjel gyógyítottak egy esetet. „Bepakoltuk úgy, hogy csak az orra-szája maradt ki, föléje szőrpokrócot borítottunk. Itala semmi nem volt csak mezei zsurló tea, meg forralt tej.” — Spanyol: boros, rumos meleg tea volt, általános gyógy módja, kezét és lábát forró vízbe mártta. — Torokgyík: meleg sót, meleg hamut raktak a nyakra. „Meleg korpát, főtt zabot tudom, hogy tetek ilyesmiket rá, meg meleg hamut a nyak köré úgy odacsavarták.” „A torokgyíkra nagymamám hamut rendelt. Melegítsék meg a hamut, vagy pedig sót melegíteni, azt amilyen melegen elállja a nyakba kötni úgy körül.”

A fertőző betegségek népi gyógymódjairól szólván, érdemes külön megemlékeznünk a *fokhagymáról* és a *vereshagymáról*. *Fertőtlenítő, ragadós betegséget hatékonyan megelőző és gyógyító orvosságnak tartja Békés megye népe*. Kolera ellen fokhagymaevéssel védekeztek: „erős az a hagyma, valószerű, hogy azt a bacilust megölte. Ha nem is ölte meg, korlátozta.” „Korela, azt meg fokhagymával orvosolták. Fertőtlenített a fokhagyma!” Állatorvoslási adat is bizonyítja a nép ilyen nézetét: fokhagyma disznónak is jó. Ha moslékjába teszünk, megöli benne a bacilust. (Mi ellen?) Járvány, fejtífusz, vagy tudomisenmi.” — A battonyai bába a század elején vereshagymával fertőtlenített. Megreszelte a hagymát és levébe mosta ke-

zét és műszereit.¹⁰ — Mint gyógyszerert szinte pánacéának tartják. „Hideglelés, annak nem vót egyéb orvossága: fokhagymát törtünk tudja pohárba, abba töltöttünk pájinkát, ezt ittuk mink abba az időszakba, mikor gyerekek vótunk.” (Akkor, 1890 táján „divat vót ez a hideglelés.”) — Fekete himlő: „egy jó félmarék fokhagymát meg kell főzni egészen puhára és az egészset jól eldörzsölni fél liter ecetbe és azzal bedörzsölni”. (Disznó orvoslásaként élt tovább a mai napig ez a régebben embergyógyászati eljárás.) — Korela: „Az ital meg a fokhagyma, annak nincs más orvossága.” Az öregek rengeteg fokhagymareceptet őriztek meg a koleras időkből. Pl. „mikor korela vót csak ecetet és fokhagymát kellett enni meg inni, osztán az gyógyította meg a belső részit az embernek. (Hogyan készítették?) Aztat csak úgy, hogy a fokhagymát megpuolták, oszt akkor összevagdalták, oszt egy olyan dunsztosüvegbe beletették, oszt akkor ecetet töltöttek arra, úgy itták az ecetet, úgy ettük meg az ecetes fokhagymát. Azt ettük, aztán az — mondom — úgy gyógyította meg.” „Vót a korela hetvenháromba. Az sok népet elsepert. Oszt mi vót az orvosság, hajja?! Fokhagymás ecet, semmi más. Fokhagymás ecetet kellett inni, fokhagymás ecettel dörzsölni a testet. Mer a görcs összehúzta az embert. Gombolyikba. (Mennyi fokhagyma és ecet?) Hát ki mennyit tesz bele. Nem dekázuk. Kalapáccsal, vagy baltafokkal széjjeltörték, aszt úgy tették az ecetbe.” — Spanyolbetegség (influenzajárvány): „Amennyi fokhagymát meg bír enni és amennyi szeszes italt meg bír inni. A nyavalyát hajtja ki.” (1964-ben az influenzajárvány idején is ezzel éltek.)

Nemcsak a mai népi orvoslás főszereplője a fokhagyma és a vereshagyma, hanem a régié is. *Magyary-Kossa* foglalja össze szépen ezt a tényt. „A mi eleink valóságos panacéának tartották a hagymát.” A XVI. század végén Pozsonyban egy évig gyakornokoskodó német gyógyszerészre is hivatkozik ennek bizonyítására: „A magyarok éppúgy, mint a törökök, nem sokra becsülik a gyógyszereket s mindenféle betegségre a fokhagyma az összes orvosságuk.” (Persze az idegen patikárus nem ismerhette a magyar népi orvoslást, azért hihette azt, hogy ez az *egyetlen* népi gyógyszer.) — *Pápai Páriz Ferenc* „magyar terjék”-nek mondja a fokhagymát, a vöröshagymát pedig „magyar mithridaticum”-nak és Pax Corporisában fokhagyma-elixir is szerepel pestis ellen.¹¹ Nemcsak az első nagy kolerajárvány idején jászott nagy szerepet a fokhagymás gyógyítás, hanem a „morbus hungaricus” (tifuszjárványok) ellen is nagy divat volt a fokhagyma-kezelés. Az akkori írók szerint a tábori betegségek (főképp tifusz és vérhas) oka a rossz víz. És „a magyarok az ártalmas víz kártékony hatását fokhagyma evéssel igyekeztek csökkenteni.”¹² Egyes megfigyelők szerint

¹⁰ Nevezett utódjaként kinevezett bába közlése alapján. Elmondta, hogy midőn szüléshez hívták ki, egy kosárnyi vereshagymát kezdtek pucolni a háziak, meglepődött érdeklődésére mondták el azt, amire hivatkoztunk.

¹¹ *Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek* Bp. 1929. I. köt. 167. — *Pax Corporis* 332—333.

¹² Héjja Pál: A vízellátás Buda ostroma alatt. *Orvosi Hetilap* 1936. 859—860.

sikerrel. Pl. Lober XVII. századi orvos tudósítása így hangzik: „A magyar láz csak annyiban különös, mert az idegennek van ártalmára és hogy a magyar paraszt ezen betegség ellen megszokás által eltompult, másrészt kedvenc ételében a fokhagymának véderejében bizni látszik, melyet nagy mennyiségben fogyaszt.”

A régi, XVI—XVII. századi magyar orvosi könyvek is gyakran kommentedálják a fokhagymát és a vereshagymát sokféle betegség, köztük nem utolsósorban a ma ragályosnak tartott bajok ellen, külsőleg és belsőleg egyaránt. Sokszor szinte teljesen megegyezik a régi orvosi recept a mai magyar népi orvoslás receptjével!¹³

*

Meg kell emlékeznünk a nép kóroktani felfogásáról is. A ragadós nyavalyákkal kapcsolatban általában elég ritkán szól, keveset tud a nép a bajok eredetéről. Sok az átvett, újabb, leszivárgott tudáson alapuló válasz (igaz, hogy ezeket többnyire beolvastja sajátos gondolkozásmódjába), vagy éppen negatív válasz: nem tudom, mi okozza. (Ilyen leszivárgott tudás a „piszok”-ra, „szenny”-re hivatkozás, mint fertőző forrásra, vagy arra, hogy „egyik a másiktól elkapja”, a „bacilus”, az „eröltetés”, az „öröklés” hibázatása.) Éppen ezért különleges jelentőségűek az *ősi szemléletre* valló kijelentések: „*a levegő hozza*” (a járványt), „*rálehelt, megjárta a párája*” (pl. veszett kutyáé, így kapta meg ő a veszettséget), „*meleg helyére ült*” a betegnek s ő is megkapta, „*pászolt a vére*”, „*öntésbe lépett*”.

„*A levegő hozza*”, „*a szél hozza*”, rálehelés, meleg helyre ülés: ősi, ártó, rossz szellemben való hit, demonológia maradványa ez az eredeztetés népi orvoslásunkban, sokszor átalakult, racionalizált változatban, vagy éppen leszivárgott tudással összeötvözötte.¹⁴ A „*kilís*” olyan terjedelmes, mint a járvány. Ragályos, vagy benne van a levegőben?” Kolera: „*Rossz járvány lehetett! A levegő hozta azt!*” „*Valami levegő hozta azt a korelát, a szél hozta!*” — Viszketeg (rüh): „*megfázástól, vagy a levegő hozza*”. „*A sok mágnesdrót (villanydrótokat és egyéb kifeszített huzalokat ért ezen) lehúzza a rossz levegőt a levegőből, attól van ez a sok mindenféle betegség. Ezelőtt nem volt ez a sok betegség.*” — Egy 1817-i jegyzőkönyv szerint a veszettséget orvosló parasztember mondta a betegről: „*azért kellett neki okádni, mert a belső részét nagyon megjárta a veszett kutya párája.*”¹⁵ — Rossz nőktől a nemi betegséget úgy is el lehet kapni a nép szerint, hogy „*a felmelegedett helyükre ül az ember*”. — Előbbieknek humorális patológiába épült változata: (a rühbetegséget) „*a vír melege ülteti át. Ha például a vír pászol az övével, egymás mellett ülnek, úgy*”.

¹³ *Pax Corporis* 358., 360., 332—333.; Varjas Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv*, Kolozsvár, 1943. 514., 513.

¹⁴ V.ó. Oláh Andor: Egy orosházi kenőasszony tudománya. *Szántó-Kovács Múzeum Évkönyve* 1963—64. 324., és 333. 30. sz. jegyzet.

¹⁵ *Békésmegyei Levéltár*, Gyula. Alispáni iratok 1817/45. sz.

Az ősi, népi, sámánisztikus „pneuma-tan” (mely primitívebb változata a görögökének) legősibb változata a „szél hozta”, „átjárta a párája”. Ennek modernebb változata a „rossz levegő”, „meleg helyére ült”. Lehelet—lélek—szellet—szellem azonosítása nem nehéz feladat, tehát könnyű annak bizonyítása is, hogy ősi animizmuson—demonológián alapuló patogenezisről van ezúttal szó, a humoralis patológiát megelőző pneumatan fennmaradásáról.¹⁶

A régi orvostudománnyal is kapcsolatba hozható a népnek az a formulája, hogy „a levegő hozza”, a „rossz levegő” a baj forrása. Az orvosok ugyanis a XVII. századig azt vallották, hogy a járvány oka a levegőben szuszpendált, hipotétikus, a megbetegedett egyéntől független mérgező anyagban, a „miazmá”-ban („külső gerjek”-ben) keresendő. A „mal aria” oka a mocsaras talajból, rothadó vízből keletkező, mocsarak feletti levegőben levő kigőzölögések.

A XVI. századi Orvosi Könyv szerint a „Dögös és veszedelmes hideglelés” oka: „vétetik be onnét fölül az Égből, kiért Mérges és dögös”. És: „az dögös üdőben azért... legnagyobb oka az Égnek be szívása, kinekül semmi állat nem élhet, Mert nagyobb részére az Dög kezdetik az környülünk való Égnek be szívása mia, mely az meg rothadot és meg veszöt párákból löt, Az rothadásnak penig kezdeti vagyon, Valami Dögös Testöknek sokaságátul, Mint Viadalban le vágatott emböröktül kik el nem temettettek, avagy egyéb oktalan állatoknak is holt Testöktül, Vagy penig Sáros Tóknak, Álló Tóknak, Barlangoknak, és egyéb afféléknek kik meg dögletettek, nyárban való Busszátul (sic!) és az Égben föl párálkodásátul, mely párákat Mi, vagy az Égnek be szívásával, vagy az Ételnek bé vételével, vagy egyéb módon is bé veszünk”.¹⁷ *Arejula* is „métélyes lehellet”-ről beszél a „járvány hideglelés”-sel kapcsolatban.¹⁸ — *Pápai Páriz* szerint „a Pestis egyedül tsak a mérges nedvességektől, vagy gőzölgésektől származik, melly méreg után nem mindenkor következik rothadás. Ez a Pestis béli dögösség pedig elsőben is a testben való nedvességekbe esik belé”.¹⁹ — *Rácz* a skarlát-hideglelés járványáért „a Levegő-Égnek azon esztendőbeli különös Mivoltá”-t okolja.²⁰ — *Kováts* a maláriáról: „Ezeknek a tavaknak veszedelmes kipárolgásai okai annak, hogy itt mindig uralkodik a rothadt láz hideg”.²¹

¹⁶ V.ö. Lükő Gábor: *A magyar lélek formái* Bp. 1942. Szél (eső) c. fejezet, 17—27.; Oláh Andor: Szegény pára! (Hagyományos magyar állatorvoslás Békés megyében.) Kézirat a M. Népr. Múzeum Ethnológiai Adattárában. I. kötetben „A szél hozza magával” (ősi, sámánkori pneuma-tan nyomai a mai magyar népi orvoslásban). 93—221.

¹⁷ Varjas i. m. 508.

¹⁸ Bérczy János: *A malagai Járvány hideglelésről s orvosolhatásáról...* Pest, 1805, 20., 23.

¹⁹ *Pax Corporis* 319., 323—324.

²⁰ *Rácz* i.m. 75—76.

²¹ Kováts Mihály: *Az ember élete meghosszabbításának mestersége...* Pest, 1799.

A XVIII. században már a miazma-nézettel szemben a *kontagionista felfogás* érvényesül egyre inkább. E szerint a járvány oka a beteg emberi testben keletkező különleges fertőzési kóroanyag, mely emberről emberre terjed. Ez az anyag a ragály, vagy contagium. (Egy ideig még keverten a contagio-miasmatikus elmélet is érvényesült.) A bécsi orvosi iskola a XVIII. században már ezt a nézetet vallotta. Első megfogalmazója a XV—XVI. században az olasz *Fracastoro*. Azonban helyes nézete csak a XVIII. századtól kezdve kezd egyre nagyobb teret hódítani. A XIX—XX. században azután ezt a contagionista felfogást követte a *baktérium-éra*. Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar népi orvoslás primitív megfogalmazású miazma-tanával is a XVI—XVII. századi orvostudományhoz hasonul. Azonban rejtetten magába foglalja ez a népi miazma-tan az ősi demonologikus felfogást is. Figyelemre méltó továbbá, hogy az eredeztetésmód mennyire összefonódik a nép humorális patológiájával, éppúgy ahogy — magasabb fokon — *Pápai Páriznál* is. („Ez a Pestis béli dögösség pedig elsőben is a testben való nedvességbe esik belé.”)

✱

A fentiekben orvostörténeti, néprajzi és néplélektani tanulságokat állapítottunk meg, de a modern ethnoiatriai kutató szemlélet szerint nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy *milyen tanulságot rejt a „népi epidemiológia” a mai orvostudomány szempontjából?*²² (Természetesen annak tudatában tesszük ezt, hogy össze sem hasonlíthatóan eredményesebb az orvostudomány — elsősorban a XIX—XX. századi bakteriológia alapján — fertőző betegségek elleni harca, mint a népi orvoslás ősidőktől máig tartó próbálkozásai.)

A leningrádi *Token* állapította meg 1928-ban, hogy a magasabb rendű növények önvédelmi célból baktériumölő anyagokat tartalmaznak, *fitoncidákat*. Az is kiderült, hogy az összes magasabb rendű növények közül a vöröshagyma és a fokhagyma tartalmazza a leghatékonyabb baktériumölő, fitoncida-anyagot.²³ *Bjelochvosztov* egy kivételével 44 mindenféle terápiás beavatkozással dacoló, idült dysenteriás gyereket gyógyított meg fokhagymából előállított készítménnyel, sativinnel. *Scerbak* kísérletesen bizonyította, hogy a vöröshagyma fedőleveleinek vizes kivonata a *bac. coli* és typhi fejlődését gátolja. Továbbá: a vöröshagyma és a fokhagyma leve és illanó frakciója a *bact. diphtheriae*-t, a dysenteria, a typhus-paratyphus csoport pálcikáit, a *staphylococcus*okat és a *streptococcus*okat elpusztítják vagy növekedésükben gátolják. További kísérletek tanúsága szerint legerősebben a vöröshagyma- és a fokhagyma-, valamint a csip-

²² Az 1967-ben megalakult Istituto Italiano di Etnoiatria programja szerint „az Olasz Etnoiatriai Intézet célja... b) a reálisan gyógyító hatásúnak látszó empirikus kezelésmódok (kísérletes) felülvizsgálatát elvégezni, különösen azon drogok tanulmányozását illetően, melyeket még nem identifikáltak farmakológiai szempontból.” *Etnoiatria* 1967. (Vol. 1.) 1. számában.

²³ B. P. Tokin: *Phytonzide*. Berlin, 1956.

kerózsa-fitoncida hat az A és B grippe vírusra és a salmonellákra. Világszerte kísérletek folynak a fokhagyma hatóanyagának gyógyszer formában való előállítására, ez idáig kevés sikerrel; még mindig természetes formájában leghatékonyabb. *Ezek a kísérleti eredmények mindenesetre igazolják azt a népszerűséget, melynek a fokhagyma és a vöröshagyma a népi gyógyszertanban (ezen belül a fertőző betegségek terápiájában is) örvend, és további kutatásra ösztönözheti a ma orvostudósát.*

Régi magyar népi malária-gyógymód az erős paprikából készült orvosság. Egy zsadányi parasztembertől hallottam: „Mikor éreztem, hogy kerülget (a hideglelés) (egy kanálfejnyi) egy kanálfü erős paprikát beleöntöttem egy liter borba, oszt megittam. A veríték csakúgy vert kifelé! Olyan melegem lett tülle, hogy izzadtam még másnap is. A bélvéget annyira csipte, ette, rágta! Én a hideglelést ezzel korlátoztam. Énrajtam nem bírt erőt venni.” Tudjuk, hogy a paprika hatóanyaga a capsaicin specifikusan izgat, majd érzésteleníti, deszenzibilizálja a hő- és fájdalomérző idegvégződéseket, valószínűleg histamin-felzabeditás útján. „Ilyen hatása még a vérben keringő capsaicinnek is van, amivel meleg érzést keltve, a testhőmérséklet süllyedését válthatja ki. Ezért használta régebben az Alföld népe a váltóláz gyógyítására.”²⁴

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a *kinin*, a china-fa kérgének ma már szintétikusan is előállított hatóanyaga a dél-amerikai népi orvoslás fegyvertárából került az orvostudomány birtokába. Az indiánok már hosszú ideje, a spanyol hódítás előtt, gyógyították vele a „hideglelés”-t, a maláriát.

A „himlő” népi kezelésmódjai közül megemlíthjük ezúttal, hogy a beteg gyereket *kitették a napra, vagy piros kendővel beterítették.* „Újszalontán mennyi himlős vót! Fejeket odaraktam a fa alá, egyéb részeket meg had süsse a nap. Úgy gyógyultak meg. Mer ott kinn dolgoztunk, azér. Annak egyáltalán a meleg jó, mer ha a béltre mén, akkor vége.” — Kisfia „vörös”-be volt, apró kiütésekkel volt tele a teste. Azt kommandálták, hogy piros lepedővel terítse le — mondja egy dunántúli származású dobozi asszony. — Ebben a században fejlődött ki a különböző bőrbetegségek, később más bajok helio-terápiája. Ösztönzést éppen a népi gyógymódok adtak rá. *Finsen vörös fény kezeléssel* nagy sikereket ért el. Bebizonyosodott továbbá, hogy a napfény, főleg annak ultraibolyasugár-része (*meszterseges quarz-fény*) *baktériumölő hatású.*

A mai gyakorló orvos és közegészségügyi szakember viszont szembeállkozik számos *káros népi gyógymóddal* (pl. szeszes ital — gyerekeknek is! — mint pánacea a fertőző betegségek ellen) és *helytelen vagy elavult felfogással* (borogatásoktól és oltásoktól idegenkedés, a baktériumelmélet tagadása, ennek következtében a járványügyi rendelkezések meg nem értése és megszegése stb.), valamint azzal a ténnyel, hogy adott esetben a nép modern, hatékony gyógyszerek, eljárások helyett a régi népi sze-

²⁴ Issekutz Béla: *Gyógyszerek és gyógyítás.* Bp. 1951. I. köt. 377.

rekhez ragaszkodik, azokkal él. A hatékony orvosi tevékenység érdekében, az egészségügyi felvilágosítás szempontjából is figyelmet érdemel a nép járványtani tudásanyag. Hiszen még hosszú ideig számolnunk kell azzal, hogy kollektív jelenségeként találkozunk a hivatalos orvostudománytól és közegészségügytől többé-kevésbé eltérő népi terminológiával, patogenetikus szemlélettel, gyógymódokkal stb. Annál is inkább, mert nemcsak szociológiai jelenségről, színhagyományról van szó, hanem — Jung pszichológiája szerint — a kollektív tudattalanban megalapozott archetypikus fogalmakról, szemléletmódokról. (Ilyenek pl. a „szél”, a „fertő”, az, hogy „leli a hideg”, „beüt”, „kiüt”). Csak a népi orvoslást és népi észjárást is alaposan ismerő, nagy műveltségű, modern orvostudományban és társaslélektanban egyaránt járatos orvosoktól, orvos-kollektíváktól várható a nép egészségügyi kultúrájának mint pszichikus totalitásnak modernné fejlesztése olyan módon, hogy — tovább fejlesztve — megőrizze mindazt, ami érték és elhagyja, vagy elnyomja mindazt ami túlhaladott vagy éppen káros.²⁵

De nem elég, ha a hatékony tevékenységre és egészségügyi nevelésre igényt tartó orvos, közegészségügyi szakember megfelelő tartalommal (modern és régi orvostudomány, népi orvoslás ismerete, lélektani tudás stb.) rendelkezik; ezt a tartalmat megfelelő formában kell továbbadnia éppen aktuális partnerének az optimális orvos—beteg (orvos—nép) viszony — mint a priori — biztosítása után. A magyar orvosi szaknyelv sok szempontból nem megfelelő ezen optimális, teljes megértést eredményező kommunikáció megvalósítására. Mint már első népi orvoslásunkról szóló tanulmányunkban is hangsúlyoztuk, a magyar orvosi szaknyelv megújulása, fejlődése szempontjából is előnyös a magyar népi orvoslás (és régi magyar orvostudomány) kutatása, megismerése.²⁶

Ha a járványos betegségek népi szimptomatológiáját vesszük szemügyre, feltűnik, milyen szemléletesen, szépen, kifejező erővel beszélnek az egyes betegségek tüneteiről.²⁷ Hideglelés és láz: „Olyan tüzes volt, mint a píp minden része.” „Úgy keltem ki az ágybul, mint akit kihúztak a tóbul.” „Az ágy úgy mozgott velem. Egy pár óráig olyan vót a cseléd, mintha újat ötött volna magára, asztán újból elővette.” „Akkor arra tehet két dunnát is, még akkor is reszket, fázik.” — Himlő. „Olyan himlős vótam.

²⁵ Az Istituto Italiano di Etnoiatria említett programjának c) pontja szerint az Intézet célja „szociológiai tanulmányokat szervezni azon jelenségeket illetően, amelyek a hagyományos empirikus orvostudomány társadalmi fejlődésével összefüggő adaptációjával és átalakulásával kapcsolatosak, felhasználni és ethnoiatriai tanulmányokat a 'croisade d'éducation sanitaire des peuples' (keresztshadjárat a népek egészségügyi neveléséért) érdekében...”

²⁶ Oláh Andor: Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány. (A népi orvoslás kutatásának orvostörténeti jelentősége.) *Comm. Hist. Artis Med.* 3. (1956). 84—106. (Orvosi nyelv problémájáról, 100.)

²⁷ Vö. Oláh Andor: „Sárvíz, pokolvar, színádra (a Békés megyei népi orvoslás szaknyelve)” és „Az emberi test nyavalyái. (Hogyan beszél a nép betegségeiről?)” Ez utóbbi Dobozi folklóre és népi nyelv (1962—1965) c. gyűjtésanyagban. Megtalálhatók a M. Népr. Múzeum Ethnológiai Adattárában.

hogy nem látszott semmi (ti. ép bőr nem látszott), csupa piros vótam. Jaj, hát nekem megég a bőröm!” „Olyan lett, mint a píp mindene.” „Sárvíz van alatta (a hólyagban). Tüzes, ég. Kifokad, kifolyik a sárvíz belüle, sebbé válik. Azután leválik, úgy gyógyul meg, ha nem megy a bélire, vagy pedig az agyra.” „Az csunya betegség! Olyan nagy hólyagok vannak, mint egy 10—20 filléres. De az egyik keletkezik, a másik múlik.” „Hólyagokkal csattogzik, oszt sebbé válik.” „Az a pepecs csak olyan hümlőféleség. Az úgy kiütött rajta, olyan lett az, mintha csalánnal összecsapkedtették vóna. Úgy mondták, hogy felomlott, a pepecs kiütött rajta. Olyan vót az, mint akit leöntöttek, olyan vörös, tüzes kiütés és úgy viszket az.” — Fejtífusz. (Édesanyja betegségét mondja el az adatközlő.) „Nagyanyám kérdezte, mid fáj? — A fejem, de ez kibírhatalan. Mindenemet úgy érzem, mint akit összetörtek, vagy a kutyák összerágtak, megmarcangoltak. Már az utósó napokban akkor mán úgy beszilt is vón meg nem is. Olyan magánkivüli állapotba vót.” „Az a fejébe van. Szaladhatnék. Olyan, mint akinek elment az esze, olyan tébolyodott gondolkozású. A fiam benne vót a fejtífuszba. Aztán kiabált: ott van, ott van a sok madár. Nem aludt, aztán mégis olyat látott. Ilyen elcsábulás a fejtífusz.” — Kolerá. „Még reggel semmi baja sem vót, táncolt, este meg halott vót.” „Összerántotta a görcs és mán végzett is vele a korela. Az még rosszabb vót a tifusznál! Még akkor az orvosok nem rendelkeztek ilyen tudományal.” „A korelás ember egy korsó vizet is felhajtott. Ígett a vízre. Aki korelás, az borzasztóan kívánja a vizet, holott nem szabad inni.” — Spanyolbetegség. „Most mán teljesen lecsigázza. Egész éjjel nem alszik, szakad rulla a víz.” „Már egy hete mindig olyan környező vagyok. Nem eszek, csak szédelvek, mint a déli madár. A fejem úgy kószál.” „Fáj mindenem, mint akit agyonvertek.” „Olyan lázam vót szombat éccaka, majd meg gyulladtam.” „Az éccaka mint akit fűtenek, olyan melegem vót.” „Olyan vagyok, mint akit leöntöttek.” „Meg van fázva, nagyon taknyol.” „Nem elég az orrom éccaka!” „Állandóan szuszka az orrom.” „Nincsen íze semminek.” „Csak sihegek, nem is köhögök jóformán.”

Meg kell találnunk a túlságosan elvont, „Kép”-telen, idegen elemekkel (főként germanizmussal) túlszűfolt orvosi szaknyelv megújításának lehetőségét, módját a népi orvoslás nyelve és a régi magyar orvosi nyelv alapján. Természetesen utóbbiakkal nem azonosulhat, csupán meríthet belőlük.

A felvilágosodás és a XIX. század pozitívista orvosa abszolút autoritása, fensőbbrendűség-tudata meggyőződésében erőszakosan lépett fel járványtani téren a „babonás nép”-pel szemben. A XX. század orvosa megértő és békességre törekvő partnere, *nevelője* a népnek, aki önmagát nem tartja csalhatatlannak, hanem tanulni is kész az általa ismert és megbecsült néptől, az ethnoiatriai szempontból értékelt népi orvoslástól (kultúrától). Éppen ezért számíthat arra, hogy partnere is hallgat és hajt szavára, nemcsak meghunyászkodik előtte.

Nemcsak az orvostörténész, hanem — az orvostörténész-útmutatás alapján — a kutató és a gyakorló orvos, a pedagógus-psychológus orvos számára is értékes és nélkülözhetetlen a népi járványtan ismerete és általában az ethnoiatriai kutatás. Az orvostörténész az orvostörténelmi múltat, a XVI—XVII. századi orvostudományt láthatja benne viszont:²⁸ a nép még nem különíti el egymástól a fertőző betegségeket, mint ahogy a XVIII—XX. században elkülöníthetőkké váltak. Pl. a rózsahimlőt, bárányhimlőt, kanyarót, vörhenyt és variolát egyformán „himlő”-nek nevezik. Egybefoglalja — mint a régi orvosok a „tifozus láz” meghatározásában — a „fejtifuszt” (meningitiseket és encephalitiseket neveznek így), a hastifuszt és a flekktifuszt, valamint a gonorrhoeát és a syphilit, általában a különböző nemi betegségeket. „Tripperből lesz a ciflisz — mondják — ha a vérbe bemeget.” Általában a *humorális patológiás szemlélet jellemző a népi járványtanra éppúgy, mint az egész népi orvoslásra* — a XVII. századi orvostudományhoz hasonlóan —, nem jutott el a solidaris, organ-localisatiós patológiáig.

A ragadós nyavalyák kóroktanát illetőleg pedig a XVIII. és XIX. században egyre jobban érvényesülő kontagionista felfogással, majd baktérium-tannal szemben *megmaradt a miazma-tan fejlődési fokán*: „a szél hozza,” „a levegő hozza” a járványokat, a „rossz levegő” a baj forrása.

A ragadós betegségek megelőzésében és gyógyításában a nép nagy becsben tartja, *pánáceának tartja a fokhagymát és a vereshagymát*. A XVI. és XVII. századi orvosi könyvekben — pl. *Pápai Páriz* 1690-ben megjelent Pax Corporisában — a mai népihez hasonló vagy azzal azonos receptekkel találkozhatunk. Tudjuk ma már, hogy a fokhagyma és a vereshagyma baktériumölő anyagot, ún. fitoncidát tartalmaz, tehát nem alaptalanul és eredménytelenül alkalmazták és alkalmazzák adott esetben. Egyébként sem tartható a népi járványtan adatanyaga csupán muzeális értékű, megkövült múltnak, értéktelen „baboná”-nak. *A magyar orvosi szaknyelv fejlődését is elősegítheti a régi magyar orvosi nyelv és a népnyelv ismerete*. A megreformált orvosi szaknyelv lesz ezután alkalmas a totális-optimális orvos—beteg, orvos—nép kommunikációra. (Ma már tudjuk, hogy a sikeres, hatékony megelőző és gyógyító orvosi tevékenység szempontjából alapvető jelentőségű az optimális orvos—beteg, orvos—nép viszony kialakulása.) E totális kommunikáció során az orvos nemcsak egyoldalúan neveli a népet, hanem sok mindent tanul is tőle, ha objektív, tudományos bírálat és kutatás tárgyává teszi a népi járványtan (népi orvoslás) teljes adatanyagát.

Tehát az egészségügyi felvilágosítás, az elméleti (kutató) és gyakorlati (klinikai) orvostudomány szempontjából egyaránt fontos a népi járványtan és általában a népi orvoslás ismerete, *az orvos ethnoiatriai szemlélete*.

A. OLÁH. Dr. med.

2000 Szentendre, Iskola u. 13. Hungary.

²⁸ Karácsony Sándor vette észre először, hogy a nép (akkor még „alsónéposztálybeli magyar”) kultúrája megkövesedett a XVI. és XVII. század fordulóján. (*A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*, Bp. é. n. 21.)

A kiadásért felel: Antall József
Kiadja a Medicina Könyvkiadó
Felelős szerkesztő: Brencsán János
Műszaki vezető: Fraunhofer Ferenc — Műszaki szerkesztő: Zajkás Imre
Terjedelem: 24,25 (A/5) ív — Példányszám: 1100
MD 38120—a—7300
76/30 Vas megyei Nyomda. Felelős vezető: Hanuszek Béla

